

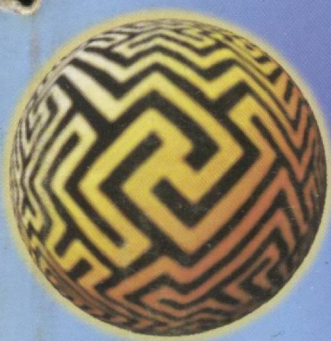
R 566
2005/3

ТАФАККУР

ИЖТИМОЙ - ФАЛСАФИЙ,
МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ,
ЖУРНАЛ

ТАФАККУР 3/2005

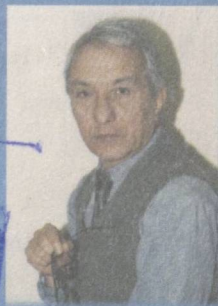

1875 - 2005

*Дунёда турмоқ учун дунёвий илму фан
ловимдур. Замона илму фанидан бебаҳра
миллат бошқа миллатларга поймоа бўлур.*

Маҳмудхўжа БЕҲБУДИЙ

ТО'УМАС КО'З

Бир одам чет элдан кўп пул билан келди. Аввал бир нечта хонадон — квартира сотиб олди, кейин шаҳарнинг эгасизроқ манзилдан зўр жой қилиб, иморат курди. Битта эмас, албатта — кўша-кўша. Таърифлаш шарт бўлмаса керак. Дарвоқе, шу орада бир талай кўшмаю хусусий корхона ҳам барпо этди. Маҳсулот чиқарди, фойда олди, дуо ҳам олгандир. Қабул бўлсин.

Лекин ўзи тиним билмади. Одамга ўхшаб бемалол, бахузур яшамади ҳисоб. Ва ана шу банда бир кечада оёқ узатди-қўйди. Ажал.

Бу умрдан саволлар қолди: ўлибгина кетар экансан, шунча даҳмаза нимага керак эди? Одамзод бир бурда нон билан ҳам тўяди-ку! Яшайман деганга одмироқ бир бошпана ҳам кифоя-ку! “Ўзингизнинг еган-ичганингизу кўнгилдан чиқариб бировга берганингизгина — сизники, қолгани бекор!” Аждодларнинг ҳаёт хулосаси шундай. Унда бунча дўкон-дастгоҳ не даркор эди?

Кўз тўймайди, кўз! Битта ҳовлим иккита бўлсин дейди, иккита мошинаси тўртта бўлишини хоҳлайди. Орзу-ҳавас эса чек-чегарасиз — Саҳройи Кабир! Жон-чи? Бир мартагина ато этиладиган умр-чи? Йўқ, бошқалар ўлса ўлар, мен ҳали-вери ўлмасам керак, деб ўйлайди. Муқаррар ажал билан шартнома тузмоқ бўлади. Беҳуда хаёл! Майли, ўлсам, орқамдаги бола-чақамга қолар-ку, деб юҳолигига таскин ҳам излайди ўзича. Тўғри, йиққани қолади. Солиҳ меросхўрлар бирини икки қилиб, асраб-авайлаб, номини эслаб-хотирлаб турса-ку, ҳарна, акс ҳолда — не-не азобу машаққатлар эвазига тўпланган мол-давлат исқот, сабил, садқаи сар!

Замон одамлари нафс балосига гирифторм бўлгани аён. Хўш, замон айбдорми ё замон берган эркинликни биргина нафс эркинлиги деб билган одамзодми? Умр деганлари, ҳаётнинг мазмуни деганлари шугинами? Бу ёруғ оламга мол-дунё йиғиш илинжидагина келган экансан-да, эй банда? Бўлмаса, бебаҳо умрни бебаҳо дунёга шу тариқа сарфлашда яна қандай мантиқ бор?

Кўз фақат кўрмоқ, тўймоқ учунгина эмас, билмоқ, англамоқ, демакки, оқибатни, охиратни ўйламоқ учун ҳам берилмаганми одамзодга?!

Лекин, ажабки, Иқбол Мирзо таассуф ила айтганидек:

*Қарасам, бешикдан тобутга қадар
Биров умр сўрар, яна биров — зар.
Берганга биттаси кўндир, биродар,
Олганга мингтаси кам кўринади.*

Умр ато этдинг, дунё неъматларини аямадинг, шукр. Энди банданга инсоф ҳам бергил, ё Оллоҳ!

Иккинчи бора

TAFAKKUR

Тафаккур

ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЖУРНАЛ

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

- Фахриддин МУСАЕВ. Бунёдкор диалектика.....4
 Нурбой АБДУЛҲАКИМ. Маърифат нимадир,
 жаҳолат надир?.....10

ТАРИХ ВА ТАРАҚҚИЁТ

- Абдурахим ЭРКАЕВ. Тафаккур эркинлиги. *Иккинчи мақола*.....16

ЎЗБЕКИСТОН — ЯГОНА ВАТАН

- Февзи ЁҚУБОВ. Эзгуликка қўйилган ҳайкал.....22

ТАРИХ САБОҚЛАРИ

- Асқар МАҲКАМ. Босқинчилик.....30

ЮРАК ТИЛГА КИРДИ

- Матназар АБДУЛҲАКИМ. Маҳзун ун чекади най
 ёралари. *Сонетлар чамбари*.....36

Матназар Абдулҳақим

Бош муҳаррир
 Эркин АЪЗАМ

Таҳририят:

Нурбой АБДУЛҲАКИМ
 (бош муҳаррир ўринбосари)
 Баҳодир ЗОКИР
 (масъул котиб)
 Ольга ЖОЛДАСОВА
 (бадий безак бўлими мудири)
 Мусаҳҳиҳ Шоҳ Санам
 Журнални Наргиза Иброҳимова
 саҳифалаган.
 Машраб Нуринбоев олган сурат-
 лардан фойдаланилди.

Жамоат кенгаши:

Дилором АЛИМОВА
 Абдулла АЪЗАМ
 Муҳсин АШУРОВ
 Хуриш ДАВРОН
 Нуриддин ЗАЙНИЕВ
 Нажмиддин КОМИЛ
 Султонмурод ОЛИМ
 Хайриддин СУЛТОН
 Қобилжон ТОШМАТОВ
 Нурилсом ТҲХЛИЕВ
 Озод ШАРАФИДДИНОВ
 Абдурахим ЭРКАЕВ
 Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ
 Муртазо ҚАРШИБОЙ
 Фарҳод ҲАМРОЕВ
 Иброҳим ҲАҚҚУЛ

Муассис — Республика Маънавият ва маърифат кенгаши

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигида 120-рақам билан рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.

Журналдан кўчириб босилганда манба қайд этилиши шарт.

Манзилимиз: 700047, Тошкент шаҳри, Мовароуннаҳр кўчаси, 6-уй

133-10-68
 139-05-19

Журнал андозаси таҳририятнинг компьютер бўлимида тайёрланди.

“Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмахонаси. 700029, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй

2005 йил 17 май куни босмахонага топширилди. Қоғоз бичими 70x100 1/16, 8 босма тобқ. 1398-букюртма. Нашр адади 4000 нуска.

SAHIFALARIDA

саҳифаларида

ЮРАК ТИЛГА КИРДИ

Чингиз АЙТМАТОВ. Болалигим.
Хотиралар.....44

ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

Наим КАРИМОВ. Беҳбудийнинг
сўнгги кунлари.....64

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Иброҳим ҲАҚҚУЛ. Аҳмад Калла.....74

АҚЛ МУНОЗАРАСИ

Виктор АЛИМАСОВ. Экзистенциализмнинг "ота"си.....88

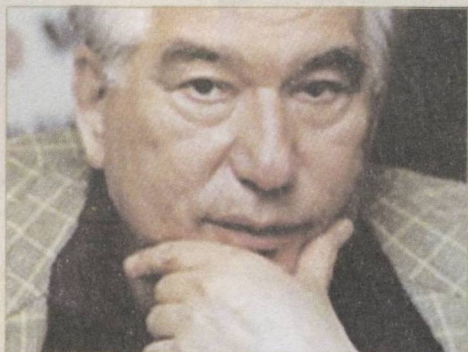
Жан Поль Сартр

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Султонмурод ОЛИМ. "Чигатой
лафзи ила рақам урдум...".....94

БОҚИЙ САРЧАШМАЛАР

Абдуқодир ЗОҲИДИЙ. Берунийнинг
ақл чироғи.....102

Чингиз Айтматов

ЖАВОНДАГИ ЖАВОҲИР

Умарали НОРМАТОВ мутолаа
қилади.....108

ТАЛҚИН ВА ТАДКИКОТЛАР

Муҳаббат ИСАЕВА. Инсон омилининг
фаоллашув асри.....116

Элдор УСМОНОВ. Экологик
барқарорлик омиллари.....117

Гулноза ЭРНАЗАРОВА. Бахт берарми
одамга одам?.....118

Феруза ОБИДЖОНОВА. Рухнинг
эстетик манзаралари.....120

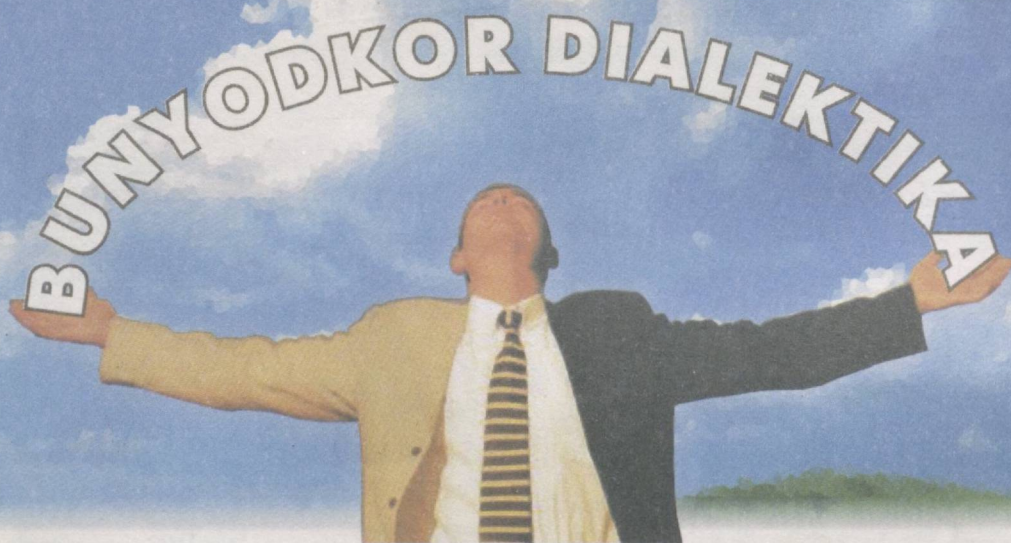
Раъно ЭГАМШУКУРОВА. Этник
стереотип.....122

Нилуфар МИРСАИДОВА. Олис-олис-
ларда кўринар ёғду... ..123

Ойгул СУЮНОВА. Мустамлака
стратегиясининг бир кўриниши.....124

Фазлиддин РАВШАНОВ. Хос
Ҳожибнинг ҳукмдорга ўғитлари.....125

Журналнинг инглизча мухтасар
мазмуни.....127

Дунёда ҳамма нарсанинг диалектик моҳияти бўлади. Айнан ана шу моҳият орқали нарса-ҳодисаларнинг пайдо бўлиш, ўзгариш ва ривожланиш, камол ёки заволга юз тутиш қонуниятларини билиш мумкин.

Маълумки, диалектика турли қарама-қаршиликлар ўртасидаги боғлиқликни, уларнинг сабаб ва оқибатларини ўрганади. Шу боис тараққиёт қонуниятларини тушуниш, улардан тегишли сабоқ ва хулосалар чиқаришда диалектиканинг аҳамияти беқиёс. Бу таълимот инсонга қиёсий-таҳлилий асосда фикрлаш, ҳар қандай масала ҳақида бир томонлама эмас, балки турли ракурсдан ёндашган ҳолда кенг мулоҳаза юритиш, дунёни кўпқиррали, тез ўзгарувчан ҳодиса сифатида тасаввур қилиш имконини беради. Шунинг учун ҳам диалектик асосда фикрлайдиган одам нарса-ҳодисаларнинг нафақат ташқи жиҳатларини, айни пайтда ички боғланишларини ҳам назарда тутди, хусусий ҳолатлардан умумий хулосалар чиқаради, умумий натижалар мисолида хусусий ҳолатларнинг маъно-маъмунини англаб олади. Ана шу мулоҳазаларга таяниб, диалектика — ҳақиқатни бутун мураккаблиги билан англашга интиладиган инсон тафаккурининг муҳим белгиси, борлиқни қандай бўлса шундайлигича тушуниш заруратидан туғилган билиш ва фикрлаш шакли эканини таъкидлаш мумкин. Бинобарин, одамзод оламдаги хилма-хил ва зиддиятли ҳодисаларни бир-бирдан фарқлаш, ўзаро қиёслаш асосида таҳлилий фикрлашни ўрганган даврлардан бошлабоқ билиш ва англашнинг диалектик усули ҳам шакллана бошлаган.

Юртимиз ҳудудида етмиш йилдан зиёд ҳукмронлик қилган коммунистик мафкура барча инсоний қадриятлар қатори диалектик таълимотни ҳам сохталаштиришга, унинг моҳиятини бузиб, ҳаётга бирёқлама татбиқ этишга уринди. Мустабид мафкура инсониятнинг неча минг йиллик тафаккур тарихи билан боғлиқ бўлган мазкур таълимотни ўта тор ва чек-

ланган тарзда тушунтиришга ҳаракат қиларди. Чунончи, коммунистлар ўзининг ғаразли мақсадларидан келиб чиққан ҳолда, диалектика деганда кўпроқ қарама-қаршилиқлар ўртасидаги доимий кураш жараёнини тушунар ва жамият ҳаётига унинг фақат шу хусусиятларини сингдиришга интилар эди. Улар айнан ана шу қарама-қаршилиқлар диалектикасини баҳона қилиб, жамиятда сунъий равишда зиддиятлар чиқариш, уларни йўқ жойдан ўйлаб топишга зўр берарди. Собиқ шўро давлати тарихидан бунга кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Пролетар дохийларидан бири бўлмиш Иосиф Сталиннинг жамият ривожлангани сари синфлар ўртасидаги зиддият ва қарама-қаршилиқлар ҳам кучайиб боради, деган сохта назариясини олайлик. Бундай зарарли қараш оқиба-тида СССР худудида қанчадан-қанча фожиали воқеалар, қиргин ва қатафонлар юз бергани кечаги ўтмишимиздан яхши маълум. Энг ёмони, ҳаёт қонуниятларини шундай юзаки тушуниш туфайли одамларда диалектика ҳақидаги тасаввур ҳам ўзгарди. Гўёки диалектика фақат қарама-қаршилиқлар ўртасидаги боғлиқликни, уларнинг кучайиб бориш ва ягона мантиқий ечим — қонли инқилобга олиб келиш қонуниятларини ўрганадиган ва бундай ҳаракатларни ёқлайдиган, яъни турли хил зиддиятларга тўла вайронкор жараёнларни тадқиқ этадиган фан сифатида тушуниладиган бўлиб қолди.

Аслида, ҳар қайси мафкура, ҳар қайси фалсафа ўз олдига қўйган мақсад-муддаосига қараб, диалектикани турлича тушунади ва талқин қилади. Яъни, бунёдкор мафкуралар диалектикани эзгуликка хизмат қиладиган, тарихий жараёнлардан ибратли хулосалар чиқаришга ёрдам берадиган бунёдкор диалектика сифатида, вайронкор мафкуралар эса ёвузликни кучайтириш, ижтимоий ҳодисалар моҳиятини сохталаштиришга қаратилган вайронкор диалектика сифатида тушунади ва дунёни изоҳлашда ундан услубий асос тариқасида фойдаланади. Собиқ коммунистик мафкура вайронкор бўлгани учун унинг танлаган ва ўзига қурол қилиб олган диалектикаси ҳам шунга монанд эди. Ватанимиз мустақилликка эришганидан сўнг шакланган, халқимизнинг асрий орзу-умидларини ўзида мужассам этган миллий истиқлол ғояси эса бунёдкор қарашлар мажмуи бўлгани учун диалектикадан воқеликнинг асл моҳиятини ҳаққоний акс эттирадиган асос, билишнинг ҳаёт синовларидан ўтган илмий шакли сифатида фойдаланди. Масалан, «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» рисо-ласини диққат билан мутолаа қилсангиз, нарса-ҳодисалар, қадриятлар ўртасидаги узвий боғлиқлик ёки фарқни сунъий равишда ажратиш ёхуд кучайтиришга қаратилган биронта фикр ёки қарашни кўрмайсиз. Аксинча, ундаги тушунча ва тамойилларнинг барчаси нарса-ҳодисалар ўртасидаги боғлиқлик ва фарқни инобатга олган, ҳаммаси учун хос бўлган умумий моҳият ва манбадан келиб чиққан ҳолда, уларни ўзаро яқинлаштириш, уйғунлаштиришга қаратилганига ишонч ҳосил қиласиз. Бу эса миллий истиқлол ғоясининг билиш ва фикрлашнинг халқимизга, миллий тафаккуримизга хос усулига, таъбир жоиз бўлса, бунёдкор диалектик қарашга асосланганини кўрсатади.

Шу ўринда миллий истиқлол ғоясининг, бунёдкор диалектика қонуниятларига асосланган ҳолда, ижтимоий-сиёсий жараёнларни ўзаро боғлиқлик-

да, бир бутун ва ягона ҳолда тушунтириши ва бундай дунёқарашни замонавий тараққиётнинг асоси деб билишига алоҳида тўхталиб ўтиш лозим. Бугунги мураккаб дунёни, шиддатли тараққиётни айнан ана шундай нуқтаи назардан тушуниш жамиятни турли қарама-қарши гуруҳларга бўлиб юборишни эмас, аксинча, уларни ўзаро бирлаштириш, уйғунлаштириш, улуғ мақсадлар йўлида ягона кучга айлантиришни тақозо этади.

Миллий истиқлол ғояси ана шундай интилишни асосий тамойил деб билиши бугунги кунда қандай ижобий натижалар бераётганини бир қанча мисолларда кўриб ўтайлик.

Маълумки, собиқ коммунистик мафкура нафақат турли ижтимоий синф ва гуруҳларни, айни пайтда ўтмиш ва келажакни, шундан келиб чиққан тарзда аждодлар ва авлодларни ҳам бир-бирига қарама-қарши кўяр эди. Унинг ҳаётга, азалий қадриятларга вайронкор диалектика асосида ёндашгани ва айнан шу асосда ривожланганини мазкур далилнинг ўзиёқ яққол тасдиқлайди. Миллий истиқлол ғояси эса ўтмиш ва келажакни, аждодлар ва авлодлар ўртасидаги ворисийликни, уларнинг ягона мақсад йўлидаги узлуксиз ҳаракатини эътироф этади. Шунинг учун ҳам Президентимиз Ислом Каримов миллий истиқлол ғояси ҳақида тўхталар экан, «У Ватанимизнинг шонли ўтмиши ва буюк келажакни узвий боғлаб туришга, ўзимизни улуғ аждодларимиз боқий меросининг муносиб ворислари деб ҳис қилиш, шу билан бирга, жаҳон ва замон умумбашарий ютуқларига эришмоққа йўл очиб берадиган ва шу мақсадларга муттасил даъват қиладиган ғоя бўлиши керак» деб алоҳида таъкидлагани бежиз эмас. Миллий истиқлол ғоясининг бундай хусусиятга эга бўлиши жамиятдаги турли партия ҳамда сиёсий кучлар, ҳар хил эътиқод ва дунёқарашдаги кишиларнинг ўзаро ҳамкорлигу ҳамжиҳатликда яшашига хизмат қилади. Шунинг учун ҳам «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» рисоласида бу тамойил алоҳида шарҳлаб, изоҳлаб берилган: «Миллий истиқлол мафкураси турли сиёсий партия ва ижтимоий гуруҳлар мафкурасидан устун турадиган социал феномен — ижтимоий ҳодисадир».

Давлатимиз раҳбари ўзининг чиқишларида миллий истиқлол ғоясининг ана шу хусусияти, яъни сиёсий қараш ва интилишларидан, ижтимоий манфаатларидан қатъи назар, барча партия ва гуруҳлар, жамиятдаги турли тоифа ва қатламларни бирлаштирувчилик тамойилини алоҳида таъкидлаб келаятигани бежиз эмас. Жумладан, жорий йил бошида бўлиб ўтган Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузасида ҳам Юртбошимиз шу масалага алоҳида эътибор қаратди.

Мазкур маърузада илгари сурилган фикр ва қарашлар, янги ғоялар миллий истиқлол мафкурасининг диалектик асосини янада мустаҳкамлайди, унинг амалий қимматини оширади, энг муҳими, келгусидаги бунёдкорлик ишларимизда услубий асос, дастуриламал бўлиб хизмат қилади.

Бугунги нотинч дунёдаги мураккаб вазият ҳақида ўйлаганда, миллий истиқлол ғояси юртдошларимиз, аввало ёш авлод дунёқарашини соғлом асосда шакллантириш, диёримиздаги тинчлик-осойишталикни сақлаш, мустақиллигимизни амалий ишлар билан мустаҳкамлашда муҳим аҳамият касб этаётганига яна бир бор ишонч ҳосил қиламиз. Айниқса, «Ватан равнақи», «Юрт тинчлиги», «Халқ фаровонлиги» каби шу заминда яшаётган инсонларнинг барчаси учун бирдек қадрли бўлган муқаддас тушунча ва тамойилларнинг асосий ғояларимиз сифатида шаклланиб, халқимизнинг қалби ва онгига чуқур сингиб бораётгани, бу эса юртимиздаги тинчлик-барқарор-

ликнинг, иқтисодий ўсиш ва ривожланишнинг муҳим асосларидан бири бўлиб хизмат қилаётгани ҳаммамизни қувонтиради.

Шунингдек, мазкур тизимда «Ижтимоий ҳамкорлик» ғоясининг асосий тамойиллардан бири сифатида эътироф этилиши жамиятимизда ўзаро ҳам-жиҳатлик муҳитини мустаҳкамлашга хизмат қилмоқда.

Асосий ғояларимиздан бирининг «Динлараро бағрикенглик» деб аталиши ҳам миллий истиқлол мафкурасида жамиятнинг барча аъзоларини, тили, дини ва миллатидан қатъи назар, ягона мақсад йўлида бирлаштириш энг муҳим масалалардан бири эканидан далолат беради.

Миллий истиқлол ғоясининг муҳим хусусиятларидан яна бири шундан иборатки, у мамлакатимиз тараққиёти, ёруғ келажагини жаҳон ҳамжамияти билан яқин ҳамкорликда, ҳамоҳанг яшашда кўради. Бундай натижага эришишда, бошқа омиллар қатори, миллий ва умумбашарий қадриятлар уйғунлиги ҳам муҳим ўрин тутати. Шунинг учун юртимизда, истиқлолнинг дастлабки йилларидан бошлаб, бу масалага катта эътибор берилмоқда. Чунки собиқ коммунистик мафкура «буржуа маданияти», «бойлар ва камбағаллар маданияти», «пролетар маданияти» деб ягона ва умумбашарий бўлган қадриятлар ўртасига турли тўсиқлар қўйиб, уларни бир-бирига қарама-қарши қилиб ташлаган эди. Энг ёмони, мустабид тузум маданият ва қадриятларни нафақат бир-бирига, балки ўз-ўзига ҳам қарши қўярди. Унинг ҳар қандай маданиятдан шаклан миллий, мазмунан социалистик бўлишни талаб қилиши, ҳар қандай маданиятда илғор ва реакцион маданият бор деб уларни бўлиб ўргатишга интилиши неча асрлар, минг йиллардан буён умумбашарий тараққиётнинг яхлитлиги ва узвийлигини таъминлаб келаётган ҳаёт тарзи ҳамда ривожланиш диалектикасига мутлақо зид эди. Шу ўринда устоз шоирларимиздан бирининг фикрлари ёдга тушади: «Маълумки, шўро мафкураси адабий меросни «прогрессив» ва «реакцион» деб иккига ажратиб қўйган эди. Масалан, Навоий — прогрессив, лекин унинг замондоши ва дўсти бўлган Ҳусайний — реакцион... Худди шундай Нодирабегим — прогрессив, унинг умр йўлдоши, Амирий тахаллуси билан шеърлар ёзган Амир Умархон реакцион ҳисобланган».

Бундан ташқари, мазмунан социалистик бўлишдек мавҳум бир вазифа қўйилиши билан ҳар қандай миллий маданият доирасида яратилган янги асарларга нисбатан мақсадга мувофиқми ёки йўқми, деган савол пайдо бўларди. Ана шу зиддиятнинг ўзи ўша маданиятни охир-оқибатда миллийликдан маҳрум бўлишга олиб келарди.

Собиқ шўро мафкураси моддий ва маънавий қадриятлар ўртасидаги боғлиқликни ҳам мутлақо тан олмас, уларни имкон қадар бир-бирига қарама-қарши қўяр эди. Шунинг учун ҳам меъёридан озгина кўпроқ моддий бойлик орттирган одам албатта жазоланар, унинг ҳалол меҳнат билан топган молмулки эса мусодара қилинар эди. Миллий истиқлол мафкураси эса моддий маънавий қадриятларни инсон ҳаётининг энг муҳим ва ажралмас бир қисми сифатида тан олади, уларни ўзаро уйғунликда ривожлантиришни тарғиб этади. Юртбошимиз бу ҳақда тўхталиб бундай дегани ҳам бежиз эмас: «Мен тараққиётга нисбатан доим мана бундай ўхшатишни қўллагани ўринли деб ҳисоблайман: моддий ва маънавий бойлик — юксак парвозга шайланган қушнинг қўш қанотидир. Табиийки, битта қанот билан парвоз қилиб бўлмайди». Бу — моддий ва маънавий эҳтиёжларни том маънода диалектик тушуниш маҳсули бўлган ҳаққоний таъриф. Давлатимиз раҳбари юқорида зикр этилган қўшма мажлисдан сўнг хорижий ва оммавий ахборот восита-

лари вакилларига берган интервьюсида бу ҳақиқатни яна бир бор таъкидлаб, моддий ва маънавий тараққиётнинг диалектик бирлиги ҳақида янгича фикрларини баён этди.

Дарҳақиқат, моддий ва маънавиятнинг нечоғли боғлиқлигини бугунги тараққий этган дунёнинг ютуқлари ҳам исботламоқда. Ривожланган давлатлар тажрибаси моддий ва маънавий бойликларни бирдек қадрлаган тақдирдагина юксак натижаларга эришиш мумкинлигини кўрсатмоқда.

Энг муҳими, миллий истиқлол ғояси инсонни фақат ижтимоий муносабатлар маҳсули деб эмас, балки турли интилиш ва мақсадларни ўзида мужассам этадиган, доимо зиддият ҳамда олишувлар ичида яшайдиган яхлит мураккаб бир тизим, ижтимоий ҳодиса сифатида тушунтиради. Яъни, бу мафкура нуқтаи назарида инсон, бир томондан, юксак орзу ва мақсадларни кўзлаб яшайдиган буюк бунёдкор, иккинчи томондан эса, турли таъсирларга берилувчан, ишонувчан, адашишга мойил, баъзан эса урушлар, инқилоблар содир этишдан ҳам қайтмайдиган вайронкор куч. Инсоннинг бундай чигал ва мураккаб моҳиятини Ислом Каримов жуда аниқ таърифлаб берган: «Аслида, менинг назаримда, одамнинг қалбида иккита куч — бунёдкорлик ва вайронкорлик ҳамиша ўзаро курашади. Афсус билан таъкидлашимиз лозим: тарих тажрибаси шундан далолат берадики, инсон табиатидаги инсонийликдан кўра ваҳшийлик, ур-йиқит инстинктлари, яъни хатти-ҳаракатларини кўзгагиб юбориш осонроқ».

Ҳақиқатан ҳам, инсоннинг қалбида, ўй-хаёлида доимо кураш боради. Буни фан ҳам, дин ҳам асрлар давомида эътироф этиб келган ва бундай кураш бугунги кунда ҳам давом этмоқда. Балки дунёдаги турли талотўплар, бунёдкорлик ва вайронкорликларнинг диалектик моҳиятини ҳам ана шу кураш ташкил этса ажаб эмас.

Миллий истиқлол ғояси ана шу ҳақиқатни аниқ тасаввур қилган ҳолда, комил инсонни вояга етказишни асосий мақсадлардан бири сифатида белгилаб беради. Бу эса миллий ғоямиз асосий тушунча ва тамойилларининг барчаси диалектик жиҳатдан ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тақозо этишини кўрсатади.

Кечаги ўтмишимиздан аёнки, мустабид мафкура шахснинг тарихдаги ролини мутлақо тан олмас, уни омманинг кичик бир бўлаги, улкан давлат машинасининг арзимас мурвати деб қарарди. Миллий истиқлол мафкураси эса шахсни буюк бунёдкор кучга айлантиришни бош вазифа деб биларди. Шунинг учун комил инсон масаласи унинг асосий ғояларидан бири ҳисобланади.

Шунингдек, миллий мафкурамизда шахс ва жамият манфаатлари ўзаро қарама-қарши қўйилмайди, балки уларни уйғунлаштириш масаласига алоҳида эътибор берилади. Шахс ва жамият манфаатлари уйғунлашгандагина тараққиёт бўлишини эътироф этиш жамиятимиздаги юксалиш бунёдкор диалектика қонуниятлари асосида кечаётганининг яна бир далилидир.

Шу билан бирга, миллий истиқлол ғоясида шахс камолотида жисмоний ва маънавий тарбия муҳим аҳамият касб этишига, умуман, инсонда барча сифатлар уйғунлашган ҳолда мужассам бўлишига алоҳида эътибор бериларди. Бундай олижаноб мақсад теран илдизга эга. Чунки бизнинг буюк аجدодларимиз келгуси авлодларининг ҳар томонлама баркамол бўлишини орзу қилган. Улуғ мутафаккир бобомиз Алишер Навоий тасаввуридаги комил инсон тимсоли бўлмиш Фарҳодга берган таърифини эсга олайлик. «Ўзи поку сўзи поку кўзи пок...» Ёки халқимиз маънавиятининг ноёб ёдгорлиги бўлмиш

«Авесто» китобида эзгу фикр, эзгу сўз ва эзгу амал деган даъватларга урғу берилиши аждодларимизнинг комилликни жуда кенг маънода тушунганини кўрсатади. Шунинг учун ҳам бизнинг бугунги кундаги саъй-ҳаракатларимиз, ана шу анъаналарни давом эттирган ҳолда, ҳар томонлама баркамол авлодни вояга етказишга қаратилмоқда.

Миллий истиқлол ғоясининг диалектик моҳияти яна бир муҳим масалада яққол намоён бўлади. У токи ер юзида ҳаёт бор экан, инсон бор экан, бунёдкор ва вайронкор ғоялар ўртасидаги кураш давом этиши, бу жараён ахборот воситаларининг кучайиши туфайли инсонлар ўртасидаги нафақат ташқи, балки ички муносабатлар ҳам тобора юзага чиқиб, ўзаро тўқнашиб бораётган ҳозирги глобаллашув даврида ғоят мураккаб тус олганини аниқ тушунтириб беради. Вайронкор ғояларга қарши курашда аввало оғоҳлик ва ҳушёрлик, бунёдкор кучларнинг бирлиги зарурлигини таъкидлайди. Бу шафқатсиз курашда миллий ўзликни англаш, аждодлар анъаналарини давом эттириш, халқимиз ва Ватанимизга лойиқ даражада хизмат қилишнинг ишончли воситасидир.

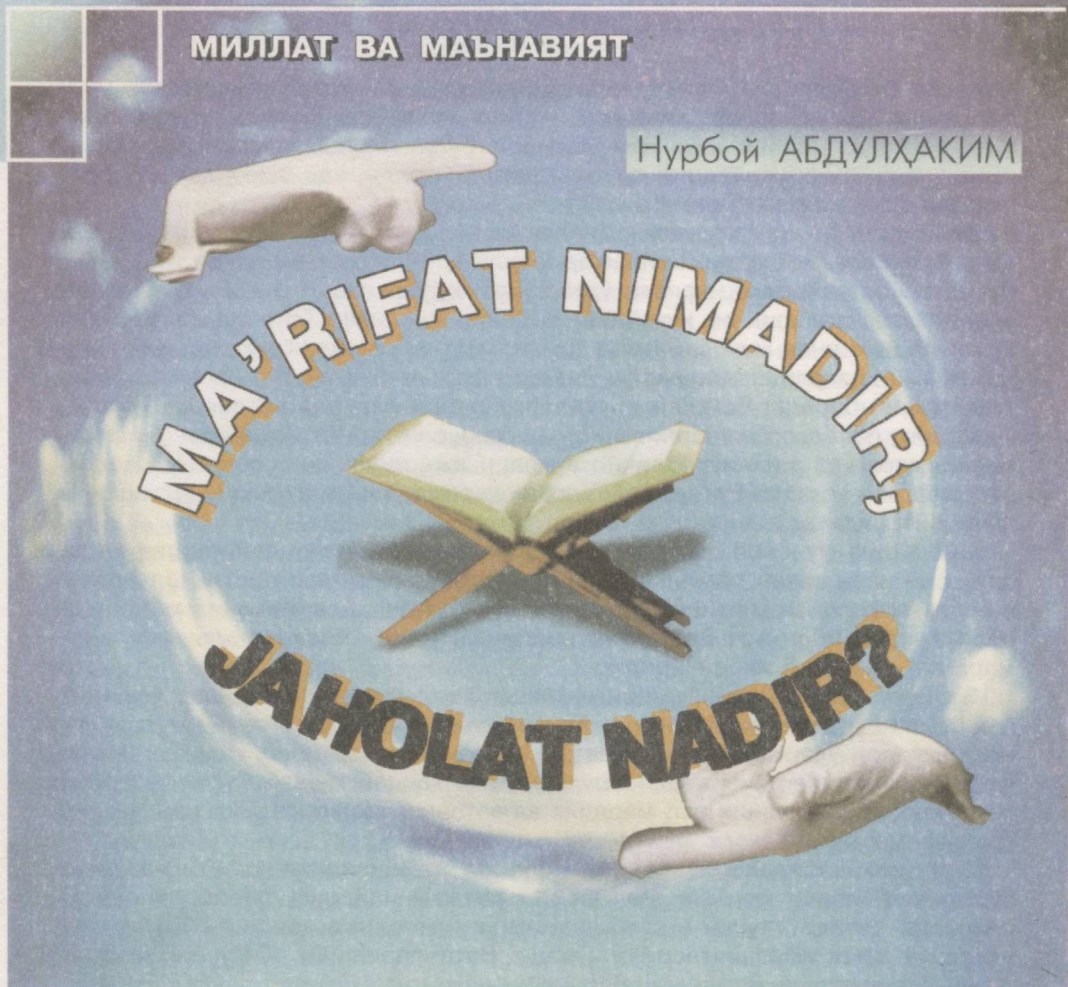
Она юртга муносиб фарзанд бўлиш, унинг чинакам фидойиси сифатида яшаш, халқ ва ватан тушунчаларининг абадийлиги миллий истиқлол ғоясининг диалектик моҳиятини ташкил этади. Ватанпарварликнинг маънавий асосларидан бири эса Ватаннинг озодлиги, унинг бетакрор хусусиятлари, мард ва олижаноб инсонларидир.

Эътибор берганмисиз, америка кинофильмларида қахрамонлар ҳар қандай ёвузлик устидан ғолиб чиқади. Бундай курашларда Ватан муҳаббати, унинг манфаатлари уларга куч-қувват бериб туради. Она юртнинг, қадрдон замин фарзандларининг доимо ғолиб бўлиши, ҳар қандай мураккаб синовлардан ҳам муносиб ўта олиши эса мардлик ва ватанпарварлик тарбиясида беқиёс ўрин тутаяди.

Бир мисол. Стадионда севимли футбол жамоасининг ғолиб чиққанини кўрган мухлиснинг куч-ғайрати жўшиб, ўзи ҳам майдонга тушиб тўп сургиси келиб кетади. Чунки у ана шу жамоа тимсолида халқи ва Ватанини, уларнинг катта имкониятларини кўради. Ватанпарварлик туйғусини ифодалаган асарлар ҳам ёш авлоднинг қалби ва онгига шундай таъсир қилади, уларнинг руҳини кўтариб, янги-янги марраларга илҳомлантиради.

Миллий истиқлол ғояси халқимизнинг асрлар давомидаги ҳаётий тажрибаси, аждодларимизнинг мардлик, ватанпарварлик фазилатлари, истиқлол йилларидаги маънавий-мафкуравий соҳада қўлга киритилган ютуқлар замида шаклланган бўлиб, унинг асосий тушунча ва тамойиллари ҳаётимизга тобора чуқурроқ сингиб бормоқда. Унинг маъно-мазмунини ташкил этадиган бунёдкорлик ҳаётимизни тубдан ўзгартириш, унга янгича маъно-мазмун бахш этишда беқиёс аҳамият касб этиб келмоқда. Бугунги кунда шаҳар ва қишлоқларимиз жамолининг кўркамлашиши, диёримиздаги тинчлик ва осойишталик, ислохотлар йўлида эришилаётган салмоқли натижалар асоси ва негизда ана шундай бунёдкорлик туйғуси ётганини кўриш мумкин.

Миллий истиқлол ғоясининг ҳаракатлантирувчи кучига айланган бундай бунёдкор диалектика халқимизни келгусида янги-янги зафарларга ундаши, унинг қалби ва онгида янги уфқлар очиши шубҳасиз. Маъно-моҳияти бунёдкорлик ва эзгуликдан иборат бўлган, тараққиётни ранг-баранг ҳодисалар, турли қараш ва қадриятларнинг уйғунлиги ва ҳамкорлигида деб биладиган бу мафкуравий тизим замон талаблари асосида изчил бойиб, ривожланиб бораётгани ҳам шундан далолат беради.

Жамиятнинг камоли ёки заволини белгиловчи мезон нима? Инқирозга юз тута бошласа, уни муқаррар ҳалокатдан қутқариб қолувчи куч борми? Ёки аксинча — инсонни, у мансуб бўлган жамиятни саодат соҳилидан фалокат уммони сари бошлаб, ҳалокат гирдобига ғарқ қилувчи синоат нима? Ундан нажот топиш имкони мавжудми? Бу каби саволлар миллатидан, ирқидан, диний мансублигидан қатъи назар, барча инсонлар ҳаётига бирдай дахлдор, ҳамма замонлар учун долзарбдир. Шунга кўра ҳам ақсарият фикр эгаларининг бу борадаги қарашлари мутаносиб: биринчиси — маърифат, иккинчиси — жаҳолат. Хулосалар ҳам деярли бир хил: инсон фақат ва фақат маърифат орқалигина саодатга эришмоғи мумкин.

Маърифат — саодат калити

“Маърифат” сўзининг луғавий маъноси — билиш, таниш, билим демақдир (*Навий асарлари луғати. Т., Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972, 379-бет*). Истилоҳий маъноси эса анча кенг. Орифлар наздида бу сўз Худони таниш маъносини англатади. Сўфи Оллоёрнинг “Танур жойинг бўлур қолсанг танурдин” мисрасидаги “қолсанг танурдин” сўзлари маърифат хусусида. Олдинги “танур” эса — тандир (жаҳаннам) маъносида келган. Маърифатсизлик инсонни икки дунёда хор қилишига ишора бор бу сатрда.

Саййид Сажжодий маърифатнинг икки турини ажратиб кўрсатади: омма маърифати ва хослар маърифати. Унинг фикри-

ча, омма маърифати тинглаш орқали ҳосил бўлади. Хосларники эса — кўриш, мушоҳада этиш воситасида (*Саййид Сажжодий. Фарҳанги истилоҳоти ва таъбироти ирфоний. Техрон, 1992, 730-бет*).

Ҳазрат Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достонида қушлар сафари тимсолида инсон камолотининг етти босқичи ҳақида сўз юритилади: талаб, ишқ, маърифат, истиғно, тавҳид, ҳайрат, фақру фано. Достоннинг махсус боби “Маърифат водийсининг васфи” деб номланган. Боб куйидаги байтлар билан бошланади:

*Маърифат водийсин ондин сўнгра бил,
Дашти бепоеънлигин наззора қил.
Кимки бу водийга бўлди муттасиф,
Топти анда ҳолларни мухталиф.
Водиедур юз туман минг онда йўл,
Ул бу бир келмай, онингдекким бу ул.
Ихтилофи жузв ила қулл мундадур
Ким, тараққию таназзул мундадур.*

(Алишер Навоий. “Лисон ут-тайр”. Мукам-мал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн иккинчи том. Т., “Фан” нашриёти, 1996, 224-бет.)

Маърифат водийсини “дашти бепоеън”-га қиёслаган ҳазрат Навоий унда “ҳоллар мухталиф” (ихтилофли, бир-бириндан кескин фарқ қилувчи — қавс ичидаги барча изоҳлар бизники — **Н.А.**) эканини таъкидлар экан, “Водиедур юз туман минг онда йўл” дея одамларнинг маърифий даражаси турлича бўлишига ишора қилади. Улуғ шоирнинг “жузв ила қулл” — бўлак ва бутун, тараққий ва таназзул ихтилофи ҳақидаги фикрлари ҳам буни тасдиқлайди.

Мазкур боб давомиди баён этилишича, бу водийда “юз туман раҳрав”ни (йўловчини) кўриш мумкин. Пашша ҳам, фил ҳам, Жибрил ҳам йўлда. Мусою Фиръавн, Маҳдийу Дажжол, Аҳмад ва Абу Жаҳл ҳам раҳрав. Шундай бўлгач, улуғ шоир таъбири билан айтганда: “Мухталиф бўлмай не бўлсун мунда иш”.

Ушбу мулоҳазалари тасдиғи учун ҳазрат Навоий бир ҳадис мазмунини келтиради:

*Мундин айтибдур набиш роҳбар
Ким, улусқа Ҳақ сари бўлса сафар.
Истасанг йўл касратига адду ҳад,
Халқ анфоси била тенг бил адад.*

(Ўша асар, 225-бет.)

Яъни Ҳаққа элтувчи йўллари сони халойиқнинг нуфуси билан баробар. Бошқача айтганда, маърифати даражасига кўра, ҳар бир одам ўз йўлини тўғри деб билади. Улар ўртасидаги ихтилофнинг сабаби ҳам шунда. Танлаган йўллари эгри ёки тўғри, яқин ёхуд йироқ, кўпраги дурд (қуйқа), озроғи соф бўлса-да, аслида ҳаммасининг мақсади бир — ҳақиқат.

*Гар сулуқ атворида тағйир эди,
Мақсади лекин борининг бир эди.*

(Ўша асар, 225-бет.)

“Маърифат водийсининг васфи”дан кейин ҳазрат Навоий бир ҳикоят келтиради. Унда ёзилишича, бир неча кўзи ожиз кимса маълум муддат мусофирлик сабабми, асир тушибми, Ҳиндистонда бўлади. Тақдир инояти билан ўз юртларига қайтиб келганида бир киши улардан сўрайди: “Филни кўрдиларингми?” Кўрлар тасдиқ ишорасини қилади. Ҳалиги киши филни чиндан ҳам кўрган-лигингизга далил келтиринг, дейди.

Табиийки, улар филни кўрмаган, у ҳақда сўраб ҳам олмаган эди. Кўрларнинг ҳар бири филнинг қайси аъзосини пайпаслаган бўлса, шунгагина асосланиб жавоб бера кетади. Оёқларини силаб кўргани фил бу — “сутун” деса, қорнини пайпаслаб кўргани “бесутун” дея жавоб қилади. Хартумини ушлаб кўргани филни аждаҳога, тишларига қўли теккани уни суякка менгзайди. Қуйруғини силагани илонга, бошига қўл ургани қиянинг тумшуғига, қулоғини ушлагани эса елпиғичга қиёслайди.

Гарчи кўрларнинг сўзи фил ҳақида эмас, унинг муайян аъзолари хусусида эканини билса-да, “пилбонлиғ шеvasида ус-тод” бўлган ҳакими комил уларнинг сўзини рад этмайди.

*Деди: “Ҳар бир улча воқиф эрдилар,
Пил ҳолидин нишоне бердилар”.*

(Ўша асар, 227-бет.)

Қиссадан ҳисса шуки, маърифатда комил бир мақомга эришмаган киши бамисоли ўша кўрларнинг ҳолига тушади. Ўзи “ушлагани”нигина ҳақ деб билиб, бошқалар билан ихтилофга боради, мунозара қилади.

Ҳаёт — инсонга чинакам маърифатга, камолотга эришмоқ учун берилган имкон.

Хар ҳолда, мутафаккир аждодларимиз шундай деб ҳисоблаган. Камолга эришмай, “жаҳондин нотамом ўтмак”ни ҳазрат Навоий бамисоли ҳаммомга кириб нопок чиқишга менгзайди. Камолга эришмоқнинг эса асосий шарт — маърифат.

Кейинги асрларда “маърифат” сўзи кўпинча “илм-маърифат” тарзида жуфт қўллана бошлади. Бу унинг “билиш, таниш” маънолари жиҳатидан ҳам мантиққа мувофиқ. Бинобарин, илмсиз чинакам маърифатга эришиб бўлмаслиги маълум. Истиқболи ёруғ бўлишини истеъдан ҳар бир миллат авлод камолини ҳаёт-мамот масаласи деб билмоғи даркор. Таълим-тарбияга берилаётган бугунги эътибор замирида ҳам шу ҳақиқат ётади. Бу соҳада ҳукуратимиз кўплаб қарор қабул қилди, фармонлар чиқди. Мамлакатимиз раҳбарининг ташаббуси ва раҳнамолигида Кадрлар тайёрлаш миллий дастури дунёга келди. Лекин илм дегани, маърифат дегани фақат қарорлар, фармонлар билангина эгалланмас экан. Бу борадаги мавжуд муаммолар миллатнинг ҳар бир вакили, мамлакатнинг ҳар бир фуқароси жон куйдирмаса, натижа кутилган даражада бўлмаслигига далилдир.

Жуманазар Бекназаров деган профессор бор — тиббиёт фанлари доктори. Мамлакатимиз зиёлилари орасида уни танимайдиган одам кам. Кунлардан бирида шу киши бундай деб қолди: “Мақтабни битириб, етулик гувоҳномасини олган кезларим. Қамашининг (Қашқадарёдаги туман) марказий хиёбонида кетяпман. Чўнтакда — аттестат. Ўқишга жўнаш арафасидаман. Атрофимдан одамлар ўтиб-қайтади. Уларни кузатар эканман, хаёлимдан бундай ўй кечади: “Шулар ҳам билармикан менинг аттестат олганимни?”. Ваҳоланки, ўшанда ҳали ўқишга киришим номаълум эди. Лекин, илмга, маърифатга бўлган муҳаббатим шу қадар баланд, қалбимдаги шавқ шунчалик зўр эдики, гўё менинг аттестат олганимни ҳамма билиши, мени шундай катта ютуқ билан кутлаши зарурдай туюларди... Мана, бугун биз мустақилмиз. Илм олиш учун болаларимизда ҳамма имконият бор. Бу имкониятдан етарли даражада фойдаланаётганлар ҳам бисёр. Лекин, барибир, ёшларимизнинг аксариятида илмга муҳаббатни, ўша ўзимда бир вақтлар сезганимдай баланд шавқни кўрмаяпман. Болаларимиз қалбида илмга рағбат уйғотишимиз керак!”

Ўша суҳбатимиздан буён Жуманазар аканинг гапи хаёлимдан кетмайди: “Болаларимиз қалбида илмга рағбат уйғотишимиз керак!” Дарҳақиқат, бир фуқаро, шу миллатнинг бир вакили сифатида биз “ё ҳаёт — ё мамот, ё нажот — ё ҳалокат, ё саодат — ё фалокат масаласи” (Авлоний таъбири) бўлган тарбияга, фарзандлар камолига нечоғли аҳамият беряпмиз? Бу борадаги ҳолат хотиржамликка асос бўла оладими?

Жуманазар Бекназаровнинг куюнчақлиги фақат оғизда эмас. Бунга у амалда ҳам жидду жаҳд қияпти. У катта мулкдор эмас — ҳалол меҳнати билан пул топади. Шундай бўлса-да, ҳар Наврўзда илмга рағбат уйғотиш ниятида ўзи ўқиган мактабнинг энг аълочи ўқувчиларига стипендия улашади. Мактабга ўқув қуроллари сотиб олиш учун ҳар йили мунтазам равишда ўз ҳисобидан муайян маблағ ажратади. Жуманазар ака пули ҳаддан зиёда бўлгани учун эмас, болаларимиз қалбида илмга рағбат уйғотиш мақсадида шундай ишларни қилади. Буни ўзининг инсоний, фуқаролик бурчи деб билади.

Тасаввур этинг: ҳар бир зиёли, ҳар бир мулкдор ёки тadbиркор ҳеч бўлмаганда ўзи ўқиган мактабга шунчалик эътибор берса, авлодлар камоли учун Жуманазар Бекназаровчалик қайғурса — бу ташаббус мамлакат бўйлаб қанот ёйса, таълим даргоҳларида муаммо қолмаган бўлар эди. Маориф тизими чинакам юксалишга юз тугарди.

Улуғ маърифатпарвар Махмудхўжа Бехбудий бир мақоласида “Авлодларингизга келар замон илмини ўргатинг! Зеро, улар сиз яшаган даврда эмас, ўзга замонда яшайди” деган ҳикматни келтиради. Бу сўзлар моҳиятига эътибор беринг: демак, авлодларга замонавий илмларни ўргатишнинг ўзигина кифоя эмас, уларни келар замон илмидан-да хабардор этмоқ зарур. Ўзингиз ўйлаб кўринг, тили чикмай туриб боласини тирикчилик ташвишларига жалб этаётган, илм-маърифатни эмас, қаллоблик билан бўлса-да, бирни икки қилишни, қонунга риоя этишни эмас, уни қандай четлаб ўтишни ўргатаётган бугунги айрим отоналардан нимани кутиш мумкин?! Бундай бола ватанпарвар эмас, танпарвар бўлиб ўсиши муқаррар-ку!

Яна бир мулоҳаза. Бозор иқтисодиётига ўтганимиз сари маърифатнинг асосий манбаи бўлган китобга эътиборимиз йўқо-

либ бораётгандек. Анқонинг уругини ҳам топса бўладиган савдо марказлари куриш авж олаётган бир замонда биронта ҳам китоб дўкони бўлмаган туманларимиз борлиги ачинарли ҳол эмасми?! Ҳатто пойтахтда ҳам китоб дўконлари камайиб кетган. Кичик-кичик хусусий расталарни ҳисобга олмаса, ўзбек тилидаги китоблар савдоси бўйича бор-йўғи иккита йирикроқ дўкон бор. Бири — “Шарқ зиёкори”, иккинчиси — “Маънавият” нашриёти дўкони.

Наҳотки, китобга бўлган эҳтиёж шу қадар камайиб кетган бўлса?! Ахир, ҳар қандай ривожланиш, тараққиёт охир-оқибат илм-маърифатга бориб тақалиши исбот талаб қилмайдиган ҳақиқат-ку!

Яқинда Олмониянинг Ҳалле деган шаҳарчасига хизмат сафарига борган бир дўстимнинг айтишича, атиги уч юз минг аҳолиси бор бу шаҳарчада ҳар қадамда китоб дўконига дуч келасиз. Яна шаҳар марказидаги уч қаватли мухташам дўконда ҳам китоб савдоси йўлга қўйилган. Унда жаҳоннинг турли тилларида чоп этилган энг ноёб нашрларни топиш мумкинлиги айниқса таҳсинга лойиқ. Энг муҳими, китоб дўкони доимо гавжум, олди-сотди авжида экан.

Абдулҳамид Чўлпон адабиётни “ўткур юрак кирларини ювадурғон тоза маърифат суви” деб таърифлаган эди. Ахир, бадиий адабиётни ўқимаган, бу маърифат чашмасидан бебахра авлод қандай қилиб баркамол бўлиши мумкин? Ахир, китоб дидни, туйғуни тарбияловчи бетакрор манба экани маълум-ку!

Тўғри, бугун фаннинг энг илғор ютуқларидан интернет сайтларию бошқа турли электрон воситалар орқали ҳам хабар топиш мумкин. Лекин улар зинҳор-базинҳор китобнинг ўрнини босолмайди. Дарвоқе, худди шу “сайтлар” орқали ёшларимиз онгини захарлайдиган, уларнинг тарбиясига салбий таъсир кўрсатадиган ахборотлар ҳам тарқатилаётгани сир эмас-ку!

XIX аср сўнгида Зокиржон Фурқат бундай деб ёзган эди:

*Жаҳон баста кушоди илм бирла,
Надур дилни муроди илм бирла.
Кўнгулларни сурури илмдандур,
Кўрар кўзларни нури илмдандур.*

Ҳақиқатан ҳам, дунёдаги ҳар қандай “баста” — муаммони ечувчи калит — илм.

Ҳар қандай кўнгулнинг муроди илм воситидагина ҳосил бўлади. “Кўнгулларни(нг) сурури”, “кўрар кўзларни(нг) нури” илмдан экани ҳам рост. Зеро, қайси халқ, қай бир миллат бугун тараққиётнинг ҳавас қиларли даражасида экан, бунга илм, маърифат туйфайли эришган. Маърифат чиндан-да садодат калитидир.

Жаҳолат — заволнинг дояси

“Жаҳолат”нинг луғавий маъноси — билимсизлик, нодонлик демакдир (*Навоий асарлари луғати*, Т., 223-бет). Орифлар истилоҳида жаҳолат — кўнгулнинг ўлими маъносини англатади. Уларнинг фикрича, бундай кўнгул ҳақиқатни англашдан йироқдир.

Саййид Сажжодийнинг ёзишича: “Жаҳлдан ўлган кўнгулни фақатгина илм нури тирилтириши мумкин. Илм нуридан мурод эса — маърифат. Лекин зоҳирий илм ҳали жаҳолатдан холи бўлиш дегани эмас. Бинобарин, зоҳирий илмдан на кайфият ҳосил бўлади, на — ҳол. Илм ишқ билан вобаста бўлгандагина чинакам маърифатга эврилиши мумкин” (*Ўша китоб*, 296-297-бетлар).

Сажжодийнинг зоҳирий илм ҳали жаҳолатдан холи бўлиш эмаслиги ҳақидаги фикри ҳазрат Навоий қарашларига монанддир. Биргина далил. “Фарҳод ва Ширин”да улуг шоир Фарҳоднинг илмда эришган мартабасини бундай таъриф этади:

*Жаҳонда қолмади ул етмаган илм,
Билиб таҳқиқини касб этмаган илм.*

Яъни Фарҳод дунёдаги барча илмларни мукаммал ўзлаштириб чиқди. У билмаган, моҳиятига етмаган бирорта ҳам илм қолмади.

Шу ўринда бир жиҳатни таъкидлаш керак. Агар инсон камолоти учун илмнинг ўзигина кифоя қилганида, дoston шу билан яқунланса ҳам бўлар эди. Лекин асар энди бошланаяпти. Барча илмларни эгаллаб бўлганидан кейингина Фарҳод ишқ изтиробларига дуч келади. Демак, Навоий назарда тутган ҳақиқат — илм билан ишқ мужассам бўлгандагина инсон чинакам комилликка эришмоғи мумкин.

Жаҳолат — кўнгулнинг ўлими, деган фикрни эсладик. Агар кўнгулки ўлса, инсоннинг бошқа аъзоларида тириклик асари қоладими? “Инсон вужудида бир парча

гўшт бор, — дейилади муборак ҳадислардан бирида — агар у соғлом бўлса, бутун бадан соғлом бўлади. Мабодо у айниса, бутун бадан айнийди. Бу — қалбдир”. Бинобарин, жаҳолат шу даражада оғир дард. “Жаҳолат тиғи”, “жаҳолат зулмати”, “жаҳолат ўпқони”, “жаҳолат оташи” каби халқона иборалар замирида ҳам бу иллатнинг инсон учун нечоғли фожиали экани ўзифодасини топган.

Абдулла Авлонийнинг ёзишича, “Жаҳолат — инсониятнинг энг зўр душмани ва ёмон хулқларнинг бошлиғидур. Маорифдан, фунун ва маданиятдан маҳрум қолган халқ жаҳолат панжалари орасида хамир каби эзилгандек, афъоли замимадан (ёмон хулқлардан) ҳам ўз нафсининг ёқасини бўшатоламас” (Абдулла Авлоний. *Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ. Танланган асарлар. 2 жилдлик, 2-жилд, Т., Маънавият, 1998, 74-бет*).

Улуғ маърифатпарвар фикрича, жаҳолат икки хил бўлади: бири — жаҳли басит, иккинчиси — жаҳли мураккаб. “Басит”нинг маъноси — содда, оддий демақдир. “Жаҳли басит” маразига (қасалига) мубтало бўлган кишилар бир нарсани билмаслар, аммо билмаганларини иқрор ва эътироф қилурлар, — деб ёзади Авлоний. — Шунинг учун бунинг давоси осон: фақат билмак ва ўрганмак йўлида жаҳду жадал қилмак ила бўлур” (*Ўша асар, 73-бет*).

Билмаслик унчалик катта айб эмас, ўрганишга интилмаслик — айб. Демак, киши бир нарсани билмасая буни эътироф этса, ўрганишга саъй-ҳаракат қилса, жаҳолат исқанжасидан кутулмоғи мумкин. Шунинг учун ҳам Авлоний буни “жаҳли басит” — жаҳолатнинг содда тури деб таърифляпти. Хўш, бунинг акси бўлса-чи?

“Жаҳли мураккаб” маразига мубтало бўлган кишилар бир нарсани билмас, билмаганини ҳам билмасдан “биламан”, деб даъво қилур. Бизда мундай кишиларга “ўзбошимча”, “ўзбилармон” исмини берурлар. Бу дарди бедавонинг иложи жаноби Ҳақнинг лутфу инояти ила ҳал ўлунмаса, тузалмоғи мушкул ва оғирдур” (*Ўша асар, 74-бет*).

Билмаслик, ҳатто билмаганини ўрганишга интилмасликдан ҳам оғирроғи — “биламан” деб даъво қилишдир. Буни Авлоний жаҳолатнинг бедаво тури — “жаҳли

мураккаб” деб атаяпти. Худонинг лутфу инояти бўлмаса, бу дарднинг тузалмоғи душвор эканини таъкидляпти.

Яна бир маърифатпарваримиз Мунаввар қори Абдурашидхонов бир мақоласини “Бизнинг жаҳолат — жаҳли мураккаб” деб номлаган эди. “Ҳар миллат авлодини тарбиялаш ва таълими улумда кўрсатган ҳиммат ва ғайрати каби бизларда ҳам ўз маъсум авлодларини(нг) жаҳолат ва ғафлат зулматида қолмоқиға ҳеч бир ризолари ўлмай, қўлларидан келганча таълим ва тарбияти авлодда ҳиммат кўрсатмакчи зотлар мавжуддурлар. Валекин дунёға нима учун келганини билмай, илм ва маорифға асло рағбат қилмай, жонидан ширин болаларини кўчаба-кўча кездириб, бечора маъсумнинг азиз умрини жаҳолат оташина ёндирғувчи беҳамият ва бедиёнат оталар ҳам орамизда оз эмас” (Мунаввар қори Абдурашидхонов. *Танланган асарлар. Т., “Маънавият”, 2003, 142-143-бетлар*).

“Бизнинг жаҳолат — жаҳли мураккаб” демоқ Мунаввар қорига осон бўлмагандир. У миллатнинг ўша даврдаги аҳволидан, болаларининг умрини “жаҳолат оташи”да ёндираётган беҳамият ва бедиёнат оталар бепарволигидан куйгани учун ҳам шундай аянчи хулосага келган. Мақола сўнгида Мунаввар қори ватандошларига бундай мурожаат қилади:

“Эй қардошлар, вой миллатдошлар!!! Кўзимиз ғафлат уйқусидин очиб, атрофимизга назар солмагимиз лозимдир. Ҳар миллат ўз саодати ҳол ва истиқболини(нг) муҳофазатиға биринчи восита илм ўлмакиға қаноат ҳосил қилиб, илму маорифға ортиқ даражада кўшиш (ҳаракат) қилган бу замонда бизлар бу ғафлат ва жаҳолатимизда давом этсак, истиқболимиз ниҳоятда хавфлик ўлуб, ҳама оламға масҳара ва кулгу ўлмоғимизда ҳеч шубҳа йўқдир. Балки бу жаҳолат зулматида саодати ухравиядан (охират саодатидан) ҳам маҳрум қолмоқ хавфи бор. Бу жаҳолат натижасидирки, ўзимиз ерлик мусулмонлардан ўлдигимиз ҳолда мусофир рус ва яҳудийлар эшигида мардикор ва хизматчи ўлдук. Бу жаҳолат хоҳишидурки, миллат фойдаси учун жонин қурбон қилмоққа лойиқ арслон каби йигитларимиз бутун миллатни ёдларидин чиқориб, истеъдод ва ғайратларини чой-

хона ва пивохоналарга сарф этмакдадурлар” (*Ўша асар, 145-146-бетлар*).

Жаҳолат деганлари қачондир тарихда бўй кўрсатгану энди қайтиб келмаслиги аниқ бўлган ҳодиса эмас. Таассуфлар бўлсинки, у ҳар бир замонда қайсидир кўри-нишларда намоён бўлаверади. Миллатни ич-ичидан емиради. Тараққиётдан неча юз йиллар орқада қолишига сабаб бўлади. Таназул гирдобига тортади. Бинобарин, ҳар бир миллатни, унинг вакиллари ни жаҳолатдан қутқаргувчи ягона восита — илм ва маорифдир. Кимки илм ва маорифга муносиб даражада эътибор берса, шубҳасиз, саодатга эришади. Акс ҳолда...

Мунаввар қорининг “...миллат фойдаси учун жонин қурбон қилмоққа лойиқ арслон каби йигитларимиз бутун миллатни ёдларидин чиқориб, истеъдод ва ғайратларини чойхона ва пивохоналарга сарф этмакдадурлар” деган сўзларини ўқиганда беихтиёр бугун китоб дўконларини ресторону кўнгилочар барларга айлантираётган баъзи бир “тадбиркор”лар, “пултопармон”лар хаёлга келади. Бундайлар, таассуфки, миллат болалари ўқиётган мактабга ёки жамият ҳаётининг ютуқларини ҳам, муаммоларини ҳам кўрсатиб бериши зарур бўлган матбуотга ёрдам беришни хаёлига ҳам келтирмайди. Лекин сохта обрў йўлида миллионларни сарфлаётганида заррача ачинмайди...

Яқинда қурилган шундай ресторонлардан бирига тарихимизда ўтган мунаввар зотлардан — авлиёлардан бирининг номи-ни берибдилар. Бу — жаҳолатга далил ахтариб узоққа бориш шарт эмаслиги исботидир, уялиш керак!

“Дунёда энг ҳазар қилинадургон иллат жаҳолатдур, — деган экан Сукрот ҳаким. — Мен ҳатто кўрга ҳам жоҳилга ачинганим-дек ачинмайман. Зеро, жоҳилнинг ўз ихтиёри билан қилган ҳаракати кўрнинг ихтиёрсиз қилган ҳаракатидан-да хунуқроқдир”.

Афлотуннинг жаҳолатга берган таърифи янада таъсирироқ: “Жоҳилнинг яхши нияти фозилнинг хусуматидан-да зарарлироқдир. Инсон энг оғир юқумли касалликдан сақлангани каби жаҳолатдан ҳам ҳазар қилмоғи зарур”.

Жамиятда жоҳиллар қанча кам бўлса ва улар аксариятга таъсир этиш имконига эга бўлмаса — жамиятнинг бахти. Акси бўлса-чи? Мабодо жоҳил кимса арбоб даражаси-

га эришса-чи?! Кейинги бир неча йил давомида вилоятлар халқ депутатларининг навбатдан ташқари сессияларида Президентимиз сўзлаган нутқларни тинглар эканман, собиқ шўролар тузуми бизнинг миллий ахлоқимизга нақадар оғир жароҳат етказганини яққол ҳис этдим. Мамлакатимиз раҳбарининг гоёга қарши фақат гоё, жаҳолатга қарши фақат маърифат билан курашиш, баҳсга киришиш зарурлиги ҳақидаги фикрлари қанчалик аҳамиятли эканини янада теранроқ англагандек бўлдим.

Лекин шуниси аниқки, жоҳил гарчи маълум муддат бирон бир лавозимга, мукофотларга, яна аллақанча имтиёзларга эришмасин, кунлар ўтиб бир кун албатта элнинг назаридан қолади. Абдулла Авлоний таъбири билан айтганда: “Жоҳил моддий жиҳатдан қанча бой ва сарватдор бўлса, маънавий жиҳатдан шунча фақир ва залил ҳисобланур. Зероки, жаҳолат энг кўрқинч фақирлик ва муҳтожликдан зиёда даҳшатлироқ бир мусибатдур. Ақл ила илмнинг яхшилиги ва фазилига қанча баланд бўлса, жаҳолатдан тугуладургон ёмонликлар балолари шунча остин ва хорлиқдур” (*Абдулла Авлоний. Ўша асар, 74-бет*).

Маърифатпарварларимиз шу каби фикрларни ёзар экан, анчайин бир қоғоз қоралашни мақсад қилмаган. Кўнгилларидаги дардни, армонларни, орзуларни баён этган. Улар миллат ғамини ўз ғами деб билган. Унинг истиқболи ёруғ бўлиши учун астойдил куйинган. Бу йўлда молини ҳам, жонини ҳам аямаган. Мақсадлари ягона бўлган — миллатни жаҳолат гирдобидан қутқармоқ, чинакам маърифатга эриштирмоқ, тараққий этган миллатлар даражасига кўтармоқ. Афсуски, уларнинг бу ниятлари армонлигича қолиб кетди. Улар маърифат истаганлари учун жаҳолат қурбони бўлди.

Бугун биз чинакам маърифий жамият қуришни мақсад қилганмиз. Жамият ҳаётида кечаётган ҳар қандай ислохотдан кўзланган бош мақсад — миллатнинг нури истиқболи, уни барпо этажак авлоднинг камоли. Бу хайрли мақсад фақат ва фақат юксак интеллектуал салоҳият, бошқача айтганда, ҳақиқий маърифат орқали амалга ошмоғи мумкин. Шундай экан, миллатнинг ҳар бир зиёлиси жамиятнинг маърифий даражасини юксалтиришда ўз улуши бўлишига интилоғи ҳам фарз, ҳам қарзидир.

ТАФАККУР ЕРКИНЛИГИ

Иккинчи мақола

Тафаккурнинг тарихий шакллари

Дунё илм-фани шундан далолат берадики, тафаккурнинг илк тарихий шакли афсона ва ривоятларга асосланган асотирий тафаккурдир. Ибтидоий жамият кишиси оламни билиш, турли ҳодиса ҳамда жараёнлар ўртасидаги ҳақиқий ёки хаёлий боғлиқликни, уларнинг ҳаётга, одамлар тақдирига таъсирини аниқлаш ва ифодалашда асотирилардан (мифологиядан) фойдаланган.

Асотир оламни кенг қамровли, умумлашган ва тизимли тарзда идрок қилишнинг ибтидоий даражадаги универсал ҳамда синкретик шаклидир. Сирасини айтганда, асотириларни оламнинг ибтидоий аждодларимиз тафаккуридаги илк модели дейиш мумкин. Чунки асотирилар мавжуд билим ва тушунчаларни акс эттиришнинг мустақил илмий, бадий шакллари бўлмаган, инсоннинг ахлоқий, эстетик, диний тасаввурлари ҳали жуда саёз бўлган, уларнинг ҳар қайсиси алоҳида тизимга алмашиб улгурмаган даврда вужудга келган. Шу боис асотирилар ибтидоий инсон онги ва тафаккурининг негизи, услуги ҳамда ривожланиш воситасини ташкил этган. Оламни акс эттириш фанда ибтидоий синкретизм, бундай тафаккур услуги эса синкретик ёки асотирий тафаккур дейилади.

Асотирий тафаккур қуйидаги хусусиятларга эга:

1. Оламни бир бутун ва яхлит тарзда идрок этади. Жамият ҳамда инсонни табиатдан, борлиқдан ажратмайди, балки уларнинг бир унсури ва узвий бўлаги деб билади.

2. Нарса ва ҳодисаларни жонли мавжудот деб ҳисоблайди. Яъни, табатни “жонлантиради”. Бу ҳодиса илм-фанда анимизм дейилади.

3. Табиий, ғайритабиий ҳамда хаёлий ҳодисаларни ўзаро муштараклик, алоқадорлик ва боғлиқликда кўради. Асотир ибтидоий одам учун — ҳақиқат. У авторитар мазмунга эга.

4. Оламни образли ва аниқ акс эттиради. Анимизм асотирий тафаккурнинг “онтологик” тамойили бўлса, аниқ образли ифода эса унинг асосий инъикоси (акс эттириш) воситасидир.

Шундай қилиб, асотирий тафаккурда олам ўзига хос тарзда, реал ва фантастик, нореал унсурилар мураккаб сабабий алоқалар билан боғланган муштарак тизим сифатида образли шаклда аниқ акс этади. Асотирий тафаккур қандайдир ўзгармас, қотиб қолган ҳодиса эмас. У инсон билан бирга ўсиб-ривожланган ва янги тош асрига келиб ҳам шаклан, ҳам мазмунан анча мураккаблашган. Фетишизмдан анимизмга, ундан политеизмга ўтиш асотирий тафаккурнинг ўзига хос тарихий босқичларини ифодалайди. Мазкур фаразга асосан, асотирий тафаккур ривожининг авж нуқтасини ибтидо-

ий жамият емирилган, ақлий меҳнат жисмоний меҳнатдан ажралиб чиққан, эътиқодда политеистик қарашлар қарор топган даврда бошдан кечирган. Айнан шу даврда асотирий тафаккурдан аънавий тафаккурга ўтиш жараёни бошланган.

Эътироф этиш лозимки, фетишизм, анимизм, политеизм ўртасида аниқ чегара йўқ ва ҳеч қачон бўлмаган. Политеизм даврида анимизм ўз аҳамиятини деярли йўқотмаган, фетишизм эса анча сақланиб қолган, унинг таъсири кўзгунчоқ, тумор тақиш каби маиший даражадаги иримларда ҳозиргача учраб туради.

Асотирий тафаккур — барқарор жамоавий тафаккур ифодаси. У жамият аъзолари томонидан аксиома — исбот талаб қилмайдиган ҳақиқат сингари қабул қилинади. У ҳамма вақт ҳам танқидийлик, ички зиддият, иккиланиш ва инкор каби хусусиятлари билан ажралиб туравермайди. Унда жамоавий синкретик тафаккурнинг тартибга солиш (бошқариш), билиш ва баҳолашга хос ҳукмрон меъёрлари мужассамлашгани учун ички зиддият, скептицизм, танқидийлик яққол кўзга ташланмайди. Асотир бир неча вариантларда бўлиши мумкин. Асотирларнинг қабилавий хусусият ва заруратларни акс эттирадиган маҳаллий вариантларида ижодкорлик хусусиятлари намён бўлади. Кўпвариантилик асотирий тафаккурни давр талабларига, доимий ўзгариш ва ривожланишдаги ҳаёт заруратларига мослаштириб борган.

Аслида асотир оламни билиш жараёнида инсон тафаккури ва воқелик ўртасида вужудга келган зиддиятларнинг ўзига хос тарзда ечилиши маҳсулидир. У олам манзараси, табиат ва ҳаёт, улардаги сабабий боғланишлар, ўзаро алоқадорлик тўғрисида инсон тасаввурида етишмаган унсурларни, ҳалқаларни, одамзод билмаган объектив қонуниятларни фантастик тарзда, образлар ёрдамида тўлдириш ва тушунтириш оқибатида вужудга келади.

Асотирий тафаккур индивидуализмни, алоҳида инсон манфаатларини мустақил ижтимоий қадрият сифатида тан олмайди. У табиат ва жамиятдаги тасодифларни ҳам инкор этади. Фатализм (қисмат, инсон тақдири, воқеа ва ҳодисалар азалдан белгилаб қўйилгани ҳақидаги қарашлар) асотирий тафаккурнинг муҳим белгиларидан биридир.

Ибтидоий одам яшаш учун ёлғиз курашишда энгилишга маҳкум эди. Фақат жамоа бўлиб хавф-хатарларни бартараф

этиш, эҳтиёж учун зарур нарсаларни қўлга киритиш, сақлаб қолиш мумкин эди. Хуллас, ибтидоий инсон тафаккури ўша давр заруратини акс эттирган. Лекин бундан асотирий тафаккур доирасида одамзод ўзлиги ва манфаатларини мутлақо англамаган, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Ақлли ва бунёдкор мавжудот сифатида ўзликни англаш инсон учун муайян даражада доимо хос бўлган. Аммо бундай шароитда индивидуализм тўлиқ ёки қисман чекланган. Чунки у уруғ-жамоанинг яшаб қолишини таъминлайдиган зарурат билан бевосита боғланмаган. Баъзи бир индивидуал фазилатлар — жасурлик, топқирлик, овда ва жангдаги мохирлик у даврларда юқори баҳоланган. Айнан шундай кишилардан сардор ва бошлиқлар сайланган. Лекин шахсий манфаатга интилиш шаклидаги индивидуализм жамоа орасида тан олинмаган.

Бир сўз билан айтганда, ўша даврлардаги тараққиёт даражаси, объектив зарурат ижтимоий эркинлик ва қарамликни бирдай инкор этган. Оламни ҳаракатлантирувчи куч сифатида эса фақат илохий куч иродаси, тақдири азал тан олинган. Боз устига, инсон қисматини белгилайдиган ва ундан устун турадиган кучлар реал тарзда мавжуд, инсон ўз ёзигини ўзгартириш, ундан қочиб қутулишга ожиз деб ҳисобланган.

Бунга қадимги ҳинд эпоси бўйича экранлаштирилган, юртдошларимизга яхши таниш бўлган “Рамаяна”, “Маҳабҳорат” фильмларини, Софоклнинг “Шоҳ Эдип”, “Антигона” фожиаларини мисол тариқасида келтириш мумкин. Тўғри, бу асарлар ибтидоий синкретизмдан кейинги давр таъсирида бирмунча ўзгарган қарашларни акс эттирган, аммо уларда тақдири азал ва бошқа масалаларга доир асотирий тафаккур хусусиятлари анча сақланиб қолган.

Ижтимоий ҳаёт ривожланиб, илм-фан, адабиёт ва санъат ижоднинг алоҳида турига айланиши, давлат ва ҳуқуқнинг вужудга келиши, ҳуқуқнинг ахлоқдан ажралиб чиқиши, диний эътиқод ва амалиётнинг алоҳида тизимга келиши ибтидоий синкретизмни парчалаб юборган. Натижада асотирий тафаккур оламни идрок этишнинг асосий шакли сифатида аҳамиятини йўқотган. Бироқ у инсон тафаккуридан тўлиқ ва беиз йўқолиб кетмаган. Унинг белги-аломатлари, аввало асотирларнинг ўзи адабиёт ва санъатда, диний тафаккурда асрлар давомида маънавий озиқ манбаи бўлиб хизмат қилган. Лекин асотирлар оламни билиш-

нинг асосий воситаси, борлиқ ҳақидаги бирдан-бир ҳақиқат деб қабул қилинмас, кўпроқ мажозий мазмунда талқин қилинар, ундан ибратли ахлоқий хулосалар чиқарилар эди. Ҳатто бугунги кунда ҳам, асотирлар катта ўрин тутади.

Асотирий тафаккур унсурлари мантикий-назарий тафаккур унсурлари билан эклектик тарзда қоришиб кетган. Асотирий тафаккур ҳозирги замон кишиси, унинг ижтимоий-сиёсий, илмий ҳаёти учун хос бўлмаса-да, афсона ва ривоятларнинг ўзи юксак қадрият, маънавий мерос дурдоналари ҳисобланади. Замонавий адабиёт ва санъатда асотир намуналарига муурожаат этиш ҳоллари кўплаб учрайди. Масалан, Чингиз Айтматовнинг “Оқ кема”, “Асрга тигулик кун”, “Кунда” асарларида афсона ва ривоятлардан фойдаланилган. Бугунги кунда асотир оламни идрок этиш усули сифатида эмас, балки бадиий восита — сюжет унсури ёки ифода воситаси сифатида қўлланади.

Асотирий тафаккур ибтидоий синкретизм парчаланиши жараёнида ўз ўрнини аста-секин жамият миқёсидаги аъъанавий тафаккур тарзига бўшатиб берди. Лекин аъъанавий тафаккур қарор топиб, мустақамланиб олгунга қадар жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий ва маънавий ҳаётида туб ўзгаришлар юз берди: мулкий нотенглик, ижтимоий табақа ва синфлар, турли институтлар юзага келди. Ижтимоий онг шакллари нисбатан мустақил йўналишларга эга бўлди. Илм-фан, адабиёт ва санъат, фалсафа, илоҳиёт каби ақлий меҳнатнинг юксак шакллари — ижод турлари вужудга келди. Буларнинг ҳаммаси тафаккур тарзини, айниқса, юқори табақалар онгини тубдан ўзгартирди. Тафаккур ижодкорлик ва эркин изланиш хусусиятларига эга бўлди. Жаҳоннинг турли минтақаларида қадимги тамаддун ўчоқлари ривожланди.

Маълумки, кўҳна тамаддунларнинг шаклланиш жараёни узоқ давом этган. Чунки иқтисодий тараққиёт, олам ҳақида янги ижобий билимларнинг тўпланиши анча қийинчилик ва секинлик билан кечган. Аммо қадимги тамаддунлар шаклланиб бўлиб, ривожланиш чўққисига чиққач, турғунликка юз тутиб, аста-секин емирила бошлаган. Негаки, уларнинг асосида ётган ҳукмрон мафкура тафаккурнинг изланиш ва эркинлигини чеклай бошлаган. Бунинг оқибатида мавжуд меъёр ва аъъаналар догмалаштирилган.

Бундай ҳолатни биз деярли барча

минтақаларда кузатамиз. Антик Юнон тафаккурида турғунлик ва аъъавийликнинг илк кўринишларидан бири — Афинада Сукротнинг қатл қилинишидир. Сукротга сиёсий эмас, балки маънавий-эътиқодий айб қўйилган эди. Уни ёшларни Афинанинг аъъанавий маъбудлари ва қадриятларини эъъозлашга ўргатиш ўрнига янги маъбудларга сифинишга даъват этишда айблаганлар. Ўша вақтларда Афинада суд ҳукми эркин фуқароларнинг тўғридан-тўғри ва яширин овоз бериши орқали чиқарилишини ҳисобга олсак, юқори табақалар тафаккури қай даражада турғунлик ва аъъанавийлик касб этганига ишонч ҳосил қиламиз.

Илк ўрта асрлар ва кейинги даврларда ҳам тафаккурдаги эркинлик ва ижодий юксалиш жамиятдаги кескин ўзгаришлар, энг аввало диний қарашлар билан боғлиқ эди. Шарқда ислом дини тафаккурга янги ижодий юксалиш бахш этди ва буюк тамаддун яратди. Фарбда ўрта асрлар сўнгида протестантлик худди шундай аҳамият касб этди. Лекин ислом шарқда мафкуравий догматизм аста-секин тафаккур эркинлигини чеклаб, аъъанавий тафаккурни яна тиклади. Фарбда эса вужудга келган капитализм диний мафкура ҳукмронлигига барҳам берди ва тафаккур эркинлиги учун янги уфқлар очди.

Аъъанавий тафаккур — анча мураккаб, ранг-баранг ва аниқ йўналишлардан иборат ҳодиса. Унда нисбатан мустақил йўналишдаги фалсафий, илмий, диний, ахлоқий, ҳуқуқий ва эстетик қарашлар, назария ҳамда таълимотлар ажралиб туради. Унда ички зиддиятлар яққол кўзга ташланади. Аъъанавий тафаккур оламни идрок қилиш, уни инъикос эттиришнинг яхлит ва универсал модели эмас. Лекин унга тизим сифатида муштараклик, ўзига хос умумийлик, универсаллик бахш этадиган тамойиллар мавжуд. Лекин аъъанавий тафаккурнинг универсаллиги шартлидир.

Бу тамойиллар, назаримизда, қуйидагилардан ташкил топган:

1. Аъъанавий тафаккур ҳам, асотирий тафаккур сингари, мазмунан авторитардир. Унда обрўли шахс ва жамоа фикри, давлат ва диний институтларнинг мафкуравий талаблари, қарашлари, қоидалари ҳукмронлик қилади. Бу нафақат сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий-маданий ҳаётда, ҳатто илм-фанда, жумладан, табиатшуносликда ҳам намоён бўлади. Бироқ аъъанавий тафаккурдаги авторитарлик асо-

тирий тафаккурга хос авторитаризмдан фарқ қилади. Аънавий тафаккурда турли фалсафий ва диний оқимлар, мазҳаблар, бадий услублар вужудга келиб, унга ранг-баранглик бағишлайди. Аммо ҳар бир янги таълимотнинг ўзи мазмунан авторитарлик ва догматизмга асосланади ёки муайян даврдан кейин шунга интилади.

Афлотун ва Арасту қарашлари, таълимотлари бутун ўрта асрлар давомида, шунингдек, марксизм-ленинизм фалсафаси ҳукмронлик қилган шўро даврида доғмалаштирилгани ва энг обрўли таълимотлар сифатида қабул қилингани бежиз эмас. Чунки аънавий тафаккур даражасида бир таълимот иккинчи муҳолиф таълимотни танқид қилиши ёки кўкка кўтариб мақташи мумкин. Лекин танқид ва илмий баҳслар авторитаризм нуқтаи назаридан олиб борилади. Баъзан эса бу ҳолатлар гоёвий мутаассибликка айланади.

Асотирий тафаккур учун гоёвий мутаассиблик хос эмас. Бир-бирига зид асотирий дунёқарашлар тўқнашган жойда, кўпинча эклектик қоришув натижасида, янги қарашлар вужудга келгани маданиятлар тарихидан маълум. Аънавий тафаккурда гоёвий мутаассиблик потенциал тарзда яширин бўлади ва қулай шароитда юзага чиқиши ва жамиятга катта зарар келтириши мумкин. Ўрта асрларда ҳатто бир дин доирасида турли мазҳаб ва оқимлар ўртасида юз берган қонли тўқнашувлар, гоёвий муросасизликлар бунга мисол бўла олади.

Марксизм дастлаб аънавий тафаккур тарзи сифатида эмас, аксинча — танқидий таълимот сифатида юзага келди. Маркс файласуфлар шу пайтгача оламини турлича тушунтириб келди, аслида унинг вазифаси оламини ўзгартиришдир, деганда ўз таълимотининг пировард мақсади ва тарихий даъвосини ифодалаган эди. Аммо октябрь тўнтаришидан аввалги Россия шароитида, кейинчалик шўро даврида унинг ўзи қотиб қолган аънавий тафаккурга айланди. Марксизмга хос синфий ёндашув, муросасизлик, авторитаризмга мойиллик охир-оқибатда дастлабки даврда унга хос бўлган танқидий, ижодий рўҳни сўндирди. Унинг деформациялашган, ўта сиёсийлаштирилган ленинизм, троцкизм, сталинизм, маоизм каби шакллари авторитар қарашлар билан чекланиб қолмади. Балки ўзгача қараш вакиллари сиёсий қатагон қилиш билан шугулланди. Бундай шароитда тафаккур эркинлиги ҳақида гапиришнинг ўзи ортиқча.

Хуллас, марксизм ва унинг турли миллий мактаблари бориб-бориб аънавий тафаккурнинг тажовузкор шаклига айланди. Бугунги кунда ваҳҳобийлик, ҳизбут-таҳрир сингари диний-экстремистик оқимлар асосида ётган фикрлаш услуби ҳам аънавий тафаккурнинг тажовузкор шаклига хосдир.

2. Догматизм аънавий тафаккурнинг асосий белгиларидан биридир.

Аънавий тафаккурда биринчи навбатда аънавалар догматизми ҳукмронлик қилади. Бу ижтимоий турмуш аънавалари (урф-одатлар, удумлар каби), сиёсий бошқарув аънаваларими, илмий ёки бадий-эстетик аънаваларми — бундан қатъи назар, улар догматик мазмунга эга бўлади. Аънавалар бирданига шаклланиб қолмайди. Улар барқарор шакл ва мазмунга эга бўлгунга қадар жамиятда нисбатан кенг тарқалиб, энг обрўли гуруҳлар, оқсоқоллар, раҳбар ва олимлар томонидан юқори баҳоланиб, эътироф этилгунга доғур анча вақт такомиллашади, сайқал топади, ривожланади. Бу жараёнда улар жамият ривожига кучли ижобий таъсир кўрсатади. Шу боис аънавий тафаккур бир чизикли, оддий тафаккур тарзи эмас. У — анча зиддиятли. Жамиятда кескин бурилишлар юз бераётган даврда у илғор тажрибаларни кўпайтириб, баъзан эски догматик қарашларни бирмунча янгиллаши ҳам мумкин. Аммо бунинг оқибатида янги ютуқ ва кашфиётлар ҳам ортиқча баҳоланиб, тақлид учун намуна ҳамда андозага айлантирилади, доғмалаштирилади.

3. Асотирий тафаккур ҳукмронлик қилган даврда шахс индивидуализми куртаклари пайдо бўлган, лекин ривожланмаган, фақат иккинчи ўринда турган. Шу боис асотирий тафаккур очиқчасига шахс манфаатларига қарши курашмаган, чунки бунга ҳеч қандай эҳтиёж ҳам бўлмаган.

Аънавий тафаккурнинг шаклланиш даврида алоҳида шахс манфаатлари яққол намоён бўлган. Баъзан ҳатто уни бутун жамият манфаатига қарама-қарши қўйиш, буюк шахс иродасини бошқаларга сингдириш ҳоллари ҳам кўзга ташланган. Миср фиръавнлари, қадимги баъзи ҳукмдорлар, Искандар Зулқарнайн каби жаҳонгирлар шулар жумласидандир.

Сирасини айтганда, шахс манфаатлари аънавий тафаккур томонидан инкор қилинади, жамоавий ва корпоратив манфаатларга тўлиқ бўйсундирилади (аслида эса улар ўзаро мувофиқлаштирилиши, уйғун-

лаштирилиши керак. Бу эса демократик жамиятда, эркин тафаккур шароитида амалга ошади).

Илм-фанда ҳам буюк асарлар, таълимотлар догмалаштирилган (юқорида Афлотун ва Арастуни эслаган эдик). Масалан, Конфуций таълимоти шу тариқа аста-секин динга айланттирилган. Буюк зотлар билан боғлиқ бўлмаган ҳолларда шахс манфаати инкор қилинибгина қолмасдан, унга қарши ғоявий кураш ҳам олиб борилган. Асотирий тафаккур мисолида биз бундай курашни кўрмаймиз.

Анъанавий тафаккурнинг баъзи бери буюк шахсларнинг қараш ва ғояларини догмалаштириши индивидуализмни ўзига хос кўринишда тан олишни билдирмайди. Аксинча, бу ҳол догмалаштириш орқали уни ижодкорлик моҳиятидан жудо қилади ва жамоавийликнинг қоидаларидан бирига айланттиради.

4. Анъанавий тафаккур, бир томондан, ижтимоий ва мулкый нотенглик вужудга келган ва ҳукмронлик қилган давр учун хос. Иккинчи томондан эса — ердан жамоа бўлиб фойдаланилган, саноат ишлаб чиқариши оилавий касаначилик даражасидан ўсиб чиқмаган, давлат ҳамда черков бир-биридан ажралмаган (ёки диний мафкура ҳукмронлик қилган) даврлар учун хос. Бошқача айтганда, у қулдорлик ва феодал жамиятларга хос ижтимоий тафаккур тарзидир.

Қулдорлик ва феодал жамиятни кўп жиҳатдан анъанавий жамият, уларнинг тафаккурини эса анъанавий тафаккур дейиш мумкин. Лекин қулдорлик тузумида ҳам, феодал тузумда ҳам анъанавий жамият бирданига вужудга келиб қолмайди. Қадимги Юнонистонда анъанавий жамият унсурлари Искандар Зулқарнайндан кейин, қадимги Римда эса император Августдан кейин кучая бошлаган.

Ислому шарқида анъанавий жамият XVI асрда узил-кесил қарор топган.

Ижтимоий нотенглик мавжуд ёки бўлмаган жойларда жамоавийлик тамойилининг етакчилик қилиши боис анъанавий тафаккур шахс эркинлигини, унинг индивидуал манфаатларини энг кўп даражада инкор қилади ёки улар билан етарлича ҳисоблашмайди. Ишлаб чиқариш ва турмуш тарзида патриархал муносабатлар қолдиқларининг авторитар таъсири черков ҳамда дин авторитаризми билан қўшилиб, тафаккур анъанавийлигини белгилайди. Баъзи бир қолақ урф-одатларнинг яшовчанлиги, кексалар ва оқсоқолларнинг,

маҳаллий бошқарувнинг айрим анохроник (тарихан эскирган) усуллари, суиистеъмчиликлари асосида ҳам патриархал муносабатлар қолдигидан озикланувчи авторитаризм туради.

Анъанавий тафаккур зиддияти шундан иборатки, у ижтимоий нотенгликни асослаш билан бир қаторда ("беш бармоқ бирдек эмас" қабилидаги нақллари эсланг), эгалитаризм — тақсимотдаги текисчилик тамойилини ёқлайди.

Эгалитаризм турли динларга эътиқод қилувчи шарқ мамлакатларида, суғориладиган деҳқончилик минтақаларида кенг ёйилган бўлиб, ердан жамоа бўлиб фойдаланиш махсулидир. Оврупо мамлакатларида эса эгалитаризм насроний жамоасининг тенглик идеали сифатида вужудга келган.

Демак, эгалитаризм анъанавий тафаккурнинг хос белгиларидан бири.

5. Диний қарашлар таъсиридаги амалий ва назарий тафаккур ўртасидаги чегара аниқ белгиланмаган (асотирий тафаккурда бу чегара умуман йўқ, Амалий ва ўзига хос тарзда умумлашган назарий тафаккур, мифологик модель сифатида, фақат ўзаро қарама-қарши ҳодисалар кўринишида мавжуд). Анъанавий тафаккур амалий масалаларда пухта иш тутади ва рационал мазмунга эга, аммо назарий масалаларда у иррационал ҳамда рационал қарашларни қориштириб юборади, мистикага мойиллик кўрсатади.

Эркинликнинг анъанавий тафаккур даражасида намоён бўлиши анча баҳсли ва мурраккаб масаладир. Умуман олганда, анъанавий тафаккур догматизмга, бир хил андозага, эклектика ва иррационализмга мойиллиги туфайли тафаккур эркинлигини инкор этади. Лекин, иккинчидан, юқорида айтилганидек, янги бир ахлоқий, диний меъёр, илмий хулоса, бадий образ анъана ва догматик андозага айлангунга қадар анча вақт ўтади. Бу эса тафаккурнинг маълум конкрет мавзу ёки йўналишда муайян даражада эркин изланиш олиб боришига имкон яратади. Учинчидан, атоқли мутафаккир ва ижодкорлар, жамиятдаги мавқеидан фойдаланиб (анъана бўйича), айрим илғор ёки ноанъанавий ғояларни нафақат олға суриши, аини пайтда анча кенг ёйиши ҳам мумкин.

Ижтимоий нотенглик, мулкый низолар, ўзаро тахт таллашишлар, диний мазҳаблар ўртасидаги кураш ва урушлар, турли ғалаёнлар анъанавий жамият ҳамда унинг тафаккур тарзини ларзага солиб турган. Шунинг натижасида баъзи янги ғоялар юзага чиқади.

Тўртинчидан, индивидуал онг ва тафаккур мустақил бўлади, ижтимоий онгга таъсир кўрсатиб туради. Лекин, умуман олганда, аънавий жамиятда тафаккур эркинлиги узлуксиз ва жуда узоқ давом этадиган ҳодиса эмас. У янги қараш ёки таълимотлар, илғор фикрли ҳукмдорлар даврида ривожланади. Аммо ҳамма вақт ҳам шундай бўлавермайди. Масалан, ислом дини вужудга келганда, у тафаккурнинг эркин ривожини жуда кўп шарт-шароит яратган ва бундай фикрлаш тарзини қўллаб-қувватлаган. Бироқ тасвирий санъатда, мусиқа ва театр санъатида катта чекланишлар юз берган. Насронийлик дини эса аввалдан то Галилей замонагача табиий-илмий тафаккур ва санъатнинг черковга бевосита хизмат қилмайдиган турларини тақиқлаган.

Бизнинг заманимизда ўрта асрларда теурийлар, айниқса Улуғбек илм-фан ривожига катта ҳисса қўшган. Ул зот жаҳолатга қарши курашган. Мутаассиблиги, реакция фаолияти учун ҳатто айрим сайдзодаларни ҳам қаттиқ жазолаган. Унинг отаси Шохруҳ эса табиий-илмий тадқиқотларни унчалик рағбатлантормаган. У тафаккур эркинлигини фақат гуманитар билимлар, адабиёт ва санъат доирасида ривожлантиришга шароит яратган. Алишер Навоий "Мажолис ун-нафоис" асарига Хусайн Хоразмий билан боғлиқ шундай воқеани келтиради: "Ва Мавлоно Шохруҳ мирзо замонида бир ғазал учун тақфир қилиб, Хоразмдин Хирийға келтурдилар. Чун донишманд ва истилоҳ билур киши эрди, ҳеч нима собит қила олмадилар. Қайтиб яна ўз мулкига кетти. Ва ул ғазалнинг матлаи буюрқим:

*Эй дар ҳамин олам пинҳон туву пайдо ту
Ҳам дарди дили ошиқ, ҳам асли мудово ту".*

(Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 13-жилд, Тошкент, 1997, 13-14-бетлар.)

Маъноси: эй Тангрим, бу оламда яшин ҳам, ошкор ҳам, ошиқ юрагининг дарди ҳам, давоси ҳам ўзингсан.

Хусайн Хоразмий нафақат шоир, балки зоҳир ва ботин илмида замонасининг машхур кишиларидан бўлган, жуда нозик фикрлаган. Шу боис ҳиротлик муллар учун мушриклик айбини қўя олмаган.

Таъкидлаш жоизки, Шохруҳ мирзо ва Хусайн Бойқаро замонида Хуросонда ҳали аънавий жамият узил-кесил ғалаба

қозонмаган, Амир Темур даврида бошланган уйғониш, юксалиш жараёни давом этаётган эди. Шу билан бирга, бу вақтда аънавийлик кайфияти ва меъёрлари ҳам зимдан кучайиб бораётган эди. Аънавий тафаккур ижтимоий-сиёсий, иқтисодий барқарорлик шароитида муттасил тадрижий ўсишни эмас, балки турғунликни келтириб чиқаради. Шохруҳ ва Хусайн Бойқаро замони нисбатан ижтимоий-сиёсий, иқтисодий барқарорлик даври бўлди, аммо турғунликни келтириб чиқарувчи омиллар айнан ўша кезде етила бошлади.

Кўпгина мисоллар шундан далолат бердики, аънавий жамиятда тафаккур эркинлиги жамиятда қабул қилинган умумий меъёрлар даражасидагина намоён бўлади. Шу боис аънавий жамиятда ижодда эпигонлик ҳодисаси кенг тарқалган. Ҳатто буюк ижодкорлар ҳам, агар янги оқимнинг бошланиш даврида яшамаган бўлса, янги образ ва ғояларни аънавий мавзу ҳамда сюжетлар доирасида аънавий шаклларида яратишга мажбур бўлган.

Аънавий тафаккур хусусиятлари ҳақидаги фикрларни яқунлаб, қуйидаги дастлабки хулосаларга келиш мумкин.

1. Аънавий тафаккур масъулият ва мустақил қарор қабул қилишдан чўчиш, ташаббус кўрсатишдан қочиш, туб янгиликларни инкор қилиш оқибатида пайдо бўлади.

2. Аънавий тафаккур эгасига доимо етакчи ва йўлбошчи керак. У обрўли фикр кетидан кўр-кўрона эргашади, шу боис унга андозабозлик ва дохийпарастлик хос.

3. Аънавий тафаккурда воқеликка рационал ва иррационал ёндашувлар, реал ва хаёлпарастлик муносабатлари механик тарзда қоришиб кетади.

4. Аънавий тафаккур мутаассибликка, жамиятни мустабидларча идрок этишга мойиллик кўрсатади, маълум шароитларда тоталитар мафкура вужудга келишига замин яратади.

Аънавий тафаккурга хос бундай хусусиятларни биз шўро даврида кўрдик. Ижодкорларимиз, олим ва зиёлиларимиз унинг жабрини кўп тортгани ҳам сир эмас.

Тафаккурнинг энг сермахсул, ижодкорликка мойил шакли демократик эркин тафаккурдир. Бу ҳақда суҳбатлашишдан аввал рационал ва иррационал тафаккур тўғрисида баъзи мулоҳазаларни билдиришни лозим деб биламиз.

EZGULIKKA QO'YILGAN HAYKAL

Менга ва халқимга кўрсатилган эллик йиллик меҳмондўстлик ва яхшиликлар хурмати, Қримга келган ҳар бир ўзбекни албатта хонадонимга таклиф этиб, меҳмон қиламан. Ёзда Қримга Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов ташриф буюрди. Уни уйга таклиф этишга журъат эта олмадим. Бундан қаттиқ афсусланган ҳолда ўзбек халқининг қримтатарларга кўрсатган бемисл яхшилиги ва бир умр хаёлимда ўрнашиб қолган ёрқин хотиралар ҳақида ўйлаб кетаман.

Ўзбекистоннинг бугунги дипломатик одимлари ҳавас қиларли. Мен бошқа фазилат — ўзбек донишмандлигининг теран илдиэлари, унинг шаклланиши, бошқа халқлар тамаддунига қўшган маънавий улуши ҳақида фикр юритмоқчиман.

Ўзбек донишмандлигининг манбалари нималардан иборат? У қандай асраладио авлодларга қай тарзда етказиб берилади? Шубҳасиз, бу мавзу умуминсониятга дахлдор ва ҳар қандай халқ учун бирдай аҳамиятлидир. Аммо мен ярим аср Ўзбекистонда яшаган ва ўз дунёқарашини ўзбек фалсафаси билан бойитган қримтатар фар-

Қарин Февзи Ёқубов!

Сизнинг мекти бўлган мактаб-дингови қайта қиёқши ва йиқилган билан ўқидим. Ёзда билдирилган фикр ва таклифлар қор қомонлама қўлашга ва ҳар қандай қурмаишга сасборди. Қор ҳокимияти, қримтатар халқининг бошига тушган қир-ғини ва қайлашти, ўша авир ва мураккаб дўр замонада қрим-татарларни бағрига олиб уларнинг бошини ослаб, ўзига яқин қадра қилган ўзбек халқи бу қуларни ўзет қотан эсимдан ва қалбидан чиқармади. Шунинг учун ҳам қримтатар миллиянтини ядориқид Ватанга Сиз таскир тайабган кўп хотин ва маздури мафлуғини қўриши ва ёрқин этиши, яқин авлода давон-ламан муросабиллашиче қўйди қили-қилишии човзу ва ўзгичади дил-наман. Қираско Президент дилан дўра матбуотини очилиши маросимини иштирок этишига ёқадёр таклимеги билдирилди қилинган. Сизга бахти ва савоаб, ишларинишга омадлар кўлаб қолман.

*Қурмай ила
10.08.2001. Ёқубов*

занди сифатида айтишим мумкинки, бу элнинг тенгсиз оқибати туфайли қийинчилик йилларида миллионлаб халқлар омон қолган, ўзлиги, тили ва маданиятини сақлаш имконига эга бўлган.

Хар қандай эзгу анъана асрлар давомида шаклланади ва аждодларнинг доно ўгити, амалий ишлари, ёдгорликлари орқали келажак авлодга етиб боради. XI асрда яшаб ижод қилган Маҳмуд Кошғарийнинг мақол ва ҳикматли сўзларидан тортиб, 200 дан зиёд эпик полотнолар, дostonлар, эртаклар, афсоналар, кўшиқлар ўзбек оқинлари томонидан оғизма-оғиз бизнинг замонамизгача етказилгани бунинг далилидир. Улар ўз таъсир кучи билан авлодларни маънавий камолот сари йўллайди, яхшилик ва инсонийликка руҳлантириб, ёвузликка нафрат руҳида тарбиялайди. Эзгуликнинг ёвузлик устидан шаксиз ғалабаси бу асарлар моҳиятини белгилайди. Улар ўқувчини Шарку Фарб турмуш тарзи ва ҳикматлари билан ошно этади, маънавият дунёсига олиб киради. Ўзбек халқининг интеллектуал бойлигини асрлар давомида тўпланган улкан хазина дейиш мумкин. Дунёдаги кўпгина тилларга таржима қилинган Кошғарийнинг “Девону луғатит турк”, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”, Навоийнинг “Хамса”, Бобурнинг “Бобурнома” асарларини келтириб ўтиш ушбу фикр исботи учун кифоя. Бу асарларнинг беқиёс умуминсоний аҳамиятини улар билан лоақал бир марта танишган ҳар бир киши эътироф этади.

Эзгулик — теран маънавият ифодаси, жамият тараққиётини белгилловчи мезон. У асрлар мобайнида шаклланади. VIII юзйиллик аввалидаёқ Бухоро мадрасарида ислом илми билан биргаликда физика, геометрия, химия, астрономия, ботаника, тиббиёт фанлари чуқур ўргатилган. VIII аср охири — IX аср бошларида ҳозирги Фанлар академияси мақомидаги халқ донишмандлиги уйи — “Байт ул-ҳикма”нинг айнан шу тупроқда ташкил этилгани сир эмас. Алгебра фанининг биринчи босқичи ҳақидаги “Ал-Китаб ал-мухтасар фи ҳисаб ал-жабр” рисоласи айни шу уламолар мажлиси меvasидир. Ҳозирги замон фанида кенг қўлланадиган “алгоритм” истилоҳи Ал-Хоразмийнинг лотин тилида ифодаланиши эканини

кўпчилик билмаслиги мумкин. Ал-Хоразмий меҳнатларининг самараси фақат математика фани тарихи билангина чегараланмайди. Унинг ўнлик сонлар тизимини ҳисоблаш ва ифодалаш ҳақидаги ҳозир дунёнинг барча минтақаларида қадимги юнон, рим, хитой назариялари ўрнида қўлланаётган илмий кашфиётлари дунё тамаддунига улкан ҳисса бўлиб қўшилганини инкор этиб бўлмайди. Таниқли тарихчи Ж.Сартон IX асрнинг биринчи ярмида ёзган асарида Ал-Хоразмий номини бежиз тилга олиб ўтмайди.

Беруний бундан минг йил бурун Ер юзаси ўлчамининг аниқ ҳисобини чиқарганидан ҳайратланмай бўладими? Алломанинг ҳисоби бугунгисидан бор-йўғи 13 километр фарқ қилади, холос. Дунё олимлари бунинг учун 830 йил керак бўлди. Ернинг ўз ўқи атрофида бир текисда айланиши ва тенг вазнлик қонунига таянган ҳолда Американи илк бор кашф этган аллома ҳам шу зот бўлади. У ҳайрон қоларли даражадаги аниқлик билан жуда кўп металл ва маъданлар таркибини аниқлаб, ҳозирги замон геологиясига асос солди. Ернинг Кувёш атрофида айланишини ҳам биринчилардан бўлиб Беруний исботлаган эди.

Ибн Сино Гиппократ ва Галенлар билан бир қаторда тиббиётнинг буюк даҳоларидан ҳисобланади. Унинг 1176 йили, ҳали Оврупода китобат санъати у қадар ривожланмаган бир замонда битилган “Ал-Қонун” китоби ҳануз дунёда энг кўп тарқалган тиббиёт энциклопедиясидир. Ибн Синонинг хизматлари фақат тиббиёт билангина чегараланмайди. Унинг дурдона фалсафий фикрлар жамланган 1500 саҳифадан иборат “Китоб аш-шифо” асари ҳам машхур. Алломанинг математика, физика, химия, ботаника, зоология, мусиқа назарияси ва бошқа соҳалардаги кашфиётлари янада қимматлидир.

Бу давр зўр кашфиётлар билан биргаликда дунёга йирик илмий мактаблар,

янги мутафаккир олимлар авлодини ҳам етиштириб берди. Жамиятнинг илмий, ахлоқий, маънавий бойликлари шу тариқа таркиб топди, ривожланди. Бу бойликларни турли бўҳронлардан халқнинг ўзи асраб-авайлаб, бизнинг давримизгача етказиб келди.

Астрономия соҳасида мактаб яратган, ўз асарлари билан илм-фан ривожида ўчмас из қолдирган Мирзо Улуғбек Самарқандда қурдирган расадхона ҳамда Улуғбек музейини ҳар куни минглаб одам томоша қилади. Аллома қолдирган илмий мерос кўламадан ҳайратга тушади. Градуснинг мингинчи улуши даражасидаги аниқлик билан юлдузларнинг жойлашиш ўрнини бундан 600 йил бурун асослаб берган бу улуғ алломага ким тан бермайди дейсиз! Улуғбек даҳосини унинг 1615 йили Оксфордда нашр этилган, астрономия фанининг бош китоби ҳамда бутун дунё сайёҳларининг йўлбошловчисига айланган “Янги астрономик жадвал” (“Зижи жадиди Кўрагоний”) асарининг ўзиёқ кўрсатиб турибди.

Аниқ фанларга Пифагор, Архимед, Ньютон каби Фарб олимлари асос солган дейишади. Шарқ тамаддунига мансуб Хоразмий, Беруний, Улуғбек илмий меросисиз дунё фани бунчалик мукамал бўлмаслигини эса ё унутишади, ёки билиб-билмасликка олишади.

Иқтисодиёт соҳасида Ўзбекистонда ҳам турғунликлар бўлмаган деёлмайман. Лекин аниқ айтиш мумкинки, бу юртда фалсафий фикр ҳеч қачон ривожланишдан тўхтамаган. Бу халқ асрлар давомида тўпланган юксак интеллектуал бойликка эга ва ундан оқилона фойдаланиш йўл-йўриқларини билади. Ўзбек миллий маънавияти ана шу донишмандлик негизида тараққиётнинг юксак даражасига эришган.

Ўзбек оиласи ушбу ибратли маънавий илдиз асосига қурилади, устозга ва динга муносабат, она ер ва яқинларга муҳаббат шу асосда шаклланади. Бу тарғибот-ташвиқот орқали эришиладиган тарбиядан кўра самаралироқ эканини энди англаяпмиз.

Бу халқ ота-онани бениҳоя эъозлайди. Бу ҳақда кўплаб шеър ва ғазаллар ҳам битилган. Чойхонада, дўстлар даврасида бу хусусда қандай суҳбатлар бўлишини

эшитганмисиз? Ёшлар учун ҳам, катталар учун ҳам ота-она ризосини топишдан ортиқроқ бахт йўқ.

Бу ерда устоз — энг ҳурматли зот. Бу гоё боланинг онгига туғилганиданок сингдириб борилади. Алишер Навоийдек зот устозининг ёшгина ўғлига отдан тушиб салом бергани ҳақидаги ривоят ҳар бир оилада болаларга ҳикоя қилиб келинади. Оқ соқолли чол ёш устозга ундан олдин салом беради — токи ёнидаги невараси бундан хулоса чиқарсин. Ўзбек оқсоқоллари фарзандларига “илм” сўзи Қуръонда 754 марта такрорлангани ва Муҳаммад пайғамбар шариат илмини эгаллагани учун ўн нафар қулни озод қилгани ҳақидаги ва бошқа ибратли мисолларни айтишдан чарчамайди. Бундай тарбиянинг самараси илм-фан соҳасида ўзбеклар билан муносабатда бўлган ҳар бир кишига аён. Шундай маънавий муҳитда ўсганим, Тошкент политехника институтида таълим олганим, турли мамлакатлардан келиб дарс берган, бирга ўқиган биродарларининг ўзбеклар ҳақидаги эътирофларига гувоҳ бўлганим, бу меҳмондўст халқ билан бирга-бирга яшаганим учун тақдиримдан минг қарра розиман.

Катталарга ҳурмат бу миллат ёшларининг қон-қонига сингиб кетган. Шўролар адабиётида бу мавзу авлодлар кураши, бола тарбиясида “эскилик сарқитлари”ни йўқотиш, янгича, инқилобий аъналарни жорий этиш шаклида ёритилди. Оилавий муносабатлардаги сезиларли инқироз, ахлоқий бузилишлар ана шу мафкуравий тазйиқ билан боглиқ. Яхши ҳамки, ўзбек халқининг миллий-маънавий ўзлиги бу жараёнларга дош бера олди. Шу боис бугун ҳам катталар эъозда. Бу аъна болаларнинг биринчи бўлиб салом бериши, ёши улуғларни уйнинг тўрига ўтказиш, улардан бурун сўз бошламаслик, овқатга улардан олдин қўл узатмаслик каби ҳолатларда намоён бўлади. Катталар эса ёшларга қараш, уларни тарбиялашга масъулдир.

Ўзбекларда ҳамма нарса оиладан бошланади. Оилага муносабат бу — жамият маънавиятини белгиловчи бош мезон. Уй қуриш, тўй-ҳашамлар, диний маросимларни ўтказишда бир-бирини қўллаш, моддий ва маънавий кўмаклашиш, ҳашар

Ўзбек халқининг энг улуг одатларидан. Бу амалларда миллатнинг маънавий қиёфаси, том маънодаги бойлиги ва гўзаллиги намоён бўлади.

Ўзбекистонга миллионлаб меҳмонлар келиб кетади. Улар орасида бирор киши йўқки, ўзига нисбатан наинки мезбоннинг, ҳатто қўни-қўшниларнинг ҳам юксак эътиборини сезмаган, бундай бетакрор инсоний фазилатга тан бермаган бўлсин. Шахсий таклиф билан келадими, хизмат сафаригами, сайёҳлик гуруҳидами — ҳар бир киши шундай ҳурматга сазовор бўлади. Қишлоқ чойхонасига кириш ва бирпас ўтириш. Сизга чой келтиришади, лекин унинг ҳақи тўғрисида ҳеч қачон эслатишмайди. Бир оз ўтириб қолдингизми, албатта бирор киши сиздан ҳол-аҳвол сўрайди, уйига таклиф этади. Кейинчалик бу ҳақда бот-бот ўйлайсиз, хулоса чиқарасиз, қалбингизда эзгуликка рағбат уйғонади.

Бу юртда даҳшатли уруш йилларида ҳам, ундан олдин ва кейин ҳам ана шундай ахлоқий муҳит устувор бўлган. Шунинг учун ҳам бу заминда турли дин, тил ва маданият дарахтлари бир-бирига халал бермай улкан боғ бўлиб кўкарди. Дунёда турли хил миллий низолар авж олган ҳозирги кунларда бу ҳол айниқса аҳамиятлидир.

Меҳмондўстлик бу халқ маънавиятининг бир кўриниши, холос. Аммо у нақадар беқиёс! Ўзбек оиласи қанча-қанча фарзандларни тарбиялаб вояга етказмади?! Рус, украин, белорус, татар, чуваш ва бошқа миллатларнинг болаларини асраб-авайлаб, ота-оналарига соғ-омон қайтариб, уларга қанчалар қувонч ҳада этмади дейсиз бу халқ?! Мана шу фазилатнинг ўзи билан ўзбеклар жаҳон тамаддунига нечоғли улкан ҳисса қўшгани ҳақида ўйлаб қоламан. Ўзбекнинг бағрикенглиги ҳар қандай шиорбозликдан баланд туради. Кўпгина ватандошларимдан уларнинг ота-оналари Ўзбекистонда қолиб кетганини эшитиб, биланманки, улар ўзбекларга фарзанд тутинган. Бу ҳақдаги хотиралар доимо қалбда лексиз ҳаяжон ва кўзёшлари билан эсланади. Ўзбек оилаларига Крим фарзандлари ҳақида хабар келтирсангиз, бениҳоя қувонади. “У ерда менинг жигарбандларим қандай яшаяпти? Ўзларинг қалайсизлар?” дея энтиқиб сўраётган ўзбек аёлининг ҳола-

тини тушуниш учун унинг маънавий дунёсини чуқур билмоқ зарур.

Ўзбек тупроғининг ҳар қаричи саховат билан нафас олади. Тошкентнинг қоқ марказида уруш йилларида ота-онасиз қолган ўн олти миллат болаларини фарзандликка олиб тарбиялаган Шоаҳмад ота Шоаҳмудов ва унинг аёли Баҳрихон опа шарафига ўрнатилган ҳайкал бор. Ўзбек оиласи ва халқининг ахлоқий дунёси рамзи бўлган бу ҳайкалга албатта таъзим қилинг!

Бугун интеллектуал бойликка қизиқиш катта. Кимдир қайсидир машҳур мусаввирнинг ноёб асарини сотиб олишга бор жамғармасини беришга тайёр. Кимдир янги спектакль томошаси учун махсус самолётда ҳатто Миланга учиб борапти. Мен эса имконият бўлиши билан Қўқонга, Бувайдага, Янгиқўрғонга, Жалойир ва Жийдалига шошаман. Ўз фалсафаси билан ахлоқий тушунчаларимнинг шаклланишига туртки берган, ҳозир мени соғинчи ўртаётган самимий кишиларни, кексаларни кўришга интиламан. Уларнинг беғубор ва ичкакузди аскиялари, халқ театри томошаларини кўмсайман. Қишлоқ тўйларида бўлишни истаيمان. Сиздан илтимос, агар Ўзбекистонда бўлсангиз, албатта Самарқанд, Бухоро, Хевадан ҳайратланиш билан биргаликда қишлоққа, ўзбек оиласига ва маҳалла чойхонасига кириб ўтинг. Шундагина бу халқнинг юксак маданиятини ўз кўзингиз билан кўрасиз, унинг илдизи нечоғли теран эканини англаб етасиз.

Қай ном билан аталмасин, ҳеч қандай қабоҳат асрлар бўйи шаклланган бу мустақам ахлоқий иншоотни бузолмайди. Ўзбек адабиётида инқилоб учун онасидан кечган Павел Власов, ўз отаси устидан айғоқчилик қилган Павел Морозовларнинг ака-укалари образи пайдо бўлмаганида ҳам чуқур маъно бор. Етмиш йиллик тарғибот ва таъқиблар ҳам ўзбекларни диний эътиқодидан қайтара олмайди. Бирорта ота йўқки, ўғлини суннат қилдирмаган бўлсин. Бирорта оила йўқки, диний никоҳ ўқилмасдан тузилган бўлсин. Энг оғир таъқиблар шароитида ҳам ўзбеклар вафот этган яқинларини жанозасиз кўммаган.

Бундай халқ ҳеч қачон адолатсизликка қўшилмайди. Шу боис ўзбеклар Сталин ва унинг малайлари томонидан қримтатар-

ларга осилган тавқилаънатни тан олмади. Ёпиқ мажлислар, партия фаоллари йигилишларида яқдиллик билан маъқулланган бу тамғани ўзбек оиласи рад этди.

Бу бағрикенг халқ бизни оғир дамларда кўксимиздан итармади, ёрдам кўлини чўзди. Мен ўша пастақкина кулбада ночоргина яшаётган, лекин бизни очиқ чеҳра билан қаршилаб, “Келинлар, ҳовлимизда бори — ҳаммамизники, биргалиқда яшай-вераимиз” дея кутиб олган оддий ўзбек аёлини, илк бор ёзилган дастурхон, ҳаммага етарли қилиб ушатишган тандир нони — барча-барчасини кечагидек эслайман. Сургун азобини тортаётган, боз устига НКВДнинг комендатура режими остида яшаётган жабрдийда халқ — ҳатто дунёдан ўтган яқинларимизнинг дафн маросимига боришга ҳам ҳаққимиз йўқ эди. Бу қийинчилик ва азоблар ўша даврда ўзбек халқи кўрсатган беминнат ёрдам ва меҳрибонликлар туфайлигина энгиб ўтилди.

Сургуннинг дастлабки йилларида 46 фоиз қримтатар ўлиб кетди. Ҳаммаси касалланди. Болалик хотирамда қолган: биз тушган хонадоннинг аёли бир уй беморларимизга қарар, сутми, қатиқми, иссиқ овқатми — нима топса, кўтариб келиб едирар, ичирарди. Мўйсафид кўшни чол эса халқ табобати йўли билан тайёрланган турли малҳамлар, доривор ўтлар кўтариб кирарди. Ўша вақтда ўлмай қолган ҳар бир қримтатари ўзбекининг муруввати, оқибати олдида қарздор.

Мен комендантлик режимини бузиб, рухсатсиз ўзимиз яшаётган Бувайда туманидан 14 километр узоқликдаги Қўқон шаҳрига ўқишга борганим учун 16 ёшли ўспирин чоғимда қамоқ азобини тортганман. 1966 йили номзодлик диссертациямни ёқлаш арафасида қримтатар миллатчилигида айбланиб, Москвадан ҳайдаб чиқарилганман. Комсомолда ва партиядо ишлашимга қарамай, чет эл саёҳатига чиқишим учун менга ишонч билдирилмаган. Шундай оғир дамларда ҳамдард бўлган, кўллаб-қувватлаган ўзбек дўстларим, мураббийларим туфайли тушунликка тушмаганман. Бу фирром тўсиқларни энгиш учун ўзимда куч топганман.

Инсонпарварлик — жамият ва шахс маънавиятини белгиловчи бош омил.

Ҳамма замонларда ҳам бу фазилат эгалари ўзларини қурбон қилиб бўлса-да, халқни бало-қазодан асраган. Ўзбеклар ана шундай инсонпарвар миллат. Бу халқнинг қримтатарларга кўрсатган муруввати бунга ёрқин мисолдир. Шундай дўстона муносабат боис қримтатарлар республиканинг кўптармоқли қишлоқ хўжалигини жуда тез ўзлаштирди, маҳаллий халқ билан бир қаторда пахтакор, пиллакор, қоракўлчи, боғдору соҳибкорга айланди. Ўзбеклар, руслар, корейслар билан бирга Бекобод, Олмалик, Ангрен металлургиясини ривожлантиришда, Чирчиқ, Навоий, Фарғона, Самарқанднинг кимё саноатида, Марғилон, Бухоро ва Тошкентнинг энгил саноат корхоналарида самарали меҳнат қилди. Курилиш, индустрия, машинасозлик, энергетика, тоғ-кон ва бошқа соҳаларда ишлади. Юзлаб қримтатарлар олим бўлди, минглаб врач, инженеру агрономлар етишиб чиқди. Кўплари раҳбарлик лавозимларида ишлаб, республиканинг йирик корхона ва маъмурий бўлинмаларини бошқарди.

Айримларнинг фикрича, кадрлар бўйича номенклатура бўлгани боис, вазиятни сақлаш учун қримтатарлар ҳам раҳбарлик лавозимларига кўтарилган эмиш. Эҳтимол шундайдир. Аммо маҳаллий халқнинг кўллаб-қувватлашисиз, унинг ишончи ва бирдамлигисиз бундай режани амалга ошириш қийинлиги ҳам аниқ.

Бугун Қримга ўзбек маданияти кириб келаётир. Мактабгача тарбия муассасалари тарбиячилари, мактаб ўқитувчилари, олий ва ўрта махсус таълими тизимидаги муаллимларнинг каттагина қисми Ўзбекистонда ўқиб келган мутахассислардан иборат. Улар орқали Қримда яшаётган рус, украин, татар, арман, юнон, немис, болгар ва бошқа миллатлар ёшларига ўзбеккона ахлоқ-одоб, ўзбеккона маданият сингаётир. Қишлоқ хўжалигининг ўзбекларга хос бой технологияси Қрим ерларига татбиқ этилаётир.

Қримтатар тўйлари ўзбекча кўшиқ ва рақсларсиз ўтмайди. Талабаларнинг тадбирларида ўзбекча куйлар Англия, Бразилия мусиқаларидан кам жарангламайди. Қримтатар ансамбллари томонидан ижро этиладиган ўзбекча дастурлар жаҳон миқ-

ёсидаги “юлдуз”лар концертидан зиёда қабул қилинади. Қрим рассомларининг кўргазмаларида ўзбек мавзуини, Шарқ жозибаси ва руҳини ифодаловчи асарлар етакчи ўрин тутди. Дафн маросимлари, намоз ва масжидда ўтадиган бошқа тадбирларда қримтатарларнинг асосий бош кийими — ўзбек дўпписи. Меҳмон кутган татар оиласи бир пиёла чой ёнига албатта бирор ўзбекона ширинлик кўшишни унутмайди. Палов, шўрва, манти, лағмон, сомса ва машхур ўзбек тандир нонларини қримликлар ва дам олувчилар маза қилиб тановул этади. Кўпгина кафеларда ҳатто ўзбекча чойхона шароити яратилган.

Маданиятларнинг ўзаро бир-бирини бойитиши, эҳтимол, шудир. Бунинг негизи халқнинг тарихига, унинг синовлардан ўтган дўстлигига бориб тақалади.

Маданиятларнинг бундай яқинлашувида, шубҳасиз, умумтуркий ибтидонинг ўрни катта. Бунда Қрим орқали ўтган Буюк Ипак йўлининг излари, ўзбек адабиётида иштиёқ билан ўрганиладиган Исмоилбей Гаспринский, Бекир Чабанзода каби педагог ва олимлар асарларининг ҳам таъсири бор. Гаспринский Россия тарихида биринчи марта таъсис этилиб, Туркистонда ҳам тарқатилган “Таржимон” газетасига 32 йил мобайнида (1883 — 1914) муҳаррирлик қилди. “Усули жаҳид” мактабларига асос солди. Унинг ўша даврда машхур бўлган “Дор ур-роҳат мусулмонлари” романининг бош қаҳрамони ҳам ўзбек — мулла Аббосдир. Гаспринскийни Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва Хоразмдаги ҳамфикрлари қўллаб-қувватлаган. Боқчасаройдаги уй-босмаҳонасига Бухоро амири шахсан ташриф буюриб, унга Бухоронинг юксак орденини тақдим этган. 1910 йили Гаспринскийни Нобель мукофоти тавсия этиш тўғрисидаги француз ҳамкасблари таклифини Туркистоннинг деярли барча газеталари қўллаб-қувватлаган. Туркшунсо профессор Бекир Чабанзода Ўзбекистонда илиқ кутиб олинган. У Фарғона педагогика институтининг (ҳозир университет) ўзбек тили ва адабиёти кафедрасига асос солган ва 1930 йилдан 1934 йилгача унга ўзи раҳбарлик қилган. Будапешт, Лозанна (Швейцария), Қрим, Боку университетларининг профессори, Па-

риж филология жамиятининг фахрий аъзоси бўлган бу олим туркологияга доир 300дан ортиқ асар ёзган. Улар орасида “Ўзбек адабий тили хусусида”, “Навоий лисонини”, “Бойқаро ва унинг девони” каби асарлари айниқса машхур. Академиклар — В.Абдуллаев, А.М.Мухаммадиев, М.Ш.Шералиев ва бошқалар Чабанзоданинг шогирдлари эканлиги билан фахрланади.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин Ўзбекистонда эришилган ютуқларни кўпинча уруш йиллари СССРнинг Оврупо қисмидан кўчириб келинган завод ва корхоналар, ишлаб чиқариш ва интеллектуал кучлар билан боғлашади. Ҳа, ўша вақтдаги шароит бу жараёнларни тақозо этгани рост. Бироқ интеллектуал соҳадаги парвоз бўм-бўш жойда қанот ёзмаслиги маълум-ку. Асрлар давомида тўпланган ҳамда ота-боболардан қолган бебаҳо илмий мерос, фан ва маданиятни ўрганиш ва ривожлантиришга бўлган интилиш Ўзбекистонда юксалишга асос бўлиб хизмат қилди. Бугунги кунда айрим иқтисодчилар Ўзбекистон иқтисодиётига четдан олиб кирилган ўша сармояларга урғу беришга уринади. Баъзилар эса, аксинча, кўчириб келинганларнинг республикадан олган моддий ва интеллектуал манфаатлари ҳақида сўз юритади. Масаланинг бу тарзда қўйилиши тўғри эмас. Ундан кўра ҳамкорликда эришилган интеллектуал ва ахлоқий салоҳият ҳақида гапириш юз чандон муҳимроқ эмасми? Одамлар қаерда яшаётганидан қатъи назар, интеллектуал бойлиқнинг баҳоси чексиз. Ўзбек мутахассисларининг АҚШ, Германия, Исроил, Россия, Украина ва Қримда олиб бораётган муваффақиятли фаолияти бунинг яққол далилидир. Демак, ўзаро арқон тортишиш билан эмас, робита боғлаш билан шуғулланган афзалроқ экан.

Ўзбек менталитетининг яна бир хусусияти тажриба алмашишга мойилликда кўринади. Шунинг учун бўлса керак, ўзбек ҳаётида сезиларли даражада овруполашиш, хусусан, рус турмуш тарзига эргашиш кучли. Жумладан, кейинги юз йилликда улар асосан Россия орқали, рус тилига таянган ҳолда тараққийга интилди.

Янгиланиш жараёнлари кетаётган ҳозирги кунда ҳеч бир МДХ мамлакатада русий-

забон миллатлар учун Ўзбекистондагичалик қулай имконият яратилмаган. Бу ҳол халқнинг хоши-иродаси ва Президент Ислом Каримов сиёсатига хос ижобий жиҳатлар туфайлидир. Худди шу фазилат меҳсети турклари билан боғлиқ фожиавий жараёни тўхтатиб қолишда ҳам кўринди. Бу ҳодисанинг махсус хизмат тузилмалари томонидан уюштирилгани, халқнинг хоши-иродаси билан боғлиқ эмаслиги ҳақида мен 1989 йил 10 августда “Известия” газетасида ёзганман. Мудҳиш воқеаларни, айрим мамлакатлардаги каби, халқаро кучларни сафарбар этиш билан эмас, ақл-идрок билан тўхта-тиб қолишга эришилди.

Ҳозир жаҳоннинг кўплаб мамлакатларидаги фирмалар, sanoatchилар, бизнесменлар Ўзбекистонга интилмоқда. Уларни республиканинг бой ресурслари, ривожланган ишлаб чиқариш қуввати қизиқтиради. Мен эса бошқа нарса ҳақида — Ўзбекистоннинг туганмас маънавий ҳамда интеллектуал салоҳияти ҳақида ўйлашдан толмайман. Ҳар қандай миллатга ҳам насиб этавермайдиган бундай интеллектуал бойлик, юксак ахлоқий қадриятлар халқнинг ёруғ келажигдан далолатдир.

Жаҳон тамаддуни ютуқлари ҳақида сўз борганда, одатда, Юнонистон ва Италиянинг фанга, Англия ва Франциянинг маданиятга, Германия ва Американинг техникага, Япония ва Швециянинг технологияга қўшган хиссаси эсланади. Агар шу рўйхатни давом эттириб, эзгулик, тинчлик, атроф-муҳитга муҳаббат тўғрисида гап борса, Ўзбекистонни тилга олмаслик мумкин эмас. Агар ана шу бебаҳо инсоний қадриятлар юзасидан рейтинг ўтказиладиган бўлса, мен аминманки, бу борада Ўзбекистон ва ўзбек халқи энг юқори натижага эришган бўларди.

Кўп жойларда миллий можаролар негизда урушлар давом этаётган ҳозирги даврда халқлар дўстлигини қай бир мезон асосида таъминлаш мумкин? Талай Халқаро ташкилотлар БМТ доирасида бу масала билан шуғулланишга, бирор ечим топишга ҳаракат қилмоқда. Мен улардан айримларига миллатлараро можароларни келтириб

чиқарувчи сабабларни бартараф этишда Ўзбекистон тажрибасига таянишни маслаҳат берган бўлардим. Олис 20-йилларнинг дахшатли очарчилиги, турли миллатга мансуб халқлар камситилиб, ўз юртидан бадарға қилинган 40-йиллар ва ҳақ-ҳуқуқини талаб қилгани учун таъқиб этилган 60-йилларда ҳам Ўзбекистон ва унинг халқи бу борада ўз аъмолига содиқ қолди. Эзгуликнинг мезон деб билди. Зеро, яхшилик умуминсоний ахлоқий сифатларнинг энг улуғидир.

Дунё аслан яхшилик ва ҳалоллик негизига қурилган. Яхшилик ҳеч қачон унутилмайди. Менинг халқим ҳозирча ўз ватанида яхши ўрнашиб олганича йўқ. Кўчиш бирмунча мураккаб даврга тўғри келди. Айни чоқда кўпчиликнинг тилаги — кўча, мактаб ва муассасалар ўзбекча номлар билан аталса, бу ерда ўзбек шаҳарларининг қиёфаси акс этса.

Ўзбек оилалари серфарзанд бўлади. Уларда денгиз бўйидаги санаторий — курортларда фарзандларини даволатиш зарурати туғилиши эҳтимолдан холи эмас. Эзгулик тақозосига кўра, махсус қарор билан улар учун имтиёзли ўринлар ажратилса, оқилона иш бўлар эди. Қримтатар оилалари эса шундай зарурат билан келган ўзбек қардошларига жон деб ўз хонадонларидан жой бермоқда.

Бир оқсоқолнинг айтишича, қримтатар Ўзбекистонда Қрим кўчатларидан экиб, у ерлик дўстига қолдирибди. Ўзбек эса унинг Қримдаги боғига ўзбек дарахтларини келтириб ўтказибди. Улар ўзаро бундай ахдлашибди: “Биз ҳар иккимиз уруш қатнашчисимиз. Транспортдан имтиёзли фойдалана оламиз. Кел, навбат билан бир-биримизникига борайлик ва биргаликда яратган боғларимиз мевасидан баҳраманд бўлиб, хордиқ чиқарайлик”.

Мен мана шулар ҳақида ўйлар эканман, ўшанда Ўзбекистон Президенти Ислом Каримовни хонадонимга таклиф этишга журъат қилолмаганим учун янада кўпроқ афсусланаман. У албатта келган бўларди. Ахир у — ўзбек, у — менинг дўстим, биродарим-ку!

(Мақола журналист Собиржон Отабоев таржимаси асосида тайёрланди.)

Дуст қадрини
 дуст билар
 Алишер Навоий
 Ми зори
 одного неба
 Павел Тичин
 Дилъде, фикирде,
 иште бирақ
 Исмаил Гаспринский

O'ZBEK VA UKRAIN XALQLARINA EM DE QYRIMTATARLARINING TAYXANINING
 INSONIYATLIK HOSIYETLERINING DJUMLESINE MOHIBETDARLYK TEMSILYI

СПОРУДЖЕНО НА ЗНАХ ВЕЛИЧНОСТІ УЗБЕЦКОМУ ТА УКРАЇНСЬКОМУ НАРОДАМ
 І ВСІМ ХТО ПРОЖИВІВ ТУМАНІМІ У БОЛІ КРИМСЬКІХ ТАТАР

“Тикланиш” меъморий мажмуи

Кримтатар халқига юксак инсонпарварлик ёрдами кўрсатган ўзбек, украин ва бошқа миллатларга миннатдорлик тимсоли бўлмиш “Тикланиш” мажмуини бунёд этиш гоёси Қрим давлат Муҳандислик-педагогика университетининг ректори Февзи Ёқубовга тегишли бўлиб, обида ҳайкалтарош А.Алиев, меъморлар Ш.Халилов, И.Нагаев ва З.Нагаевлардан иборат муаллифлар жамоаси томонидан яратилди.

“Тикланиш” меъморий мажмуи Қрим давлат Муҳандислик-педагогика университети муҳташам биносининг асосий фасади бўйлаб жойлашган ҳамда у кримтатар халқининг қувғин қилингандан кейинги йилларда қайта тикланиш йўлидаги тадрижий тараққиётини акс эттиради.

Иншоот беш қисмдан иборат ва уларнинг ҳар бири ўзига хос бой маънавий-фалсафий мазмунга эга.

У рамзий “Покланиш” фаввораси билан бошланган. Бу мислсиз қийинчиликларни бошдан кечирган жабрдийда халқнинг пок ҳолда янги ҳаётга қадам кўйгани тимсолидир. “Тикланиш дарвозаси” эса оғир ўтмиш ортда қолиб, нурли келажак сари йўл очилгани рамзидир. Мармар зиначалардан оқиб ташаётган зилол сув — ниятлар софлигини ҳамда маънавий юксаликка интилишни ифодалайди. Хиёбонда дам олиш учун ўтиригичлар, чироқлар ўрнатилган. Хиёбон жамият ҳаётидаги муҳим воқеалар муносабати билан таниқли шахслар томонидан ўтқазилган камёб дарахтлар туфайли янада гўзаллашган.

Ажойиб фаввора-булоқ ҳамда келажак авлодларга мактуб жойланган рамзий тош хиёбонга яқун ясайди. Фаввора-булоқ бу — халқнинг асрлар давомида тўпланган билими ва донишмандлиги манбаи. Булоқ четида сувга чиқиб, беихтиёр қотиб қолган Орзунинг (Сув париси) тунждан ишланган тимсоли акс эттирилган. У бағоят нафис, гўзал.

“Келажак” деб аталган қисм мажмуанинг авжи мазмуини ташкил этади. Унда эндигина ўз келажакига тамал тошини қўйган ёш авлоднинг истиқбол китоби ва рақланаётган ҳолат акс этган. Гўзал Орзу ҳайратининг боиси ҳам шунда бўлса ажаб эмас.

BOSQINCHILIK

Одам бола-си ҳали яралмай туриб унинг тупроғига сурункасига ўттиз тўққиз йил ёққан ғам-андух ёмғирлари; яралгач эса оддий арпа нони ни топиш машаққатлари; тарихий тараққиёт жараёнида орттирилган турли-туман қонунлар, низомлар, дастурлар, йўл-йўриқлар; ҳаёт аравасининг айланиши ва ундан йўловчиларнинг тапур-тупур туриб қолиши; оддий кўникма, расм-русум, анъана ва урф-одат, турмушнинг тинимсиз ташвишлари; ўткинчи умрнинг ўта қисқалиги боис инсон ҳаётнинг асосий муаммолари устида бош қотиришни кўп ҳам хушламайди.

Бу ҳол ирсиятга айланган.

Лекин бунинг учун сиз ҳеч кимни айблай олмайсиз. Бу ҳуқуқ ҳеч кимга берилмаган. Боз устига, асосий жумбоқ, сарлавҳада келтирилган “босқинчилик” ... бўлса!

Аммо дунёдаги жамики империя ва императорлар босқинчиликни ҳаётий аъмол деб билган, бир лаҳза бўлсин тин олмай, дунё кезиб, одам овлаган.

Босқинчилик нима?

Дунё бирор соат босқин-чопқинсиз яшаганми?..

Ким ҳаётида ақалли тухум ўғирламаган?..

Ким ўзганинг энг тансиқ нарсасига кўз олайтирмаган?..

Хатто энг буюк одамлар қалбида ҳам қай даражададир ёвузликка мойиллик бўлиши мумкин.

Наполеон нима?

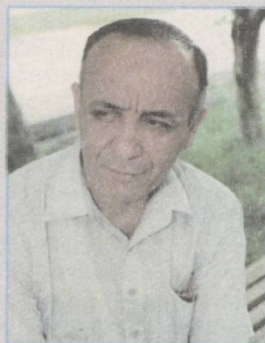
Гитлер нима?

Аммо бугун ўзларини энг мурувватли дея жар солаётган ва қаердадир оёғи лат еган лайлак, онаси ўлиб қолган кучуквачча, балчиққа беланиб ётган шўрлик тимсоҳ, уммон остида ҳам тухуми қуриб бораётган лаққа балиқ, умуман, итми, битми учун мотам тутаётган “маданиятли” халқлар содир этаётган ёвузликлар, бегуноҳ болалар, аёллар, бутун бошли халқларни йўқ қилиш учун қилаётган қиргин-қатағонлар қошида Наполеон ва Гитлернинг ёвузликлари меҳр-шафқатга айланиб қолади.

Унда босқинчилик нима?

Бугун босқинчиликнинг янги-янги шакллари пайдо бўлмоқда. “Замонавий” босқинчилар энг қимматбаҳо либосларда телеэкранлар орқали ёхуд жуда баланд дунёвий минбарларда туриб ёлғон сотади ва бу ёлғонларига жаҳон аҳлини ишонтиради. Дунё телевидение деган ёлғон балога дучор бўлди. Бу матоҳ ҳеч қачон рост сўзламайди. Унинг оғзига ким ҳаром луқмасини солиб қўйса,

ўшанинг гапани гапиради, холос. Ҳақ ва ҳақсизлик, адолат ва адолатсизлик ўртасидаги тафовут деярли сезилмайди. Одам қадри кўча итининг қадридан ҳам паст тушиб кетган бугунги кунда империяларнинг “маданиятли” шакллари пайдо бўлди. Улар ўз ғаразли мақсадлари йўлида ҳеч нарсадан тап тортмайди. Ҳамма ёвузликни энди одам эмас, ракета-лар бажаради. Одам мулойим ва иссиқ ўрнида ўтириб, фақат тугма босади. Ўлаётган қашшоқлар қони қотилнинг юзига сачрамайди, тугмани босиб ўтирган қотил ҳеч кимни қўли билан бўғизламайди. У балки виски ичаётгандир, балки зино қилаётгандир, балки... Ҳамма ишни тугмалар бажаради. Бу — замонавий қотиллар...

Хўш, босқинчилик нима?

Бу мисли кўрилмаган тенгсизлик, асоратга солишлар, очикдан-очиқ ҳақоратлар замирида нима бор? Тўрт кунлик умрини одамларни бўйсундириш учун тиккан кимсалар ким? Одамнинг одамдан тафовути нимада? Нега биров шох, биров гадо бўлиши керак? Нега биров мойда чўмилмоғи, биров очдан тарра қотмоғи керак? Нега биров фақат ишратда, роҳатда, маишатда, биров эса фақат қора меҳнатда ўтмоғи лозим?

Аслида ана шуларнинг энг қисқа номи — босқинчилик!

— Етар, — дейди кунлардан бир кун лашкарбўшиларидан бири Александр Македонскийга. — Дунёни босиб олмоқдан безор бўлмадингми? Бас, Ҳиндга борма қўяқол!..

— Сенга, балки етар, — дейди унга жавобан мағрур жаҳонгир. — Менга етмайди!..

Бугун дунё сиёсий ва экологик бўҳронлар ичида жон талашмоқда. Бутун ер курраси бир одимлик масофага айланган ҳозирги кунда империялар бош кўтариб, ер юзини қайта бошдан тақсимлашга интиломоқда. Бу — тарихий жараён. Жараённи эса одамлар ҳаракатга келтиради.

Одамни одам томонидан эзиш, асоратга солишнинг ҳам тарихи бор. Бу тарихнинг дебчаси одамнинг табиатида. Нима сабабдан? Бу саволга ҳали ҳеч ким жавоб топа олгани йўқ. Модомики, одам борлиқ оламдаги ҳамма нарсани асоратга солиши мумкин экан, нега у ўз-ўзини асоратга солмасин? Нега у бир-бировига ҳукмрон бўлмасин? Ирқ, ному насаб талашмасин? Нега ўз вилласи, автолари, ҳою ҳашамати, доврўқ-даввораси, шон-шавкати, мол-дунёси, нуфузи, курол-аслаҳаси, тўкин турмуши, тарихий обидалари, авлод-аждодлари билан гурурланмасин? Ахир, у одам-ку!

Эрамыздан 3000 йил бурун Мисрда давлат бор эди. Демак, ер юзидаги биринчи империя Исо Масиҳ таваллудидан уч минг йил бурун мавжуд эди. Қадимий Миср тарихини битган хоҳин Манефон (милоддан аввалги 300 йил) фиръавнларнинг ўттиз сулоласини номма-ном санаб ўтади. Тасаввур қилинг, ўттиз авлод ва барчаси фиръавн! Молбоқар, отбоқар, фаррош ё аттор эмас — фиръавн! Улар тинимсиз жангу жадаллар билан ҳаётларига “зеб” берган. Тарихнавислар биринчи сулола шоҳи, яъни Шимолий Миср ҳукмдори Жанубий Мисрға қарши юришида 120 минг кишини асир қилгани, иккинчи сулола ҳукмдори эса бир муҳорабада 48205 кишини ўлдириб, 120 кишини асир олганини қайд этади. Уруш ўша вақтда ҳам бор эди, асир олиш, уларни ўзлари кураётган эҳромларда итдек ишлатиш ҳам ўша замонлардан қолган.

Одам ўша замонда ҳам одам эди...

Тарихга Икки дарё оралиғи (Тигр ва Ефрат дарёлари) деб кирган маконда қудратли империя эрамыздан аввалги учинчи минг йилликда шаклланди. Аф-

сонавий Шумер давлати ҳам ўзаро қонли низолар оқибатида тарих саҳнасидан йўқ бўлди. Икки дарё оралиғида шумерлар давлатидан сўнг бош кўтарган Аккад ва Ура давлатлари ҳам ўзларининг қонхўр ҳукмдорлари билан ном-нишонсиз кетди. Милоддан олдинги икки мингинчи йилда икки дарё оралиғида афсонавий Бобил давлати қад ростлади. Унинг қудратли ҳукмдори Хаммурапи (1792-1750) икки дарё оралиғидаги энг қудратли давлатга асос солди.

Тақдир чархпалаги айланаверади. Бобилнинг ўрнида Элам, унинг култепалари устида Ассирия, унинг ўрнида Янги Миср давлатлари... бош кўтаради.

Одам ўша даврларда ҳам одам эди.

Шарқ ва Ғарб муаммоси ўша вақтда ҳам бор эди.

Форс салтанатининг бойлиги узоқ вақт мобайнида юнонларнинг уйқусини қочириб келган. “Форс подшоҳи ва унинг хизматчиларини бахтли дейиш мумкин, — деб ёзганди Ксенофонт. — Бу давлат нақадар улуг, тўкин ва фаровон...” Ўн минг кишилик юнон армиясининг Форсга қарши юриши Ғарб кўзини ўйнатган давлатнинг ҳарбий қудрати етарли даражада мукаммал эмаслигини кўрсатади. Ҳаммаси бўлиб 400 йил давомида юнон оламида Шарқни қайси йўл билан кул қилиш муаммоси кўндаланг бўлиб тураверди. Қайсарлар келди, қайсарлар кетди. Муаммо муаммолигича қолаверди.

Ғарбни ҳамиша Шарқнинг бойликлари қизиқтирган. Эрамиздан аввалги IV асрда тарихга Коринф конгресси деб кирган кенгаш қарорига кўра, Юнонistonнинг қадимий шўҳратини тиклаш зарур эди. Конгрессдан сўнг Филипп II Шарққа қарши урушга ҳозирлик кўра бошлади. Лашкарбошилари Аттала ва Парменионани қўшин билан Кичик Осиёга жўнатди. Бироқ Филипп ўз кизининг тўйида ўлдирилгач, бу ният ниятлигича қолди. Ўғли Александр (356-323) марҳум ота режаларини ортиғи билан амалга оширди. 334 йилнинг баҳоридан унинг тарихий юришлари бошланди. Александрнинг биринчи тўқнашуви Геллеспонт яқинидаги Граник дарёси яқинида содир бўлди. Ўшанда форс армиясида хизмат қилаётган икки минг юнонлик ёлланма жангчилар қўлга олинди ва Македонияга кул қилиб жўнатилди. Чунки, Коринф конгрессига кўра, форслар қўлига асир тушганларнинг барчаси хоин деб эълон қилинган эди. Кичик Осиё забт этилди. Шарқнинг дарвозаси очилди. Милет, Галикарнас, Сурия, Фаластин, Нил водийси, Тир, Фазо, Мемфис, Миср, Мидия, Бобил ва ниҳоят Ҳиндикуш орқали Бақтрияга йўл олган қудратли жаҳонгир армияси олдида тоғлар чўкди, дарёлар чекинди, саҳролар этагини йиғиштириб олди.

Аммо Александр Марказий Осиёда қақшатқич қаршиликка дуч келди. Ерлик халқлар қарийб уч йил давомида жаҳонгирнинг қудратли армиясига қарши уруш олиб борди. Ҳозирги Хўжанд ўрнида Александрия Эсхата шаҳри қурилмагунча, аёвсиз жаҳонгир осийлик гўзалга ошиқ бўлмагунча, ерлик халқлар босқинчиларга қарши мурасасиз кураш олиб бораверди. Ниҳоят, Александр қўшинлари катта талафотга учради. Сақлар ва массагетлардан иборат маҳаллий аҳоли македонияликларнинг икки минг кишилик қўшинини тор-мор айлади. Сугд ҳукмдори Спитаменнинг довьораклиги, тадбиркорлиги оқибатида Александр қўшинлари саросимага тушиб қолди. Дунё муҳорабалари тарихида партизан урушига асос солган Спитамен душманни ғафлатда қолдириб ҳужум қилар ва изини йўқотарди. Ўз замонининг энг қудратли армиясига қарши курашда қўл келган усул оддий аҳолига қимматга тушди. Спитаменнинг ҳар бир ҳамласидан сўнг Александр фуқароларни қирғин қила бошлади. Спитамен ҳалокати натижасида массагетлардан зафар кўтарилди.

Одамлар ўша замонда ҳам одам эди...

Босқинчилар ўша вақтда ҳам босқинчи эди...

Бугун ҳам...

Замин курраси энига ҳам, бўйига ҳам узайиб ёхуд кичрайиб қолган эмас.

Замин миллионлаб шахидлар жисмини ямлагани билан тўлиб-тошиб кетмади. Қайсарлар келди. Қайсарлар кетди...

Босқинчи ва келгиндиларнинг янги авлодларидан бири — ёвуз Чингизхон атиги икки йилда Осиёнинг ўзида содир этган хунрезликларнинг энг қисқа хронологиясига бир назар ташланг:

Ўтрор бутунлай вайрон қилинди ва ҳеч қандай гуноҳи бўлмаган аҳоли қиличдан ўтказилди. 1221 йили шаҳар деярли мазористонга айланди.

Бухоро талон-торож қилинди. Шаҳар қарийб бутунлай бузиб ташланди. Аҳоли батамом қирғин қилинди.

Самарқандда оммавий қирғин шу даражага етдики, тирик қолганлар шаҳарнинг бир мавзеини тўлдиролмади.

Урганча одамлар ўлим тегирмонида янчилди. Бу дўзахдан жуда озчилик қочиб қутулди. Амударёга тўғон солиниб, оқим шаҳар томонга буриб юборилди. Сув остида қолган шаҳардан ном-нишон қолмади.

Тус, Дамғон, Симнон шаҳарлари бузиб ташланди, аҳоли оммавий тарзда қатл қилинди.

Энг даҳшатли чопқин ўз замонасининг йирик шаҳарларидан бўлган Райда юз берди. Аввалига аҳолининг тўнғич бўғини бутунлай қириб ташланди, кейин қолганлар ўлдирилди. Шаҳар бўм-бўш бўлиб қолди.

Обод ва маъмур шаҳарлардан бўлган, тарихий Авесто китобида тилга олинган Балх аҳолиси ҳеч қандай қаршилик кўрсатмасдан сўзсиз таслим бўлишига қарамай, қирғинга учради.

Чингизхоннинг ўғли Тулейхон Марвда шаҳар майдони ўртасига олтин тахтини ўрнатиб, бутун аҳолини йиғиб келишга амр этди ва уларни оммавий равишда қатл қилди. Аҳоли ичидан фақат 400 хунарманд омон қолди. Ҳукмдор уларни Мўғилистонга жўнатди.

Нишопур шаҳри бутунлай вайрон қилинди, аҳоли қириб ташланди. Яна ўша мудҳиш Тулейнинг буйруғига кўра, тириклар ўликлар орасида яшириниб жон сақламасин учун барчасининг боши танасидан жудо қилинди.

Бомиёнда Чингизхон бу ерда ҳалок бўлган неварасининг қасоси учун тирик мавжудотни қириб ташлашга амр этди ва шаҳар вайронага айлантирилди.

Жалолиддин Мангубердини қўлга туширолмаган Чингиз бунинг алами учун Фазна шаҳри аҳолисини қиличдан ўтказди.

Хиротдаги оммавий қирғин бутун ҳафта бўйи давом этди.

Нисо шаҳрида асирларнинг қўллари бир-бирига боғланиб, ёш-қари аёвсиз қатл этилди.

Қум шаҳри Чингизхон лашкарбошилари Жаба ва Субутойнинг фармони билан талон-торож қилиниб, бузиб ташланди...

Хўш, босқинчилик нима?

Пахса деворлар орасида мудраётган болалар отлар дупуридан тош қотади. Тиллари танглайларига ёпишади. “Она, — дейди болалардан бири юзига оғир кўрпани қалтироқ қўллари билан тортаркан, — кўрқаяпман...” Кўрқув йиртиб ташлаган кўзларини эшик томонга тикаркан, она жон ҳолатда боласига тасалли беради: “Кўрқма, болагинам, мен борман...” Эй одамлар, ана шу кўшалок ва мунгли кўрқув учун ҳам ер юзи ҳар нечук босқинчилардан холи бўлиши керак! Одамнинг одамга ёлғон гапириши мумкин эмас. Одамнинг одамга даҳшат солиши, тажовуз қилиши мумкин эмас! Ҳатто бўрилар, йиртқичлар бир-бирига силаи раҳмда бўлишаркан, ҳатто одамхўр газандалар бир-бирларига шафқат қиларкан...

Тарихчиларнинг қайд этишича, Туркистоннинг "босқинчилар томонидан асо-ратга солиниб, мустамлакага айлантирилган худудларида 1856 йилдан 1916 йилгача 4922 марта катта-кичик ғалаёнлар бўлиб ўтган..." (Ўзбекистон адабиё-ти ва санъати. 2004 йил, 17 сентябрь, 37-сон). Бу ғалаёнлар энка-тинкаси қуриган, хор қилинган, азоб ва азиятдан, зулм ва бедодликдан сабр косаси тўлиб-тошган оддий халқнинг исёнларидир. Мустамлакачи босқинчиларнинг касофати билан зулмнинг энг оғир тошлари оддий халқ бошига тушган. Юрт соҳиблари, хонлар ва беклар, халқни ҳимоя қилиш зиммасида бўлган амиру умаро, шу халқнинг нонини еб қариллаган сипоҳ қолиб, оддий меҳнаткашлар паншаха ва ўроқ билан ўзини, ўз уйини, ор-номусини, ифбат ва исматини ҳимоя қилган. Ҳокимлар эса сотқинлик, хушомад, мунофиқлик йўллари билан фақат ўз жонинигина асраш пайида бўлган. Туркистон халқлари бошидан сўнгги беш юз йил давомида кечган қонли фожиаларнинг асосий айбдорлари юрт ҳокимларидир.

Энди на отлар дупури, на "яқув-яқув" дегувчи лашкарлар талвасаси, на танк-ларнинг қалдироқ отиб юриши, на... Бугун атом деганлари пайдо бўлди. Одам-ларнинг жонини уйқуда оладиган. Одамларни жой-жойида қотириб қўядиган ёхуд лаҳзада кул-кукунга айлантирадиган.

Хўш, босқинчилик нима?

Мен билмайман!

Ким билади?

Тарихлар алдайди.

Нега бировнинг ҳақиға, ҳаётига тажовуз қиялпсан, босқинчи?

Менинг уйим, эшик-элим, боғ-роғларимни нега талайсан десангиз, қилич ялангочлайди ва чопа бошлайди...

Одамни одам қилай деб ер юзига бир юз йигирма тўрт минг пайғамбар келибди. Бир юз йигирма саккиз минг дегувчилар ҳам бор. Буюк илоҳий дастур Қуръон бу ялавочлардан йигирма бештасини ёд этади. Пайғамбар Муҳаммад алайҳиссалом "Худо бир, барча пайғамбарлар биродардирлар" деганига қарамай, умматлар нукул бир-бирини ўлдириш билан шуғулланди. Бошқа дин, бегона эътиқод қолиб, ўз диндош биродарларини ўлдирмоқдан ҳам чарчамади. Хўш, буни қандай тушунмоқ керак?

Нега одам қўшнисининг уйига сўроқсиз бош суқа олмайди-ю, давлатлар, мамлакатлар бир-бирига бостириб киришдан заррача истихола қилмайди?

Мўғул босқини ҳақидаги ҳикоялардан бирида шундай даҳшатли манзара бор. Босқинчи Нишопурни лахта-лахта қилиб, аҳолининг бўйнига арқон солиб чиқади. Одам савдосини, яъни кул бозорини ташкил қилиб юборади. Асирлар орасида шайх Фаридиддин Аттор ҳам бор эди. Маҳкумлар ўзларига кўз-қулоқ бўлиб турган мўғул соқчисига ёлворади:

— Бизни нима қилсанг қил, уни қўйиб юбор!

— Кимсан? — дейди ҳайратда қолган мўғул шайхнинг ёнига келиб.

— Аттор, — деб жавоб беради шайх бошини кўтармай.

Мўғул ҳеч нарса англамайди.

— Султонмисан?

— Йўқ...

— Кимсан?

— Аттор...

Асирлар яна ёлворади:

— Бизни нима қилсанг қил, уни қўйиб юбор!

— Кимсан, ахир? Гапир! — дейди ғазабга минган босқинчи.

— Аттор, — дейди шайх хаста овозда.

- Савдогармисан?
- Йўқ.
- Кимсан?
- Аттор!..

Босқинчи Атторни қаёқдан билсин? У ҳеч нарсани англаёлмайди, шайхни аёвсиз чошиб ташлайди.

Босқинчи бир юртга оёқ босса, албатта ўша юртнинг муқаддас қадриятларини йўқ қилади.

XVIII асрнинг биринчи чорагидан бошлаб Шарқ халқлари бошида қора қуюн айлана бошлади. Бу қуюн Шарқ халқлари ҳаётинигина эмас, тарих гилдирагини ҳам буткул тескари томонга йўналтириб юборди. Дунёни оддий буюмдек тақсимлаб олишнинг янги шакл ва услублари яратилди. Ниҳоят, иқтисодий тараққиётнинг илмий асосларга таянган ва том маънода кашфиёт деб тан олинган даври бошланди. Инсоният тамаддуни Шарқдан Фарбга кўчди.

Майда-майда хонликларга бўлиниб кетган Мовароуннаҳр халқларининг тақдири ҳеч қачон шу уч хонликка боғлиқ эмасди. Хонлик яна минг йил яшаши мумкин эди — Қўқон ўз ҳолича, Бухоро ўз ҳолича, Хива ўз ҳолича. Жуда яхши яшарди. Аммо тақдир бу тарқоқ салтанатни имтиҳон қилди. Натижада синовга дош беролмаган салтанатчалар зумда тўкилиб, сувга сингиб кетди. Хўш, бир вақтлар тугилган муштдек, ушалмаган тоғ тошидек мустаҳкам бўлган туркий империялар нима сабабдан шу қадар заифлашди. Дунёни етти карра тиз чўктириб, етти карра салтанат соҳиби бўлган халқлар нега арзимас душманнинг қўлида маҳв бўлди. Бунинг ўз сабаблари бор. Токи ана шу саволларга тўғри жавоб топилмас экан, сир сирлигича қолаверади.

Бироқ босқинчилик нима?

Бу саволга жавоб бергулик одам борми?

Бу саволга на тарих, на тарихчилар, на дониш аҳли — ҳеч ким жавоб беролмайди.

Бу саволга жавоб қидирган кутубхоналарнинг кули кўкка совурилди. Бу саволга жавоб истаган тарихчилар шайх Аттордек чопилди. Иложи йўқ. Босқин Шарқдан ё Фарбдан, Шимолдан ё Жанубдан бўлмасин, унинг муддаоси битта — ҳақиқатни бўйсундириш, қоринни астойдил тўйдириш. Ҳали ҳеч ким туйқусдан бостириб келган ёвга дош берган эмас, аммо барча босқинчилар охир-оқибат ўзлари босиб олган халққа сингишиб, йўқ бўлиб кетган...

Босқинчилар Туркистонга катта мақсадлар билан келган. Улар Туркистон оша Афғону Эронни тиз буктириб, Ҳинд уммонига доғур бормоқчи ва қонуиқ этикларини ўша сувларда ювмоқчи эди. Рус императорлари асрлар оша бу “фараҳбахш” орзунинг баҳридан ўта олмади. Туркистон қонга пишилгач, афғон тупроғига ўтиб, у ерни ҳам қонга беллади. Аммо... шўродан путур кетди. Бировнинг қони ва нони эвазига қурилган империя умри бир чордеворнинг умрига тенг келмас экан. Начора, босқинчилик ҳам қўпол маънодаги тиланчиликдан бошқа нарса эмас...

Ҳар бир миллат қандайдир босқинчилар оёқлари остида эзилиб, йўқ бўлиб кетмаслиги учун миллатпарвар фарзандлари бўлмоғи керак. Бу ҳақиқатнинг кучи шундаки, ер юзида бир замонлар мавжуд бўлган, ҳатто маълум даврларда инсоният тараққиётига катта таъсир кўрсатган халқлар тарих саҳнасидан ўз-ўзича тушиб кетган эмас, аксинча, улар йўқ қилинган. Миллатпарварлик — ватанпарварлик билан эгизак тушунча. Ўзбеклар ўз тарихида сонсиз-саноксиз босқин-чопқинларни бошдан кечирди. Матонатли халқ фақат биргина фазилати, тўғрироғи, биргина хусусияти билан яшаб қолди. Бу — ватанпарварлик. Зотан Ватан абадияти — миллат абадиятидир.

Маъзун ун шекари пау уогалагі

Сонетлар чамбари

1

Айрилигинг аро қаро бир қайғу
Менга туҳфа этар бемалол малол.
Борлигим чақнатар залварли ёғду,
Кўзёшларим Кавсар сувидек ҳалол.

Зирқираб соғиниш — руҳимнинг фахри,
То илҳақ — дил ҳақдир, ҳам одам — одам.
Ажинлар ажинмас — кўзёшлар наҳри,
Юлдузлар жоласи ёғар самодан.

Сен чиққан қаторлар чиқсайди йўлга,
Из остинда қийғос гулларди оғоч.
Ишқ — голиб бир ватан. Мағлуб бир ўлка.
Ҳар бир заррасига оламлар муҳтож.

Торларнинг тушига кирмаган куйлар
Борлиқни бетакрор куй қилиб куйлар.

2

Борлиқни бетакрор куй қилиб куйлар
Кўзёшларим... қилсанг қадамранжида,
Дунёсан. Жамланган каби туюлар
Жавҳарларинг жами жаҳон ганжидан.

Тутилар қошларинг қошида ҳилол,
Рухсорингдан бўлмас умидлар узиб.
Мен бир дилташинаман. Сен — чашма. Зилол.
Ҳар кулгич тубингда ҳасратим — Юсуф.

Тим-тим қорачиғинг қаъринда бир мен,
Титрарман — жудолик доғинда Яъқуб.
Сирли тушлар учун юксак таъбирмен,
Ёдингда Анқодек қанотлар қоқиб.

Юракни қиладир заққум бир куй хун,
Нечоғ кулфатолуд қутлуғ бу туйғу!

3

Нечоғ кулфатолуд қутлуғ бу туйғу,
Мангу алқар мени бир дамлик дийдор.
Бир дамким — салтанат, бир дамким — қайғу,
Дамким, азал-абад унга харидор.

Жизғанақман тансиқ шу бир нафас деб,
Замин зиндонимдир, осмон — қафасим.
Кўзёшлар ичарман, ғамларингни еб,
Менинг офтобчехра, насиймнафасим.

Йўлларингга тўлин ой нури либос,
Офтоб — мақсудларнинг сайёр дарчаси.
Чаман рухсорингдан қутлуғ иқтибос —
Чаман, боғ-бўстонлар — барча-барчаси.

Рухимда бошларкан аччиқ ўйинлар,
Чиртиратар қалбни қайсар қуюнлар.

4

Чиртиратар қалбни қайсар қуюнлар,
Тўзғийди минг туман ошиқнинг хоки.
Рухимдан таратар аччиқ куй — унлар,
Унларки, қошинда дарёлар сокин.

Таназзул мавсуми, инқироз фасли,
Жудолик — жабрингдан заққум хулоса.
Дилни зир титратар сароблар васли,
Суяб бўлармиди тоғлар қуласа?!

Минггужум ишончим ўжар шобуллаар,
Ғажий билмас қайсар гумон қуртлари.
Бор бўлсалар басдир, қутлуғ довуллаар,
Мажҳул, шафқат билмас умид юртлари.

Ишқингдан руҳда минг фалак — камалак,
Шунчалар ўхшайсан фалакка, малак.

5

Шунчалар ўхшайсан фалакка, малак,
Меҳрим парвоздадир кенгликларингда.
О, бунча мавзундир лочин, капалак,
Тарозу юлдузли тенгликларингда.

Шарофатинг билан топган бахтим нақд,
Ҳаётни ҳаётга меҳринг менгзатар.
Завол топдиролмас парвозимни Вақт,
Ишқ балогардондир, руҳни енгса дард.

Минг-минг юлдуз менга нурафшон савол,
Бу саволга офтоб танҳо жавобдир.
Илоҳо, рухсоринг топмасин завол,
Ҳар олган нафасинг минг бир савобдир.

Поёнсиз бўл! Бу бахт осмондек лозим,
Кулфатлар офати сенга парвозим.

6

Кулфатлар офати сенга парвозим,
Зиёратим ҳар не балога ҳамла.
Васли дам жаранглаб тинмаган созим,
Ҳижронлар фаслига ғамларни ғамлар.

Бахи этиб отаи бир нафасларимни,
Қатра ёи тўкмасдан бўзлайман бу чоқ.
Бор ишқимни, барча ҳавасларимни
Бағримга босаман, қилиб бир қучоқ.

Бағримда келасан, кўзим, ўзингга,
Саодатдан юксак бир бахтни англаб.
Меҳр ила боқсам гар шахло кўзингга,
Юлдузлар чарақлар мунгли жаранглаб.

Бор созлару сўзлар — бари муштарак
Бериб бахтдан мисли қақнус қуи дарак.

7

Бериб бахтдан мисли қақнус қуи дарак,
Ҳар бир дақиқамда, ҳар бир онимда,
Ғариб ҳисларимга гирдикапалак,
Жой олиб турибсан, жоним, жонимдан.

Икков бир оламмиз. Ялтиллер фарёд.
Кўзтомирлар — чақмоқ илдизларидир.
Нигоҳларинг мангу нур оққан дарё,
Соҳир Каҳкашоннинг юлдузларидир.

Нега бу юлдузлар тортади хира,
Чарақлаб-чарақлаб ёки толдимми?
Нечун ўксинарлар маҳзун милтираб,
Уларнинг кўнглимдан кўнгли қолдимми?

Ғужгон ўйнаб тинар фалак навоси,
Қўшиққа шайланар мингпарда созим.

8

Қўшиққа шайланар мингпарда созим,
Юракда ловулар сўнмас аланга.
Мен бир замин ўгли, меҳмоннавозим,
Сен тараф юксалиб, чиқдим баландга.

Сойдек сочларингда сонмингта ранглар...
Бошларим айланар, тинар кўзларим.
Бўзимга тикилиб унсиз жаранглар
Ўксинган минг армон — хомуш сўзларим.

Шеър нима, мен кимман сенинг қошингда,
Ҳар қатра ёшинга қаҳқашонлар нарх!
Сирли ошублари билан бошингда
Ўн саккиз минг олам ураёттир чарх.

Кўшиқлар — муҳаббат айёралари,
Осмон — юрагининг сайёралари.

9

Осмон — юрагининг сайёралари
Фалакфеъл руҳимга бир-бир кўчарлар.
Умидлар — саодат тайёралари
Ўчиб ёнадирлар, ёниб-ўчарлар.

Нурафишон парвоздан тинмаслар бир дам,
Фалак ҳам, куним деб, менга муҳтожми?
Тахтми сен учун ҳам меҳрим, маликам,
Муҳаббатим ҳам, айт, сен учун тожми?

Ҳар дам бахт мавсуми. Ишқ бўлмас бевақт.
Зирқираб тинмас дард соҳили сойнинг.
Ифтихор этмайми, ахир, бу не бахт,
Мен билан иши бор осмонда ойнинг!

Кўзларим дилинга термулиб тўнар,
Маҳзун кунлар қайсар ҳажринга кўнар.

10

Маҳзун кунлар қайсар ҳажринга кўнар,
Фалак тагин кенгроқ тутар ўзини.
Рухсоринга қуёш ногаҳон дўнар,
Мен билан тенг тутмоқ бўлар ўзини.

Бўсаларим кўмиб таишлайди шул дам,
Туишди тин-тиник юзига доғлар.
Бахт кулиб боқар мен хокисорга ҳам,
Мижжангда барқ урар меҳригиёҳлар.

Нигоҳингда тонглар ота боишлайди,
Ҳатто боишланади қуёш тўлғоғи.
Ойдин кўзларингни минг бахт ёишлайди,
Сен маҳзун бўл хоҳи, масрур бўл хоҳи.

Наволар — чорасиз дил чоралари,
Маҳзун ун чекади най ёралари.

11

Маҳзун ун чекади най ёралари,
Жароҳатдан зада қалбни ёнгсилаб¹.
Ҳажрингда дилимнинг сад пораларин
Отиб келаёттир аста тонг силаб.

Навосига минг-минг умид эл боғлар,
Нечун найнинг боишдан-оёғи белдир?
Нечун унда бунча кумуш белбоғлар?
Асрорини англаб, шарҳини келтир.

Сени ўйлаб маҳзун олган нафасим
Фалак хумин тўла қилган маймасми?
Мени озод қилсин кўкрак қафасим,
Ҳар қобирғам гамдан эгик наймасми?!

Хаёлларим нур ва зулматдек ўжар,
Юлдузлар ёнади, юлдузлар ўчар.

12

Юлдузлар ёнади, юлдузлар ўчар,
Не бахт — зулфиқор нур наҳрида оқмоқ.
Зоҳирда сертуғён ураёттиб чарх,
Ботинда ялтилар бир қўишиқ — чақноқ.

¹ Ёнгсиламоқ — тақлид қилмоқ (хоразмча).

Борлигим борлиқдан дийдор эланган,
Нечун руҳсизлангай, не учун сўлгай?
Ҳижронингки сенинг нурга беланган,
Ақлим довдирайди... васлинг не бўлгай?

Қуёшим қамашар тасаввурлардан,
Офтоблар ғужғони келтирар додга.
Меҳрим иборатдир сўнмас нурлардан,
Қайтариб туради тинмай ҳаётга.

Қаҳкашонлар ўксиб, бедорланарлар,
Бизни жуфт топмасдан озорланарлар.

13

Бизни жуфт топмасдан озорланарлар,
Зирқираб ингранар чекканим дардлар.
Нурафшон кўркингдан гулзорланарлар,
Юлдузлар — қошинга қўнғувчи гардлар.

Қундуздек қошларинг чимрилган пайтда
Улар тўзғийдилар туркум-туркумлаб.
Кўз, қулоқ тутаркан қайта ва қайта,
Самовий қўшиққа очғунг бир кун лаб.

Таажжуб баҳрида жон беришга шай,
Ҳуснингга хўрсиниб-хўрсиниб боқиб,
Ҳаётга тўймасман яшай ва яшай,
Илоҳий бир бахтдан бўлурман воқиф.

Дийдоринг деб сенинг, о, зорланарлар,
Сағир дард қушларим бозорланарлар.

14

Сағир дард қушларим бозорланарлар,
Улардан фарёдлар оларлар улғу.
Ишқсиз қошоналар мозорланарлар,
Аччиқ кўзёшларга бўлганча қулғу.

Соғинчларим ичра қайнайди ҳаёт,
Ҳаётки, барҳаёт — қўлларида жом.
Тобора олис бахт, ҳадсиз бир баёт
Жаранглар, оларкан, жонимдан, о, жон!

Яро дилга сепар бу нағмалар туз,
Муҳлик ачишади жароҳатларим.
Қуруқ бир луғатдир, беаъмол бир сўз,
Сени севибманки, фароғатларим.

Кўзларимни қилар Жайхун ва Сайхун
Айрилигинг аро қаро бир қайғу.

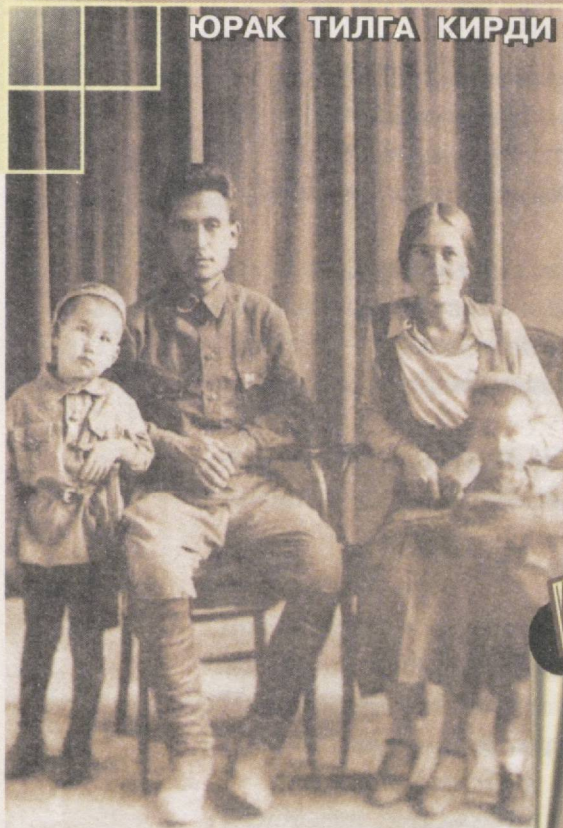
15

Айрилигинг аро қаро бир қайғу
Борлиқни бетакрор куй қилиб куйлар.
Нечоғ кулфатолуд қутлуғ бу туйғу,
Чирпиратар қалбни қайсар қуюнлар.

Шунчалар ўхшайсан фалакка, малак,
Кулфатлар офати сенга парвозим.
Бериб бахтдан мисли қақнус қуш дарак,
Қўшиққа шайланар мингпарда созим.

Осмон — юрагингинг сайёралари,
Маҳзун кунлар қайсар ҳажрингга кўнар.
Маҳзун ун чекади най ёралари,
Юлдузлар ёнади, юлдузлар сўнар.

Бизни жуфт топмасдан озорланарлар,
Сағир дард қушларим бозорланарлар.

Катта энам

Болалигим ҳақидаги илк хотираларни раҳматли катта энам (бувим) Ойимхонни эслаш билан бошламоқ бурчимдир. Энамда фавқулодда бир инсоний сифатлар мужассам эди. Овулда ақл-заковати, обрў-эътибори билан ажралиб турарди. Худо уни табиатан доно қилиб яратган эди. Ундан жуда кўп нарсани ўрганган отам ҳам онаси билан фахрланарди. Энамнинг бошларидан оппоқ дасторлари тушганини ҳеч қачон кўрмаганман. Халқимизнинг удумига кўра, бундай маҳобатли дасторни бир уйнинг ҳақиқий бойбичча хонимигина бошига кўндириб юрар эди. Бу қадрдон, кўзга ва кўнгилга яқин бош кийими катта энамни янада кўркам ва салобатли кўрсатарди.

Катта энам беш фарзанд кўрган — уч

BOLALIGIM

(Хотиралар китобидан боблар)

қиз, икки ўғил. Қизлардан бири — Қорақиз аммамнинг менга жуда кўп меҳнати сингган.

Энг катта аммамнинг исми Ойимгул эди. У кишини ҳам яхши эслайман. Турмушнинг азоб-уқубатларини ҳеч ким шу аммамчалик кўп тортмаган бўлса керак.

Учинчи фарзанд менинг отам — Тўракул, кейин — Гулойим аммам, энг кенжаси эса Рисқулбек амаким. Рисқулбек ўткир зехли, билимли киши бўлган. Айтишларича, менга “Чингиз” деб исм кўйишни ҳам у киши таклиф этган экан. Кечмиш тарихни яхши билгани шундан ҳам аён — бундайлар болаларига тарихдаги улуғ шахслар номини кўйишни маъқул кўради.

Рисқулбекнинг тақдири ҳам отам Тўракулнинг қисматига ўхшайди. Отамдан кейин Шакарга қайтиб келганимизда бизга шу — Рисқулбек амаким паноҳ бўлди. Ўшанда у киши йигирма беш ёшда эди.

Бизнинг ейиш-ичишимизга қараб, қўлидан келган яхшилиқни дариг тутмасди. Негадир уни аймоқнинг бошлиқлари қайта-қайта сўроқ қила бошлади. Ишга ўрнаша олмай, охир-оқибат кўчада қолишига ҳам ўшалар сабабчи бўлди. 1937 йилнинг куз ойларида учта НКВД ходими ярим тунда келиб уни олиб кетди. Ўша кечаси Рисқулбек амаким билан бирга ётган эдим. Кечаси мен босинқираб тез-тез уйғонганман. Эсимда бор, ҳар чўчиб уйғонганимда амаким бош тарафимда уйқуси қочиб мижжа қоқмай ўтирар, мени овутмоқчи бўларди.

— Қўрқма, хотиржам ухлагин! — дея елкамга уриб, тинчлантиришга уринарди.

Амаким мени овутиб, ухлатишга ҳарчанд ҳаракат қилса-да, керосин чироқнинг ним ёруғида милиционерларнинг қор қўнган уст-бошларини қалтираб-титраганча кузатиб қолганим ҳамон ёдимда. Шу-шу Рисқулбек амакимни қайтиб кўра олмадик. Анчадан кейин Бурётистондаги бир лагерда қазо қилгани тўғрисида хабар келди.

Катта энам қаҳратон кунларнинг бирида вафот этди.

Хат-саводи бўлмаса-да, Худо берган фаросат соҳиби бўлган катта энам халқ қўшиқларини, термалару ўланларни, ривояту эртакларни кўп билар эди. Болалигимнинг тотли кунлари катта энамнинг меҳр-муҳаббатига йўғрилиб ўтди.

Бир воқеа ҳамон хотирамда. Мен унда беш-олти ёшларда эдим. Катта энам мени яйловга олиб кетди. Биз яйловдаги қўшга етмоқ учун кунбўйи юрдик. Назаримда, Шакардаги энг узун кунлардан бири эди. Бу вақтда коллективлаштириш сиёсати амалга оширилиб колхозлар ташкил этилаётган, яйловма-яйлов кўчиб юрадиган қавмлар ўтроқлаша бошлаган эди. Ҳаёти чорвачилиқдан иборат одамлар бола-чақасини эргаштирганча кўч-кўронини кўтариб сурувлари учун кўналга, яйлов танлашар, барча бирдек ёзни қай манзилда кўнгилдагидек ўтказиш ташвишига тушган кунлар эди. Бундай дақиқалар менинг болалик ҳаётимда унутилмас онлар, соғинчли хоги-

Буюк қирғиз ёзувчиси Чингиз Айтматовнинг болалик йиллари ҳикоя қилинган бу асар менга хиёл мунгли дўмбира куйларини эслатди.

Камина бу улуғ адиб ва покиза инсоннинг етмиш йиллигига ёзган мақоламда ҳам айтган эдим: бизнинг тақдиримизда қандайдир ғалати бир ўхшашлик бор. Чингизнинг отаси Тўрақул Айтматов даҳшатли қатагон йиллари тўхмат билан қамалган ва НКВД қамоқхоналарида дом-дараксиз кетган. Менинг отам ҳам худди ўша мудҳиш йилларда қамалиб, Сибирь ўрмонларида номнишонсиз кетган (Оллоҳ уларга жаннатдан жой ато қилгай). Чингизнинг бошини амакиси, меҳрибон бувиси ва аммалари силаган. Каминани ҳам амакиларим ва тоғаларим қишлоққа олиб кетиб, чексиз меҳр билан тарбия қилган, алқаган. Шунинг учун ҳам асарнинг бу саҳифаларини мен зўр ҳаяжон билан ўқидим. Ўйлайманки, бўлажак ёзувчининг Олой тоғлари яйловларида, кўркам табиат кучоғида ўтган болалик йиллари ҳақидаги тиниқ саҳифалар журнал-хонларнинг дилини ёруғ нур билан йўғиради, бутун дунёни лол қолдираётган Чингиз Айтматов ижодининг теран сирларини ўрганишда бебаҳо калит бўлиб хизмат қилади.

Одил ЁҚУБОВ,
Ўзбекистон халқ ёзувчиси

ралар колдирди. Яйловнинг сўз ила ифода-
лаб бўлмас сеҳри биз мурғак болалар қал-
бида янги бир дунёни яратар, унинг сиру
синоати ҳар биримизнинг ўю хаёлларимиз-
ни тўзғитиб юборар эди.

Бўз ўтовларни туяларга, от ва хўкизларга
ортган, кутурган йилки уюрлари ҳамда кўра-
кўра сурувларни ҳайдаган одамлар дашту
далаларни босиб, қояларидан қор аримай-
диган, самога тиралиб турган оппоқ тоғлар
томон кетиб борар эди. Улар юра-юра буюк
довонлардан ошиб, ниҳоят, соя-салқин жой-
ларга етиб кўш ташлар, шу теварак-атроф-
дан сурувлари учун қулай, серўт жой тан-
лар эди.

Одамлар қаерга бориб, қандай жой тан-
лашни яхши билган тажрибали кексалар
сўзига амал қиларди. Ҳар бир кишига
сафардан олдин тегишли вазифалар юк-
ланар, доvonлардан осон ва талафотсиз
ўтмоқнинг чора-тадбирлари кўриларди.
Йўлчилардан эҳтиёжмандларига ҳашар
уюштириб ёрдам берилар, яйловчилар
зўр иштиёқ билан сафарга ҳозирлик
кўрар эди.

Кўч келиб қўнган манзил тоза, бундан
олдин ҳеч бир қўш ёки сурув оёқости қил-
маган жой бўлиши керак эди. Қунлар илий
бошлаган май ойининг охирларидагина катта
довонлардан ўтиб бўларди. Шундан сўнг
яйловга йўл очиларди. Бир метрдан ошган
қор, музлама саккиз ой мобайнида тоғни қоп-
лаб ётар ва шу муддат давомида киш қоли-
пини бузмас эди.

Сентябрнинг охири — октябрнинг бош-
ларида яна совуқ тушар, бола-бақра, қўй-
қўзию от-улов оёқ-қўлини ёзиб, ҳузур қилиб
юрган яйловларни тарк этишга мажбур
бўлар эди. Агар сурув қишламоқ учун олис
дараларда қолса, этакдаги йиртқишлар ҳам
бу тарафларга келолмас эди. Денгиз сатхи-
дан уч-тўрт минг метр баландликдаги яй-
ловларнинг иқлим шароити ғоят оғир. Яшаш
манзилларидан узок бўлган бундай кўралар-
да қишлаган чўпон-чўликларга қаҳратон

қишнинг қировли кунларида ёрдам бермоқ
ҳам маҳол эди. Бироқ ёзнинг иссиқ кунла-
рида сурувнинг оёғини ёзиб, яйратмоқ учун
бу сокин гўшалар одамларни доимо ўзига
тортарди. Шу боис ҳам одамлар қуш уйқу-
си каби оний лаҳзаларда шону шухрат, тўю
томоша сингари майда-чуйда турмуш таш-
вишларидан иборат ҳаётларини мана шу бир
неча ойлик ҳаловатга алмашиб яшар эди.
Яйлов гўё жаннатнинг тимсоли — Боғи
Эрам эди.

Юксак тоғларнинг беғубор табиати, тур-
ли-туман анвойи чечаклар кўзни қамашти-
рарди. Асрий музликлар қаъридан салқин
ва тоза ҳаво оқиб келарди. Тошдан тошга
урилиб оқаётган шарқироқ тоғ сойи. Турли
хил ҳайвону қушларнинг сеҳрли саслари...
Қайси бирини айтасан! Қисқаси, неча ёшга
кирмагин, яйлов ҳеч қачон хотирангдан
кўтарилмайдиган, айтсанг адо бўлмайдиган
бир армондир.

Хуллас, қирғизлар ёқимли чарчоқ ва
хорғинлик оғушида мўлжалдаги жойни
топишгач, қатор қилиб бўз уйларини ти-
кади. Яйловдаги кунлар охирлар экан,
чўпон-чўлик доvon бекилиб қолмасдан бу-
рун ундан ўтиб олиш ташвишига туша-
ди. Қиш эрта келиб, қор ёғиб қолса,
кўчки кўчиб, қор остида қолиб кетиш
хавфи туғилар эди. Қор кўчкилари фа-
қат одамларни эмас, тўда-тўда кашқир-
ларни ҳам таппа босиб қолар, барча ти-
рик мавжудотнинг ҳаёти шу ерда тугар-
ди. Шу боис дарадаги сой сувининг чети
қаймоқланганда кўч-кўронни йиғишти-
ришга тўғри келарди.

Бир гал мен ҳам катта энам билан бирга
кўчга қўшилдим. Энам мени тойга минди-
риб қўйди. Мен ўша тойни ҳамон эсимдан
чиқарганим йўқ. Беш-олти яшар боланинг
тойчоқ миниб юриши жуда қизиқ-да... Йи-
қилмаслигим учун эгарнинг икки томонига
ёғочдан узанги қилинган эди. Катта киши-
лар ўтирадиган эгарларга қиёслаганда, бо-
лалар учун атайлаб ясалган бундай эгар-

лар айирмач деб аталиб, шаҳарлик болаларнинг ўтиргичларига ўхшаб кетарди. Мен ўз отим, ўз эгарим борлигидан гурурланиб, геримга сизмай, тўлиб-тошиб борар эдим. Тойчоғимни силаб-сийпаб сафарга хозирларна, катта энам билан кўш юкларини ташиб, у ёқдан-бу ёққа от чоптириб юрар эдим. Уюр-уюр йилқилар, кўра-кўра кўйларни хайдаб яйловга йўл олардик. Туялар ҳам лўкиллаганча устларидаги юкни чайқалтириб, биз ошиқаётган сеҳрли яйлов сари кетиб борар эди.

Бироқ икки ойлик мароқли яйлов ҳаётидан сўнг яна ит азобида овулга қайтишга тўғри келарди. Боришда-да, қайтишда-да минг бир қийинчилик кутиб турарди. Бу машаққатлар етмаганидек, қор ёғиб, бўрон турар, кўчки кўчиб, мол-хोलимиз қор остида қолиб кетар эди. Бола-чақаси, хотин-халажи, мол-мулки билан бутун бошли оилаларни кўчки босиб қолган пайтлар ҳам бўлган. Яйловга кўчув олдидан қандайдир рухий тайёргарлик кўрилар, ирим-сиримлар қилинар эди.

Довонга бир кунлик йўл қолганида кўч бир жойга тўпланиб, қарвон тин олади. Бу тун “шиқама тун”, яъни “чиқадиған, ошиб ўтадиған” тун деб аталади. Бизнинг қарвон ҳам ниҳоят “шиқама”га йилди. Кичик-кичик бўз уйлар тикилиб, одамлар исиниш учун гулхан ёқди. Қаршимизда мангу музликлардан иборат виқорли, учи-қуйруғи йўқ тоғ ястаниб ётарди. Бундай дамда киши ҳаёлини эртага қандай қилиб қаршидаги доводдан эсон-омон ўтиб олсак экан деган ўй чулғаб олади. Уюр-уюр йилқилар, сурув-сурув кўйлар эса одатдагидай тунда тинчгина қавш қайтариб ётади. Одатда, бундай кунларда подага бирор киши кўз солиб турмаса, оғзи кўкка теккан жониворлар пешинга қолмай ёйилиб кетади. Фақат тева-рак-атрофи тоғ билан ўралган жойлардагина сурувлар олислаб ўтлаб кетмас, бири-бирига хомуш суйканганча туриб қолар

эди. Катта-кичик, кексаю ёш эса гулханны гир айланиб ўтирганча кўшиқ айтар, дуолар ўқиб, суҳбатлашарди.

— Мана, довонга ҳам етиб олдик. Худога шукр, бола-чақамиз, мол-хोलимиз билан тўрт кўз тугал, шу ергача келдик. Елкамизга офтоб тегиши учун яйловга чиқамиз. Ошувдан сўнг бизни ям-яшил ўтлоқ, тиник булоқлар кутиб турибди. Бизни серўт, серсув яйловимиз кутмоқда! — деган эзгу тилакларни қиладилар.

— Йўлимизни баю тўсмасин! Қору ёмғирингдан ўзинг асра! Туман ва булутларинг кунни беркитмасин! Биз бу тоғларни, яйловларни жонимиздан ортиқ кўрамыз! Болаларимизга бахт бергин! Молу жонимиз яйловга соғ-саломат, тўкис-тугал етсин! Қайтганимизда ҳам бизни шу балолардан кўригин! Бор қийинчиликлар шу ерда қолиб кетсин! Молларимизга кўк шибер ўтдан насиба бергин! Қушлар унини тинглагимиз, ўтовнинг туйнугидан қуёш нурига бокқимиз келади! Тангрим, сенга шукр қиламиз! Қаршимиздаги ошувдан бизни эсон-омон, тўрт кўз тугал, бағри бутун ўтказ! — дея Яратганга илтижо қиларди.

Ажойиб ҳикматли сўзлар! Кейин ҳам бир неча бор тоғ яйловига бордим. Бироқ ҳар қанча кутсам-да, ўшандай ҳикматли тилакларни эшитмадим.

Не-не замонлар кечмасин, кадрдон яйловларим ўша беғубор қиёфасини йўқотмаган. Болалигим камол топган сеҳрли ўтлоқлар ҳикояларга бой эди.

Бир куни жағ тишим оғриб қолди. Яйловда эдик. Қарвон манзилига етиб келган, барча бирдек чодир ва бўз уйларини тиккан, ҳар юртда йигирма-ўттиздан бўз уй турарди. Одатда, кўчдагилар бўз уйларини уруғ-уруғ, қавм-қавм бўлиб, ёнма-ён тикар, шу тарика ахил бир улус бўлиб яшар эди.

Тиш оғриғига чидаб бўлмасди. Дуч келган бўз уйга бош суқиб, жон азобида чирқи-раганча нажот излар эдим. На бир қарин-

дош, бир кўшни ёрдам бера олди. Яйловда тиш дўхтири қайда!

Тишим оғриб куну тун азоб берарди. Тонг сахарда болалар билан ўйнаб кетиб, кечгача тиш оғригидан қийналиб бўзаламда ағнаб ётар эдим. Болалар тиним билмай оёқяланг чопиб ўйнашар, катталар ҳам бу ўйинқароқликка кўникиб қолган. Улар ҳам болаларининг тоза ҳаводан нафас олиб, мириқиб ўйнашини истар эди. Ҳеч бир киши бизни тек тур демасди. Кўм-кўк осмон чинни косани тўнкариб қўйгандек таассурот қолдирарди. Атрофимизда оқабган мусаффо ирмоқлар, бўзалам ўтлоқ чарчоқни ёзар, кошки шундай пайтда тишим оғримаса эди дея ўйлайман...

Тиш оғригидан безор бўлиб кетдим. Ниҳоят, боши қотган катта энам ҳар хил кўқатлардан дори тайёрлади — бўлмади. Тишимнинг оғриган жойига иситилган тош босди — шифо топмадим. Энам қўлидан не келса қилди — ҳеч иложи бўлмади. Тишим зиркирагандан зирқирар эди. Охири тоқати тоқ бўлган энам бир йилқичи қариндошимизни табибга жўнатди. Табибнинг қаерда яшашини билмайман. Ҳар ҳолда, бизга кўшни яйловда бўлса керак. Йилқичи яна бир отни эгарлаб, дарров йўлга тушди. Эндиликда бундай иш учун машина юборилади. Бироқ бизнинг яйловларда ҳозирга қадар машина йўли йўқ.

Тишим оғригандан оғрирди. Йиғлаб, ер тепганча ўзимни чалғитмоққа уринишим ҳам бехуда кетарди. Охири биз сабрсизлик билан кутган табиб етиб келди. Кекса бўлсада сергак, ҳаракатчан кўринарди. Катта энам унинг қорасини узоқдан кўриб:

— Ана, келяпти! — деди суюниб менга қарар экан. — Худо қўллайди сени!

Мен ирғиб туриб ўтовдан отилиб чиқдим. Йилқичи қариндошимиз ва табиб бизнинг ўтовни кўзлаб келар эди. Табиб минган отнинг жиловини унинг қўлидан олиб, муносиб қаршилангач, шу захоти менга қаради.

— Қаеринг оғрияпти?

Мен кўкариб йиғлаганча тишимни кўрсатдим.

— Йиғлама, ҳозир оғримай қолади, — деди табиб мени юпатиб.

У мени кўздан кечира туриб, энамга бундай деди:

— Бўз уйда боладан бошқа ҳеч ким қолмасин. Уни бошдан-оёқ кигизга ўраб ўтиргизаман.

Сўнгра у айтганини қила бошлади. Мен ерга чордана қуриб ўтирганча бошимни қуйи эгдим. Табиб шам ёниб турган идишни олдимга олиб келди. Шам милтираб ёниб турар эди.

— Оғзингни очиб шамга така, — деди.

Мен айтганини қилдим. У эса устимга кигизни ёпди. Қоронғида қолдим. Шам липиллаб ёниб турарди. Юзи салқин табибнинг қуроқ кийим-кечақлари ҳар хил хайвонларнинг терисидан тикилган эди. Бу биз билмайдиган хайвонларнинг териси эди. Унинг бошидаги бўрки ҳам ғалати эди. Кигиз остида, шам ёруғида оғзимни катта очганча узоқ ўтирдим. Табиб мен тушунмаган қандайдир тилда алланималарни сўйлаб, ғайритабиий овоз чиқарарди. Табибнинг шаман эканини у пайтда мен билмас эдим. Ислонни қабул қилганимизга қўп асрлар бўлган бўлса-да, ҳамон шаманчилик эл орасида яшаб келарди. У баланд овозда дуолар ўқиб хайқирар эди.

Балким, бу гапга ҳеч ким ишонмас. Бироқ тиш оғриғим таққа тўхтади. Неча кундан бери туз ва ҳар хил дорилардан тортиб, ҳатто иссиқ тошдан ҳам босилмаган оғриқ сен кўр, мен — кўр йўқ бўлди-қўйди.

— Оғрияптими? — деб сўради мендан табиб. Мен бошимни ирғаб “йўқ” ишорасини қилдим. У яна бир оз чидаб туришим кераклигини айтди. Мен индамадим. Ниҳоят, у бошимдаги ёпинғични очганда ерда майда-майда тошлар сочилиб ётар эди.

— Кўрдингми мана бу майда қуртларни? — деди у суюниб.

Диккат билан тикилиб, соч каби ингичка куртларнинг қимирлаётганини кўрдим. Табиб шу тахлит тишимни даволади. Мен бу воқеани ҳеч-ҳеч унута олмайман...

Анча йиллардан сўнг стоматологлардан ҳақиқатан ҳам одамнинг тишида курт бўладими дея сўраганим эсимда. Улар бундай бўлиши мумкин эмаслигини таъкидлади. Бу воқеани ҳозиргача тушуниб етолмайман. Ҳшанда шаман менга:

— Мана, яхши бўлиб кетдинг! Энди ҳечам тишинг оғримайди, — деган эди.

У мени сеҳрладими ёки ҳақиқатан ҳам куртларни кўрдимми — тушуна олмадим.

Бирпасда тиш оғриғини унутиб, ўртокларим билан шаталоқ отганча ўйнаб кетдим. Табибга катта энам совға-салом берди, келган оғида кузатиб қўйди.

Бу сирли-жумбоқли ҳикояни сўйлаб нима демоқчиман? Энг муҳими — энди тишим оғримайди-ку, тўғрими?

Отам хотираси

Отам кўз олдимда шу тахлит гавдаланади: қоп-қора қуюқ сочи, кўмирдай қора сочининг бир тарафидаги тиккайган толалари, ишга қиядиган ҳарбийча қўйлаги, қўнжи узун булғори этиги...

Отам кўпинча қўш отли аравада юрар эди. Аравада икки кишилик ўриндик бўлиб, устига тери қопланган эди. Отам доимо араванинг орқасида ўтирар, олдинда эса аравакаш.

Отамни эслашим билан Фарғона тарафидаги лойсувоқ уйлар кўз олдимга келади. Пахса ёки гувала деворлар билан қуршалган, айвонсиз, усти ва ёнлари теп-текис кулбалар бўлгувчи эди. Фарғонанинг турмуш тарзи бир бошқача. Эл бирлашиб, аҳилиноқ яшайди. Қишлоқларда аёл-эркак иттифоқдош, оксоколнинг сўзини ерга ташламайди. Улар яхши-ёмон кунларда доимо бирга бўлади. Бундай ахиллик бугунги кунга қадар Ўзбекистонда сақланиб қолган.

Гулиша холам, холаваччам, онам ва мен

Минг тўққиз юз ўттиз тўртинчи йилнинг боши. Менинг олти ёшли болалик кезим. Отам Тўракул ўз элининг таниқли инсонларидан бири бўлган. Хат-саводи эрта чиққан. Жамбулдаги Авлиёота номли рус мактабини битирган, ўттизга етар-етмас давлат идорасида ишлаган одам эди. Тўрт тарафда колхозлаштириш деган катта сиёсатнинг дағдағаси авж олган. Бутун халқ асрий ҳаёт тарзи ва дунёқарашини ўзгартириб, янги сиёсатга ўзини урган, ҳукумат тўп-тўп қилиб ўқитиб, одамларнинг хат-саводини чиқариш чорасини кўрар, ўзича озодликка чиққан оломон бой ва қулоқларни тағ-томиридан йўқ қиламиз деган шиор остида яшар, шу тахлит келажакнинг фарахбахш кунларини кутар эди.

Аравон тумани Фарғона водийсининг пахта экиладиган минтақаси ҳисобланади. Пахта қора тер билан кўкариб, меҳнат билан оқарадиган бир ўсимликдир. Уни экиб, ҳайдаб, суғориб, териб олмоқ кўпчиликнинг бирлашиб, узлуксиз ишлашини талаб қилади. Отам ана шу ишларга бош-қош эди. У куну тун тиним билмай аравада юрар, чарчадим-толиқдим демасдан далама-дала кезарди. У ҳар доим эл орасида бўларди.

Болалигим очарчиликда ўтди. Девона ва тиланчилар ҳозир ҳам худди ўша пайтагидек кўз олдимда гавдаланади. Улардан бири — кичик болакай бизникига тинимсиз келаварарди. Ўн-ўн бир ёшларда бўлса керак. Егулик тилаб, бир амаллаб кун кечириб юрар эди. Очиқ турган дарвозадан ёки деразадан бошини сукиб, аянчли оҳангда хайр-садақа сўрарди. Русча, қирғизча аралаштириб:

— Мамочка, энажон! Курсак пропал! Мамочка! — дегувчи эди.

Унинг дилни хун қилиб юборадиган овозини эшитиб раҳми келган онам бир бурда нон ёки емакни ўраб, унга бериб келишни буюрар эди. У айланиб-ўргилиб бизникига келаварарди. Бора-бора мен у билан дўстла-

шиб кетдим, бирга ўйнайдиган бўлдик. Бир куни отам буни пайқаб қолди, унинг кимлигини сўради. Менга тиланчига берарсан деб майда пул ташлаб кетди. Ўша болага танга берганимда у роса суюнган эди.

Тиланчи бола ҳар доим бўз хуржун кўтариб юрарди. Ҳали-ҳали кўз олдимда, ўша хуржун тол-тол бўлиб сўкилиб кетган. Хуржунда катта қалай консерванинг бўш идиши бўлар эди. Иккимиз хас-хашак тўплаб ўт ёқардик, у консерва қутисида буламик қайнатарди.

Бир марта отам иккимиз Андижонга бордик. Бу сафар унутилмас бир воқеа сифатида хотирамда муҳрланиб қолган. Андижон Фарғона водийсининг энг йирик шаҳарларидан бири эди.

Узоқ йўл юрдик. Йўл-йўлакай тўхтаб-тўхтаб, дам олиб бордик. Йўл бўйи учраган одамлар отам билан саломлашиб-сухбатлашар, алланималарни сўрарди. Халқнинг яшаш шароити оғир эди. Қанчалик қайғули савол берилмасин, отам уларга умидлантирувчи жавоб қайтарар, жўяли маслаҳат берар эди. Халқнинг кўпчилиги янгича турмуш тарзига кўника олмай аросатда қолган, колхозлаштириш гўё шу муаммони ҳал этиши керак эди. Ёлғиз умид шу коллективлаштиришдан бўлса-да, оғир ҳаёт халқнинг белини букиб, эзиб ташлаган эди. Ана шу ташвишларнинг барчаси бир одамга — ақли, ҳар доим жонсарақ, толиқмай ишлайдиган отамга боғланиб қолгандай эди.

Бир оз фурсат ўтгач, отамни Москвага юборишди. Бунинг сабабини билмас эдим. Мен фақат бир нарсани билардим — биз Фрунзегга (ҳозирги Бишкекка) қайтиб келган бўлсак-да, отам уйга деярли қадам босмасди. Кейин билсам, Москвага ўқишга кетибди. Юқори ташкилотлар давлат ишидаги таниқли арбобларни сиёсий жиҳатдан янада чиниктириш учун Қизил профессорлар институтига ўқишга жўнатаётган экан. Улар орасида отам ҳам бор эди. Шу сабабли биз бир ярим йил отамни кўрмадик.

Биз бир отадан уч фарзанд эдик: мен, опам ва укам.

Шундай қилиб, охири онамиз бизни отамиз хузурига — Москвага олиб борадиган кун ҳам етиб келди. Ўша кунлар хотирамга мухрланиб қолган. Қариндош-уруғларимиз тўпланиб, бизни Фрунзедан кузатди. Поезд Жамбулга келиб тўхтаганида Таласдан келган қариндошларимиз бекалда йиғилиб, бизни кутиб турарди. Улар бизга озик-овқат ҳамлаб қўйган экан.

Поездда роппа-роса беш кун юрдик. Йўловчилар ўз ғам-ташвиши билан банд. Бизда битта идиш бўлиб, унда қайноқ сув олиш мумкин эди. Одамлар қорин тўйдиршиш учун елиб-югурарди. Бу олис сафар ҳаётимда ёркин из қолдирган. Ахир биз Москвага боряпмиз! Умримда илк бора Москвага — отажоним хузурига боряпман! Онам ўша ёқда яшаб, ўша ерда ўқишимизни орзу қиларди. Отам ҳам Москвада сўққабош бўлиб яшаётганини раҳбарларга арз қилиб, бола-чақасини олиб келишга рухсат олган экан.

Ўша сафар-саёҳатнинг эсдан чиқмас хотиралари Орол кўли сохилларида қолиб кетди. Бу кўл у пайтларда бепоён саҳронинг ўртасида чайқалиб ётган қум-қўқ денгиз эди. Ҳаётимда илк бор кўрган денгизим ҳам Орол эди. Унинг залворли тўлқинлари темир йўл изларига келиб урилиши ҳалихануз кўз ўнгимда турибди.

Поезд бир неча марта тўхтади, биз опам билан ташқарига чиқиб келдик. Онам боёқиш биздан хавотирланиб, изимиздан қолмас эди. Биз бўлсак, кўзга илинган ҳамма нарсани кўрмоққа интилардик. Поезд ойнасидан денгизни томоша қилиш айниқса завқли эди. Денгиз билан поезд оралиғида одамлар наридан-бери чоғиб юришар, баликфуруш қозоқ болалари, кизалоклар кўзга ташланарди.

Чайқалиб, тўлқинланиб ётган денгизнинг ҳад-худудсиз улуғворлиги мени хайратга солган эди.

Ҳозир эса денгизнинг на ўша улуғворлиги, на сеҳри қолган. Суви қуриб, ўлиб бораётган бир қўлмакка ўхшайди. Дунё ахлининг айни замондаги экологик вазифаси — Оролнинг қадимий ҳолатини тиклашдан иборатдир.

Орол кўлидан сўнг улуғ Волга дарёсига дуч келдик. Ям-яшил водийлару чексиз тўқайлар оралаб Россияга кириб бордик. Ниҳоят, Москвадаги Қозон темирйўл бекатига етдик. Одам ниҳоятда гавжум. Кейинги воқеаларни яхши эслай олмаيمان. Яшаб турган жойимизга қандай етиб борганимиз ҳам ёдимда йўқ. Бироқ Воровский кўчасидан қандай қайрилганимиз хотирамга мухрланиб қолган.

Москванинг қадимий ва тарихий Воровский кўчаси ҳозир ҳам бор. Бу кўчада кейинчалик менга кадрдон бўлиб қолган Ёзувчилар уюшмаси жойлашган. Шу кўчадаги бешинчи уйда биз яшаганмиз. Болалигимда Ёзувчилар уюшмасининг боғида кўп ўйнар эдим. Унинг рўпарасида эса СССРга донғи кетган Киночилар маркази жойлашган.

Янглишмасам, 1936 йили Максим Горький вафот этганида Ёзувчилар Уюшмасига мен ҳам борганман. Отамнинг ёнида Горькийни сўнгги йўлга узатиш маросимида қатнашганман. Ҳозир бу кўчада кўпгина элчихоналар, консулликлар, банклар, Россия Олий Судининг биноси жой олган. Ёзувчилар уюшмаси қаршисидаги Актёрлар уйи асл меъморий қиёфасини сақлаб қолган.

Москвага келиб, бу ернинг шарт-шароитига аста-секин кўниқдик. Биринчи ва иккинчи синфни Москвада ўқидим. Қайси мактабга қатнаганимни негадир эслай олмаيمان.

1935 йилнинг март ёки апрель ойларида бу азим шаҳарга келдик-да, 1937 йилнинг августигача яшадик. Отам яхши ўқишим учун астойдил жон қуйдирарди.

Беш кишидан иборат оиламиз бир хонали уйда яшар, ошхонадан эса ўша қават-

даги бир неча оила фойдаланарди. Уй менга жуда қатта кўринарди-ю, негадир одамлар тикилиб ҳаёт кечирарди.

Москвада биз мутлако янгича турмуш тарзини бошладик. Болалик дунёмнинг ўчмас хотираларидан бири — отам билан Киночилар уйида ўша замоннинг машҳур “Соловей Соловушка” фильмини томоша қилганимиз. Бу фильмда бир сулув қиз билан йигит ўртасидаги муҳаббат ҳикоя қилинади. Қиз билан йигит бир бойнинг хизматкори бўлади. Бой бўй етиб турган қизни бегона эркакка пинҳона сотиб юборади. Унинг сулувлигини кўриб лол бўлиб қоласиз. Қўшиқ айтишлари-чи! Шунинг учун ҳам фильм “Соловей Соловушка” деб аталса керак. Кинодаги қиз билан йигит фожиа, қизнинг қон-қақшаб йиғлаши, хўрланиши, бошқа эркакка сотилиши болалик дунёмни остин-устин қилиб юборган. У вақтда кинолар ҳам спектаклга ўхшар эди. Ҳақиқий киноасар бетакрор санъат намунаси ҳисобланади.

Фильмдан қаттиқ таъсирланганим боис бутун кинотеатрни бошимга кўтариб хўн-хўн йиғлай бошладим. Отам аҳволимни кўриб хуноб бўлди. Жойидан туриб мени ташқарига олиб чиқиб кетай деса, ўзи фильмини охиригача кўришни истарди, чиқмайин деса, мен бўтадай бўзлашдан тўхтамасдим. Ниҳоят:

— Ўғлим, бу ерда йиғлаш уят бўлади! Кўй, йиғлама! — деди тоқати тоқ бўлиб.

Хуллас, ота-бола кинони охиригача кўрдик. Қўзларим кизариб, қовоқларим шишиб уйга қайтдим.

— Бу бола намуноча йиғлоқи бўлмаса?! Фильм ҳаммага бирдек таъсир қилди. Бироқ ҳеч ким бўкириб йиғлагани йўқ, — деди отам шикоятмуз охангда.

Отамнинг сўзларидан хийла хижолат чексам-да, лекин хафа бўлмаганман.

1936 йилнинг ёзи ҳам келди. Москваликлар ёз ойларида дала ҳовлиларига кетади. Парфёновка деган жойда бизнинг ҳам

дала ҳовлимиз бор эди. Унга Ленинград темир йўлидан бориларди.

Ёз ойларида поездлар серкатнов бўлади. Локомотивлар шаҳарликларни кўргону қишлоқларга, қишлоқликларни эса шаҳарга ташир, вагонлар доимо лик тўла бўларди. Биз ўшанда кимнингдир дала ҳовлисининг ярмини ижарага олганмиз. Бу пайтда оиламиз олти кишига етган, синглим Роза туғилиб, у эндигина тўрт ойлик бўлган эди.

Ҳаётимиз равон, турмушимиз осуда кечар эди. Маҳалла болалари билан талашиб-тортишиб ўйнар эдик. Кун бўйи сувдан чиқмасдик. Янги соғилган сут ичиб, қўзикорин терардик. Биз бу ерда русларнинг қишлоқ ҳаётини бошдан кечирардик. Ота-онам қўшнилариимиз билан гоҳо таниш-билишларнинг тўю маъракалари ёки туғилган кунларини нишонлашга кетар, биз эса болалар билан чиллак отиб ўйнар эдик.

Кунларнинг бирида, бизга қўшни бўлган иккита рус урушиб қолди. Улар ота-бола эди. Иккови ҳам бир-бирини аёвсиз савалаб, тепкиларди. Уларга қараб туриб дағ-дағ титрай бошладим. Чинкириб йиғлаганимча уйимизга югурдим. Қўкариб кетганимни кўрган отам ўзини боса олмай ўша урушқоқ русларни излаб кетди. Чамаси, улар боламни урибди деб ўйлаган бўлса керак. Воқеа тафсилотини сўраб-суриштиргач, аччиқланиб уйга қайтиб келди.

У қўлини бизга қилиб:

— Бу боланг одам бўлмайди! Анавилар нирт маст бўлиб ёқалашиб ётса-ю, бу чинкириб уйга югурса. Шуям гапми?! Э вох, бу бола намуноча йиғлоқи бўлмаса-я! Кимга торгяпти, хайронман! — дея бўлган воқеани онамга айтиб берган эди.

Онам эса куйиб-пишиб мени оқлашга уринган. Ўша кинохонада рўй берган ҳодиса бошқачароқ йўсинда такрорланган эди. Икки киши муштлашиб, бир-бирини аямас-

дан тепкилагани юрагимни яралаб, хис-туйғуларимни жунбушга келтириб юборган эди.

Бир ойга яқин Парфёновкадаги мактабга ҳам қатнаб юрдим. Темир йўл бўйидаги кўхна тарихий уй мактаб қилиб олинган экан.

Ота-онам оддий кишилар эди, олис бир ўлкадан пойтахт Москвага — давлат марказига келиб ўқиб, яшаётганлари учун ниҳоятда фахрланарди. Жонларини жабборга бериб тажриба орттирар, имкон қадар кўпроқ нарсани ўрганиб олмоққа ҳаракат қиларди. Қисқа фурсатда кўп нарсаларни билиб ҳам олган.

Бироқ... Бироқ уларнинг Москвадаги ҳаёти фожиавий равишда тугаган, абас бўлган...

1937 йил келган, сиёсий таъкиб отамнинг ҳам ёқасидан олиб, ўз қомига тортаётгандек эди...

Август ойида дала ховлидан шаҳарга қайтдик. Отам бир фалокат юз беришини олдиндан сезгандек, бизни юртимизга қайтариб юбориш тараддудига тушиб қолди. Тақдирнинг дахшатли балосидан қутулиб қолишнинг заррача ҳам иложи йўқлигига, бу исканжадан чиқа олмаслигига кўзи етибди, бизни Қирғизистонга жўнатишни лозим кўрди. Бизнинг мусофир бўлиб, бегона юртларда қолиб кетишимизни истамади чоғи...

Қаёққа ҳам борардик! Фрунзегга қайтиб бўлмас, у ер ҳам нотинч, Москвадан бизни бадарға этаётган дахшат республика пойтахтида ҳам ўлим шарпаси каби кезиб юрарди. Бошқа борадиган жойимиз йўқ, жўжабирдай жон эдик. Тақдир синовлари гирдобида милтираб турган биргина умид учқуни бор эди — ёлғиз Маймоқ бизга паноҳ бўлиши мумкин. Ям-яшил далалар шу ерда тугаб, қир-адир бошланар, сўнг тепаликлар, юксак тоғлар ўлкаси Шакар қўринадди. Шакар, Кўксой ва Арчалининг йўллари Маймоқда туташиб, ундан катта йўлларга уланиб кетади. Май-

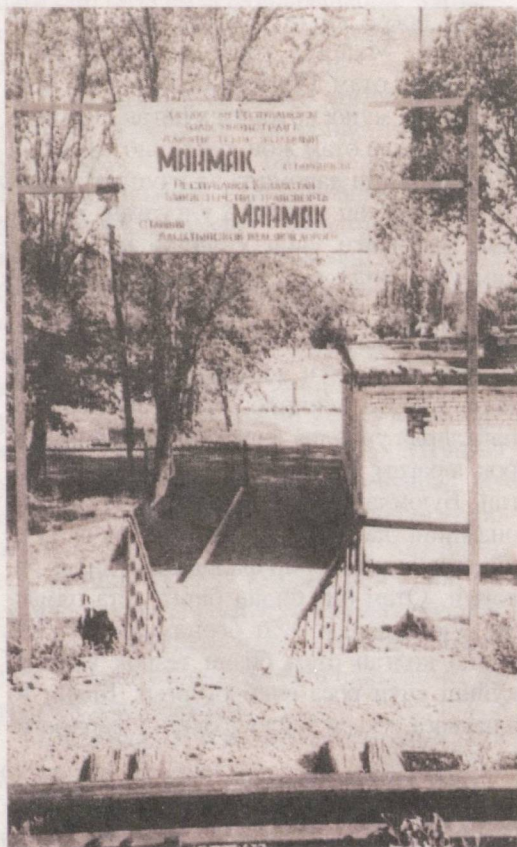
моққа поезд катта тоннель орқали ўтиб келарди. Машхур тоннель. Бобом Айтмат билан отам Тўрақул бу тоннелни барпо этишга муносиб ҳисса қўшган. Тоннель қурилишида отам жон қуйдириб ишлаган. У қисқа умри давомида эл учун анча-мунча савобли иш қилишга улгурган, кўпчилик манфаати учун қўлидан келганини аямаган. Энди эса ана шуларнинг жазосини олади, балога қолади. Ҳаётини бақишлаган иш учун товоғ тўлайди...

Биз нима учун, кимдан қочиб, кимларнинг қошига топиниб бораётганимизни у пайтларда унчалик англаб етмаганман. Бироқ юрагим қандайдир хавф-хатарни сезган. Буюмларимизни йиғиштираётган ота-онамнинг қайғули қиёфаси, қўрқув тўла кўзлари мудҳиш бир фалокатдан дарак берарди. Отам биз билан бирга кета олмасди. Ўқишидан руҳсат берилмайди. Рухан чўкиб қолган отам бизни тезроқ қузатиб қўйиш учун роса елиб-югурган. Бизни ўз элимизга, укаси Рискулбекнинг қарамоғига жўнатган.

1937 йил августининг охириги кунларида рўзғор буюмларининг кўпини сотиб, зарурларини бўҳча қилиб, олти ойлик синглим Розани опичлаб, тўрт туғишган бир бўлиб йўлга чиқдик. Отам бизни Қозон вокзалидан қузатди. Поезд юра бошлаганида ҳам вагон эшиклари очик бўларди. Вагонлардан биттаси қўшимча бўлиб, эҳтиёт шарт учун бўш экан. Купелардаги қаравотлар икки қаватли эди. Отам бизни шундай купелардан бирига жойлаштирди. Хайрлашди. Онамнинг юм-юм йиғлаётган холати, отамнинг ғамгин қиёфаси худди кечагидай кўз олдимда турибди...

Вагонда одам тирбанд эди. Бир-бирини турткилаётган йўловчилар ўз жойларини кидирарди.

Отам бўлса энди ўрнидан қўзғалган поезд билан бирга аввал секин юриб, сўнг чопиб тенглашиб келар, тинимсиз қўл силкитар эди.

Москвадан қайтгач бизни қариндошларимиз кутиб олган «Маймоқ» бекати

Мен купедаги каравотнинг юқори қава-тида эдим. Хамма воқеани сезиб турдим. Бир-биримизни бундан кейин кўра олмас-лигимизни-да ҳис этардим. Кутилмаганда хўнграб йиғлай бошладим. Кўзга боптулик коронғи тунни ларзага солиб, ўксиб-ўксиб йиғлардим. Онам бечора ҳар замон мени овунтирмоқчи бўлиб ёлворарди:

— Ёлғиз эмасмиз, ўғлим! Қарагин, одам-лар бор, ёлғиз эмасмиз! — дер эди пари-шон бир аҳволда.

Шу тарзда отам билан хайрлашдик.

Қозоғистондан ўтиб бораётганимизда по-ездга қозоқлар чиқди. Улар бизнинг аҳво-лимизни кўриб, мени овунтириб, таскин-тасалли берди.

Қайтадан Орол кўли ёқалаб ўтдик. Ма-конимизга, оғир ва машаққатли турмушга қайтдик.

1937 йилнинг 1 сентябрини умр бўйи-унутмайман...

Беш кундан кейин, тунги соат иккилар чамасида Маймоқ бекатига етиб келдик. Бизни қариндошларимиз кутиб олди. Улар ҳозирлаб қўйган аравада Шакарга жўнадик. Ота юртимиз Шакарга.

Шундан кейин Шакарда яшаб қолдик.

Одам ўлдирмоқни кўзлаб...

Қирк учинчи йилнинг феврилида оила-миз бошига катта мусибат тушди. Ўшанда биз Жийдада гувалақдан қурилган, ярми нураб тушган, аввал клуб бўлган эски жой-да яшар эдик. Ўзимизнинг молхонамиз бўлмаганидан қишда биттагина сигиримиз-ни раиснинг рухсати билан колхознинг кўра-сида сақлар эдик. “Сукра” номли сигири-миз бутун оиламизни боқарди. Уни мен ҳеч қачон унутмасам керак. Бу говмушни ғуна-жин пайтида, энди уруш бошланган кезла-ри қариндошларимиз энчи қилиб берган эди. Шу сигир бўлмаса, тўрт бирдек гўдак шак-шубҳасиз оч қолардик.

Ёз келишини сабрсизлик билан қутар-дик. Ҳар баҳорда Сукра бузоқларди. Қишда эса кунбўйи колхоз оғилхонасининг ёнидан жилмай, ёлғиз умид-тилагимиз бўлган Сук-рамизнинг суву ем-хашагидан хабар олиб, кўни-кўшнилариимиздан ортиб қолган ов-қатми, ювиндими бўлса, унга ем қилиб бе-рар эдик. Ёз келиши билан оғзимизга оқ тегиб, қатиғу келагай, ўғизу қаймоққа тўя-миз дея хаёл суриб, ғала-ғовур қилиб ўти-рардик.

Ўша совуқ қиш куни тонг саҳарда туриб колхоз оғилидаги сигиримиздан хабар олиб келиш учун борганим зинҳор эсимдан чиқ-майди. Хаммадан бурун оғилга ўзим борар-дим. Подачилар бу маҳалда уйғонмас эди.

Тонгда туриб келсам, сигир йўқ, боғлан-

ган жойи бўм-бўш. Шохига бойланган арқон остонада чуваланиб ётарди. Оғилхона эшигининг ярми синик бўлса-да, кечаси кулфлаб қўйиларди. Оқшомда сигирлар бошбодидан бўшалиб кетса, ташқарига чиқа олмай, оғилнинг бирор бурчагига бориб турар эди. Дастлаб сигир бўшалиб кетган бўлса керак деб ўйладим. Бирор бурчақда тургандир, гўрга борармиди... Оғилни бир неча марта айланиб чиқдим, лекин сигирни тополмадим. Шундан сўнг сомон уюми устида ухлаб ётган қоровул томон югурдим. У тайинли жавоб бера олмади.

— Балки бўшалиб, ташқарига чиқиб кетгандир, — деди мужмал оҳангда.

Ичим туз сепилгандай ачишиб кетди. Сигир юриши мумкин бўлган барча сўқмоқларни обдан қўздан кечирдим. Моллар тўпланадиган, ҳар куни сув ичадиган жойларини, паст-баланд тепалик ва сойликларни роса изладим. Ахир қандай қилиб мол тонг сахарда оғилдан чиқиб кетиши мумкин?

Бошимизга катта бало келганини тушундим. Сигир ўғирлангани аниқ эди. Онамга хабар бериш учун уй томон чопдим. Ўша дамда ёруғ дунё биз учун қора тунга айланди. Молимизнинг ўғирланганига шубҳа қолмади. Юракни музлатиб юборадиган бундай совуқ хабарни эшитган онам, укаларим нима қилишини билмай, мунғайиб йиғлаб ўтиришарди. Ҳеч кўпиртирмай айтганда, бу нохуш воқеа биз учун оғир фожа бўлди. Гўё кунимиз битиб, умримизга нукта қўйилгандек туюларди.

Бири биридан кичик тўрт нафар норасида, шундоқ ҳам мисли кўрилмаган азобуқубатларни бошидан кечираётган онамиз, эридан айрилиб, бизни қора тортиб келган аммамиз Гулша опанинг ҳолига энди маймунар йиғлайдими?

Эрлари фронтга кетган қўшни аёллар тўпланиб келиб, бизга қўшилиб хўнг-хўнг йиғлай бошлади. Нодаларини Худо эшитадигандай бор овозда қарганиб-қарганиб йи-

лади. Ўша пайтдаги аҳволни кўз олдимга келтирсам, ўпкам тўлиб кетади, кўзларимда ёш филтиллайди. Оиланинг энг каттаси бўлганимдан кичикларга ғамхўрлик қилиш, уларни ёмон кўзлардан асраб, қанотлига қоктирмай, тумшуклига чўқитмай ўстириш менинг бурчим ҳисобланарди. Шуларни ўйлаб, қандай бўлмасин ўғрини топиб, лозим бўлса ўлдириш керак деган қатъий қарорга келдим.

Шундай хаёл билан тракторчи қўшнимиз Темирбекнинг олдига бордим (90-йиллари Таласдаги қариндошлардан унинг вафот этганини эшитдим, Худо раҳмат қилсин!). Темирбек иккимиз иноқ эдик, ўтган куздаги шудгорлаш чоғида унга ёрдамчи, яъни сув ташувчи бўлиб ёнида юрганман. У пайтлари Темирбек овулимиздаги ягона тракторчи эди. Тракторчи каби трактор ҳам овулда биттагина эди. Бутун бошли бир овулнинг кўз тиккан нажоткори шу трактор эди. Ангорнинг у бошидан-бу бошига боргунча радиаторнинг суви қайнаб тошиб кетар, уни совуқ сув билан тўлдириб туриш менинг вазифам эди. Сувни олишдан челақда ташиб келтирардим. Ишим ниҳоятда оғир эди. Темирбек иккимизга шудгорлаш ишониб топширилгани, шу туфайли тирикчилигимиз ўтаётгани учун ўзимизни аямай ишлардик. Бунинг устига, у “брон” билан фронтдан олиб қолинган эди. Овулдаги далалар ҳайдовсиз, трактор эгасиз қолмаслиги учун катталар уни жанги жадалдан асраб қолди.

Ўша куни алам устида қоним қайнаб, ғазабга миниб, бошимни қаерга ураримни билмай, Темирбекнинг уйига жўнадим. Бордим-да, салом-аликка ҳам тоқат қилмай милтигини сўрадим. Унинг ов милтиғи борлигини билар эдим. Гоҳида бошқа овулнинг ерларини ҳайдаётганимизда ёқилғи тугаб, бекорчи бўлиб қолардик. Шунда у милтигини олиб чиқар, дуч келган ўлжани отиб, эрмак қилардик.

Уйига кириб борсам, у бетоб бўлиб ёт-

ган экан. Иситмаси кўтарилиб кетган, вужуди оташдек ёнар, ахволи оғир эди. Сигиримиз ўғирланганини аллақачон эшитган экан.

Авзойим бузуклигини кўриб:

— Ол, олавер! Ана у ерда, шифтда осиглик. Ўқ халтаси ҳам ёнида. Оғриб, буйтиб ётиб қолмасам, у аблахни топиб, ўзим отиб ташлар эдим! — деди тишларини фижирлатиб.

Ўқ халгани елкамга осганча милтикнинг белидан тутиб, юрагимда қасос хисси жунбушга келиб, Темирбекниқидан чиқдим. Бутун хаёлим фақат ўч олишдан иборат эди. Қандай қилиб бўлса-да ўғрини топиб, шартта отиб ташлайман деган ният билан бошим оққан томонга кетдим.

Ўғри сигирни етаклаб барибир узокқа кета олмайди, деган фикрда эдим. Ахир сигир жонивор от каби илдам юра олмайди. Ўғри кундуз куни одамлар кўзига кўринмаслик учун бирор пана-пастқам жойда қоронғи тушишини кутиб, яшириб ётади. Мен пана-пастқам жойларни тинтиб чиқдим. Бундай пайтда киши ҳар хил хаёлларга борар экан. Молни панароқ жойда ҳамтовоқлари билан сўйиб, кечгача дам олайлик дея ухлаб ётган бўлса ҳам ажаб эмас. Ўғри изидан қувиб борадиган эркак киши йўқлигини ҳам ҳисобга олган бўлса керак. Бу хаёл нафратимни баттар кўзгаб юборди.

Милтиқни шиқирлатиб, отишга ҳозирлаб, ўғри нечта бўлса ҳам ҳаммасини отиб ўлдираман, деб ўйлар эдим.

Дала-даштни, тоғу тошларни, пасту баланд жойларни қолдирмай қидириб чиқдим. Боши айланган Мажнундек охири қаёққа бораримни билмай, дуч келган тарафга наридан-бери бориб келавердим. Ҳаво совуқ бўлганига қарамай совқотмас эдим. Совуқни ичимдаги ғазабим илитгандай бўларди. Томоғим қуруқшаб, қор олиб ялаб-ялаб қўяман. Укам иккимиз алиштириб киядиган ягона этигимни ҳам аяма-

дим. Орқа-олдимга қарамай ҳаллослаб югурдим.

Бир маҳал этигим чок-чокидан сўкилиб кетди, оқшом чўқа бошлади. Шубҳали кимсани топа олмадим. Бу ёруғ оламда фақат мен бордай, бу кўхна дунёда бир шўрпешона ёлғиз мендек, ахволим забун эди. Теварак-атрофда зоғ учмайди. Узокларга чўзилиб кетган жонсиз тоғлар, дов-дарахтсиз тептекис далалар мўлтираб тургандек туюларди. Яқин орадан на ўғрининг, на сигирнинг садоси эшитилди. Из ҳам йўқ! Узоғу яқинда ҳеч нарса кўринмасди.

Шунда менинг калламга ўғрилар говмушни олиб, тўппа-тўғри Жамбулга қараб йўлга тушган бўлса керак, деган фикр келиб қолди. У ёқда молни сўйиб, гўштини сотишади. Бу хаёл фиғонимни фалакка чиқариб юборди. Чиндан ҳам шундай бўлмаса гўрга эди... Кўп ўйланиб ўтирмай, шаҳарни мўлжаллаб йўлга тушдим. Тун бўйи тинмай югурсам Жамбулга эрталаб етиб боришим мумкин. Мен шунисига ҳам рози эдим.

Шерлигим тутиб, таваккал қилиб тоғ этагидаги катта йўлга — шаҳар йўлига тушдим. Шаҳарда қиладиган ишимни ўйлай бошладим. Бозорни ахтараман, барча гўшт дўконларини тинтиб, сигиримнинг терисини топаман. Терисини топсам бас, ўғрининг кимлигини кўзидан билиб оламан. Сўнг қас-собхонанинг орқасига судраб чиқиб отиб ташлайман, вассалом!

Милтиқни маҳкам ушлаб шитоб билан кетиб борар эдим.

Қаттиқ ўйга толганим боис текис майдонда эшакли бир оқсокол келаётганини ҳам пайқамай қолибман. Унинг бошида ранги ўнгиб кетган чарм телпак бор, ўзи ғарибона бир кўринишда эди. Бу мискин чолнинг соқолини шабада тортқилаб ўйнар, тўрт оёғи ерга тегиб-тегмай пилдираб келаётган эшак хийла чайир кўринарди. У овлоқ бир мазордан чиққанга ўхшарди. Йўлимиз туташ чиқиб қолди. Хаёлим қочганидан саломни

хам унутибман. Қайғуга ботганим аниқ эди. Ёнидан ўтиб борарканман, қария менга ўғирилди.

— Бирпас тўхтагин, ўғлим! Бировни ўлдирмоқчисан, шекилли, — деди дабдурустдан.

— Ха! — дедим тап тортмай. — Ха, ўлдираман!

Биз юзма-юз бўлдик. Бир-биримизнинг кўзимизга тик қарадик. Унинг юзида кишини ўзига тортувчи бир илиқлик, меҳр бор эди. Кўзлари маънодор, очиқ чехраси мафтункор эди. У бошини эгиб салом берди. Мен баттар хижолат бўлдим.

— Ундай бўлса, бир оз шошма! Гапимни эшит, ўзингни босиб ол. Хўш, нима учун одам ўлдирмоқчисан?

— Эрта-индин туғадиган ситиримизни ўғирлаб кетди. Оилада тўртга боламиз. Энг каттаси менман. Онам билан аммам касалманд...

— Ха, шундайми? Ёмон бўлибди, жуда ёмон бўлибди! Бироқ гапимга қулоқ сол! Ўч — ёмон нарса. Қарғиш урган ўғрини ўлдириш хақидаги фикрни хаёлингдан чиқариб ташлашинг керак.

Барибир ғазабимдан тушганим йўқ. Бақариб юборай дейман-у, ўзимни зўрға босиб турибман.

— Тушуниб турибман, болам, — деб сўзида давом этди оқсоқол. — Хақиқатан ҳам, ахволларинг оғир экан. Мендек кекса одамнинг гапини ерда қолдирма, ке қўй, ўшани ўлдирма! Бундай ишни хаёлингга ҳам келтирма! Уйингга қайт! Бу хаётда номардлик қилган одам шак-шубҳасиз жазосини олади! Гапимга ишонавер! Жазо хар доим жинойатчи билан бирга юради. Бирга ётиб, бирга туради. Сен hozir уйингга айтиб, ўғрини ўлдиришни хаёлингдан чиқариб ташласанг, охир-оқибат бахтли бўласан. Бахтнинг ўзи сени излаб топади. Сен мени шунчаки вайсақилик қиляпти, деб ўйлама. Вақти-соати келиб менинг гапларимни эслаб, тўғри айтганимни тушунасан.

Уйингга қайт, қароғим! Онангга бориб менинг гапларимни айт. Мен ҳам ўз йўлимда давом этайин. Биров сенга ёмонлик қилсада, уни ўлдиришни ҳеч қачон ўйлама!

Оқсоқолнинг гапларини эшитиб, индамай орқамга қайтдим. У эшагини йўлга солиб илдам жўнаб кетди.

Қағ этган қарға, қуқ деган қузғун учмас бийдай далада шалпайиб, бўшашиб, бояги ўю хаёлларим парчаланиб, ноиллож милтиғимни елкамга осиб олдим. Энди унинг менга कराги йўқ эди.

Куёш қизариб, хайдалмаган, оппоқ қор тўшалган далалар устида охиста ботиб борарди. Не қиларимни билмай, астойдил бақариб, ўқариб-ўқариб йиғладим. Йиғидан бутун вужудим титрар эди. Аччиқ кўзёши бетимни ювиб, танам оғирлик қилгандай оёғимни зўрға судраб босар эдим. Этигим яроқсиз холга келиб қолган, оёғимга аранг илашиб борар эди. Қаршимда каттакон гулхан ёнаётгандек бўлиб кўринар, хайқирганча ўша ёққа қараб гапириб кетавердим...

Елкамда ўғридан ўч олиб, уни отиб ташлаш учун олиб чиққанам зилдек оғир милтиқ осилганча солланиб келарди...

Қорахатлар

Шакар — кўкка елка тираган Манас тоғларининг этагидаги ёйиқларда жойлашган овул. Атрофини оппоқ қор ва кўм-кўк музлар қоплаган қоялар халқаси қуршаган.

Отамнинг уруғ-аймоғи Шакарда туғилиб, шу ерда умргузаронлик қилган. Қариндош-уруғимиз кўп эди. Улар каторида биз ҳам кўп яхши-ёмон кунларни бошимиздан ўтказдик. Уларнинг ёрдами билан пешонамизга ёзилганни кўриб, насибамизни териб едик. Шакардаги мактабда ўқидим. Отамнинг туғишган синглиси Қоракиз аммамнинг уйида турдик.

1942-43-йилнинг қиши, уруш барчани бирдек эзиб, ажал уруғини уфуриб турган оғир кунлар. Бу даврнинг азоб-уқубатини

мен билан тенгдош болалар кўп чекди. Овулдаги ишга яроқли, куч-қуввати бор эркакларнинг бари урушга кетган. Аммамнинг куёви Дўсали почтам ҳарбий хизматга сафарбар этилган бўлса-да, фронтга бормаи, меҳнат батальонида ишлаб юрган экан. Кўлидан иш келган эркак зоти борки, барчаси аскарликка олиниб, қурол-яроқ заводлари ёки бошқа оғир тармоқларда ишлар, ер ковлаб, окоп қазар эди. Айримлари тош, тупроқ ташимок учун Магнитогорск шахрига кетган. Меҳнат батальонидаги шартшароит жуда оғир бўлган. Ётар жойининг тайини йўқ, дуч келган хўракни еб кун кечирилган.

Гапни чўзмасдан, мени қандай қилиб колхозга солиқчи-финагент этганлари тўғрисидаги ҳикояни бошлайин. Солиқчи бўлишдан аввал колхозда олти ой “ёзувчилик” ҳам қилганман. Бу мустақил ҳаётга қадам қўйиш йўлидаги атак-чечак тажрибаларим эди.

Қандай қилиб мени колхозга секретар-хатчи қилиб олишди?

У пайтда колхоз раиси шу ерлик чўпон Турдибоев Қобилбек эди. Раҳматли, дунёдан ўтиб кетди.

Ўшандаёқ у олтишдан ошиб қолган эди. Ниҳоятда меҳнаткаш Қобилбек оғани қўй боқиб юрган еридан чақиртириб, раислик курсисига ўтказиб қўйганлар. У отасининг исмидаги илк тўрт харфни “Турд” деб ёза олар, имзо чекиши лозим бўлса, ўша тўрт харфни ёзиб қўл қўярди. Унга рус тилини билган, хат-саводи чиққан бир ёрдамчи керак эди.

Мен эса ўз вақтида Фрунзе, сўнгра Москвада ўқиб, хат-саводим чиқиб қолган, рус тилини ҳам бинойидек биламан. Бу имкониятларим мени ўша пайтлари билимдонлар сафига қўшар эди.

Қобилбек ака ҳеч кимдан маслаҳат сўраб ўтирмаи, мени хузурига чақиртирди. Уйга келдими ёки мактабдан олиб келдими, буниси эсимдан чиқибди. Хайтовур, қидириб келган чопар мени отига мингаштириб:

— Сени раис чақиряпти! — дея Қобилбек аканинг хузурига олиб борди.

Раис менга синчков назар солиб:

— Хў-ўш, қани айт-чи, неча ёшдасан? — дея сўради.

Ўшанда ўн тўрт ёшда эдим. Бирок мен:

— Ўн беш ёшдаман, — деб жавоб бердим.

— Э-э, баракалла, ўн беш ёшимда мен бир қўра қўйни эплар эдим. Саводинг чиққанми?

— Ҳа, чиққан.

— Унда, бўлди! Колхозга хат-саводли, одобли ходим керак. Сендан бошқа ҳеч ким йўқ. Ҳамма фронтга кетган. Фақат ишга ярамайдиган қари-қаранглару бола-бақраларгина қолди. Хайриятки, сен бор экансан. Ўқишингни ташлаб, хат-пат ёзадиган котиб бўласан, маъқулми?

У пайтларда бундай таклифларга тезда жавоб берилмас эди. Айтишлари биланок розилик бермасдан, талашиб-тортишиб, масалани пайсалга солиб, сўнгра “ўйлаб кўриб, эртага жавоб берайин” дейиш керак эди.

Биз бўлсак улуғлар — Қобилбек ака каби инсонлар ҳар доим тўғри сўзлайди, уларнинг айтганидан чиқмаслик керак, деган қоида асосида воёга етганмиз.

— Яхши, ишлаб кўрайин-чи, балки эп-лаб кетарман, — дедим мен.

Уйга келишим билан Қорақиз аммам, бу ишдан хабардор бўлса керак, дарров мени сўроққа тутди:

— Ҳа, болам, улар нима деди?

— Овулга котиб бўл, — деди. Мен қабул қилдим.

— Ундай бўлса, дарров иш бошла! — деди аммам. Ичида мен билан фахрланаётганини сездим.

Туғишган акаси — отам репрессияда отилиб, сиёсатнинг ёзиқсиз қурбони бўлган. Шу боис “халқ душмани”нинг оиласи дея бизни гуноҳкор сановчилар ҳам кўп эди. Шундай бир шароитда ўн тўрт ёшдаги ўспириннинг муҳим лавозимлардан бирида ишла-

ши нурурланадиган бир воқеа эди. Замон шунақа эди.

Колхоздаги хатчилик вазифаси менинг хаёт тарзимни ўзгартириб юборди. Бу амални бажариш менинг хаёлимга ҳам келмаган, тайёргарлигу тажрибам ҳам йўқ эди. Қисматдан қочиб қутулиб бўлмайди, бир зумда оғир хаёт билан юзма-юз келдим. Мен халқ тирикчилигига оид барча статистик ҳисоб-китобларни тўплаб, уларни ёзиб, йилномаларни, ҳисоботларни, протоколларни, актларни тузиб чиқишим керак эди. Ҳисоб-китоб, чорвачилик ва деҳқончилик ишларининг барчаси овул кенгаши томонидан бошқариларди. Ёш бошим билан юқорининг ҳар бир кўрсатмасини, халқнинг барча талаб-эҳтиёжини ёзиб, тайёрлаб, керакли жойга етказиш менинг асосий вазифам эди.

Овулдаги машаққатли ташвиш — солиқ йиғиш ҳам менга юкланган эди.

Августнинг охири, сентябрь бошида колхознинг мендан олдинги солиқ йиғувчиси ҳам аскарликка олиниб, фронтга жўнади. У урушдан қайтиб келмади, ўққа учиб кетди...

Кўп ўтмай, овулга бир ярадор аскар келди. У ҳасса билан юрар эди. Ўшани хатчи қилиб олишди. Оксоқ бўлса-да, майдон кўрган, хат танирди. У кишига хатчиликни топширдим. Мен эса солиқ йиғувчилик вазифасини бажаришда давом этдим.

Солиқ деганимиз ўша даврнинг энг машамшали, энг муҳим тадбири — уруш солиғи эди. Бу билан давлатнинг харажати қопланарди. Ҳар бир дов-дарахт, экин-тикин учун солиқ тўламоққа мажбурсан, бошқа йўл йўқ! Бева-бечоралар, ночор ва кашшоқ кишилар оғир аҳволларини баён этиб, қанча дод-вой қилса-да, ҳеч бири бу солиқдан қутула олмас эди. Солиқнинг миқдори расмий тартибда юқоридан белгиланарди. Мен уни халқдан йиғиб, қайта ҳисоб-китоб қилиб, солиқ бошқармасига ўтказар эдим. Солиққа доир барча ҳужжатларни тайёрлаб, пулни ундириб олганимдан сўнг ўша кишига қўл қўйдириб, икки нусхада тил-

хат ёзар эдим. Тилхатнинг биринчи нусхасини солиқ идорасига, иккинчисини ўзимнинг журналимга тикиб қўяр эдим.

Янги ишга анчагача қўника олмай юрдим. Борган ерингда пул талаб қилиб, “берсанг-чи, бер” деб кистайсан, ҳамманинг кўзига ёмон кўринасан.

Ўша пайтда молиявий инқироз кучайиб, пулнинг қадрсизланиши тобора ортиб борарди. Қоғоз пуллар қопчифимга ҳам сиғмас, гоҳида шамолда учиб кетиб, бошимни қотирарди. Бир пуд жўхорининг баҳоси 3000 рубль, колхозда ишлаган бир ишчининг ойлик маоши эса 50 рубль эди.

Одамлар топганини, қўлга илинган нарсани бозорга олиб бориб пулларди. Иложи йўқлар энг сўнги молини ҳам сотарди. Уруш солиғидан қутулиш учун эл егулик картошкаю жўхорисини бозорга элтиб сотар, ақчасини олиб келиб менинг юзимга улоқтирарди. Бизнинг аймоқда қўлга илинадиган неки буюм бўлса, Жамбулдаги Авлиёота бозорида сотилиб кетди.

Энди ўйлаб кўрсам, ўша пайтларда халқнинг сабр-тоқати, фидокорлиги ҳақиқатан таҳсинга лойиқ экан. Бугунги одамлар шундай қийинчиликларга дуч келса, дархол кўчага чиқиб дардини дастурхон қилади, халқ орасига гулгула солади. Уруш маҳалида одамлар очликдан тишининг кирини сўриб ўтиришса-да, мажбурий уруш солиғини тўламаслик уларнинг хаёлига ҳам келмас эди. Йўқ, бугунги кунда ҳеч ким ундай қийинчиликларга чидамайди. У пайтда одамлар норозилик билдиришни хаёлларига ҳам келтирмас эди.

Бу хизмат мен учун ақл бовар қилмас сабоқ бўлди.

Ҳаётни кузатар эканман, ҳар бир уйдаги қийинчиликни, одамларнинг сабру чидамини ўз кўзим билан кўриб, барчасига гувоҳ бўлдим. Ўзим ҳам шундай оғир шароитда яшадим. Улардан ақча олмоқ мен учун бориб турган азоб эди. Йўқ, мен пул белнинг қуввати эканини, моддий бойлик эканини

ўйлаган эмасман. Фақат бир нарсани — пешона тери, оқ кўнгил, покиза ният билан топилган пул бўлгани учун қутлуг бир ишларга сарф этилиши керак, деб ўйлар эдим.

Кун бўйи машаққатли юмуш билан машгул бўлиб, керосин чирок ёқилгандагина оқшом бўлганини ҳис этар эдим.

Қорақиз аммам мен учун жонини жабборга берарди. Шакар билан Арчалида ўша кезде етти юзга яқин хонадон яшар эди. Ҳозир балки мингдан ошгандир. Мен бу икки қишлоқда боғлам-боғлам пулларни санаб олиб, ҳужжатларни тўлдирардим. Қозон пулларни санаб, саралаб тахлаш керак эди. Тўплаган пулларимни ўз вақтида тийинигача банкка элтиб топширардим. Банк эса район марказида эди. Банкка пул билан бирга ҳужжатларимни ҳам топширар, улар менга тўланган солиқ ҳақида ҳужжат — квитанция ёзиб беришарди.

Районда молия бўлими бўларди. Мен тўғридан-тўғри ўша бўлимга бўйсунардим. Бир неча хонадан бўлак ҳеч нарсаси йўқ пасткам бинода ўтирамыз. Транспорт танқислигидан ходимлар бир овулдан иккинчи овулга от билан борарди. Колхознинг отлари уруш йиллари ориқлаб, кўтарам бўлиб қолган. Ўша замоннинг оғир шароити отларга ҳам таъсирини кўрсатган, улар озиб-тўзиб кетган, ем нари турсин, тузук-қуруқ хас-хашак ҳам етишмас эди.

Мен ўз ишимга астойдил киришиб, бор-бора кўникиб ҳам кетдим. Ақчалар билан ҳужжатларни тайёрлаб, эртанги кунга ҳозирлик кўрар эдим. Тонг сахарда туриб йўлга тушардим. Тушгача район марказига етиб борайин деб ошиқаман. Улгурмасам, ҳисоб-китоб қилгунча кеч кириб, орқага қайтмоғим кийин бўларди. Уйга ега олмай йўлда тунаб қолган вақтларим ҳам кўп бўлган. Бундай пайтлари Шакарга эртаси куни аранг етиб келардим. Энг муҳими — маблағни ўз вақтида банкка топшириш эди.

Бир куни, одатдагидек, яна йўлга чиқдим. Қорақиз аммам мени кузатиб, сафар-

халтамга яримта кўмоч солиб қўйди. Қишнинг қисқа куни эди. Ҳаво у қадар совуқ эмас, устимда енги “елпигич” шинел бор. У жуда узун ва бесўнақай эди. Узунлигидан отнинг эгарини ҳам беркитар, кўлим эса кўринмасди. Оёғимда этик, бошимда теллак. Хуржунда оғзи боғлиқ халталар тўла пул...

Йўлни яхши биладман. Манзилга тезроқ етиш учун катта йўлдан эмас, яхшироқ эски йўлдан боришга қарор қилдим. Грознийдан Кировкага қараб кетмоқдаман. Бу теварак-атрофда жойлар русча номланган. Банк Кировкада. Шакардан йўлга чиқиб, тоғ этагидан юриб кенг далага тушдим. Кун кўтарилиб, чошгоҳ бўлиб қолган. Тўрт тарафимда қўрқинчли дарадан бошқа ҳеч нарса йўқ. Отни ўз ҳолига қўйиб, беташвиш кетиб бормоқдаман.

Катта миқдордаги пулни отга ортиб, ярим-ёлғиз йўлга чиқиш аслида хавфли эмасми? Пул бор жойда эҳтиёткор бўлмоққа мажбурсан. Ҳозир эса катта миқдордаги пул ўқ ўтмайдиган махсус машиналарда ташилади. Хавфсизликни таъминлаш учун тегишли чора-тадбирлар ҳам кўрилади. Бироқ ўша даврда мишиғини арта олмайдиган болага фронт учун тўпланган катта миқдордаги ақчани топшириб, ўламса отга миндириб, район марказига юборган раҳбарлар ҳечам ёмонликни ўйламаган. Боиси — ўша замонда элнинг нияти, кўнгли шунчалик тоза, шунчалик покиза экан! Ҳозир эса одамлар бир-бирини пул учун ўлдириб, қон тўкишдан ҳам тоймаётганини кўриб турибсиз. У пайтда ҳеч ким бундай тубанлик ҳақида ўйлаб ҳам кўрмаган.

Шу алпозда ҳар доим юрадиган илонизи сўкмоқ бўйлаб катта йўлга қараб кетмоқдаман. Ўз-ўзимча хиргойи ҳам қилиб қўяман. Тасодифан қаршимдан бир одам чиқди. Ердан чиқдим, осмондан тушдим, билмай қолдим. Боиси — атроф бийдек дала, илон ўрмаласа кўринади. Ҳеч бир шарпани пайқаман эдим. Қаерда

турган экан бу одам? Балки орқамдан эргашиб келаётган бўлса, қайрилиб қараганим учун сезмагандирман. Кўриниши ҳам ғалати: устида увадаси чиқиб кетган чопон, бошида малакай телпак, оёнида ўрама чорик. Жағи тортилиб, ичига ботиб кетган, ориқдан-ориқ жуссаси ҳилвираб турарди. Урушдан ёки қамоқдан қочган бўлса керак, дея ўйладим. Унга яқинлашиб борардим. Йўловчини пайқамагандек ёнидан ўтиб кетишни мўлжаллаб қўйдим. У менга гап отмаса, шундай қилардим ҳам.

— Эй, болакай! Хуржунингда нима бор? Қорним оч, ейишга бир нарса топилади-ми? — деди бехосдан.

Унинг товушини эшитиб сесканиб кетдим. Вужудимни қалтироқ босди. Ҳақиқатан ҳам, бу киши очдир, табиийки, хуржунимдаги нарсани емак деб ўйлаётгандир. Уни шубхалантирмаслик учун хуржунимда нима борлигини айтсаммикан?

— Эй, нега овозинг чиқмайди? Хуржунингда нима бор деяпман? Картопками ёки жўхорими? Айт деяпман сенга? Нонинг бор-ми? — деди у баланд овозда.

Мендан эса садо чиқмасди. Нима ҳам дейман? Хуржундаги халталарда нима борлигини айтиб, отни чоптириб кетсаммикан? Ичида картошка ёки жўхори йўқлигини кўриб турибди-ку! Йўқ, мен унга ҳеч нарса дея олмайман. Ишимнинг қондаси шундай. Ноқулай бир ахволда қолдим. Бир томондан қулғули, иккинчи томондан қўрқинчи бир ҳолат эди... Нима бўлса бўлди деб тизгинни маҳкам тутганча отни ниқтаб ёнидан ўтиб кетдим. Унинг ҳайкириғи бутун далани тутиб кетди:

— Гапимни тушунмадингми? Тўхта дейман! Халталарингни ерга ташла!

Атрофда ҳеч ким йўқ. Учи-қуйруғи йўқ далада жонзот қўринмайди. Бу киши оғзига келган сўзни айтиб, ўспирин бир болани дўқ-пўписа қилиб қўрқитаман деб ўйлаган. Мен отни устма-уст қамчилар эдим. Бояғи одам орқамдан қувиб келарди. У бўғзи йир-

тилгудек бўлиб бақирарди. Сўнгра орқамдан тошбўрон килди. Агар унинг нияти ёмон бўлса, билмайман, бу воқеа қандай тугар эди? Орқамдан чопганча тош отиб чарчади шекилли, узала тушиб йиқилди. Бир неча дақиқадан сўнг ялина бошлади:

— Толиқдим. Оч эканимни қўрмайсанми? Олисдан келаётган бир мусофир йўловчиман...

Ҳамон сас-садосиз эдим. Мени бу оғир ахволга солган нарса — ақча тўлдирилган халталар эди. Йўқ ёки бор дея олмай изтироб чекардим. Йўловчи эса баттар аччиқланиб, бор овози билан мени сўқар, қарғар эди. Яна қайта-қайта тош отиб, қувлай бошлади. Узоқлашганим сари унинг тоқати ток бўлиб, холсизланиб, оёқларини зўрға судраб босарди.

Ета олмаслигига қўзи етди шекилли:

— Ҳа-а, одам бўлмай ўл! Ҳозирдан шундай тошбағир бўлсанг, қатгайганингда ким бўласан? Ёмонлигиндан инсон зотига фойданг тегмайди! — дея кичқирарди.

Шу алпозда у мени болахонадор қилиб сўқар эди. Ундан кичик бўлганим учун оғиз очиб бир нима демадим. Қочшимнинг сабабини тушунтириш эса имконсиз эди.

Қўп ўтмай отим чопиш нари турсин, ҳатто оёғини босолмай қолса бўладими! Отдан тушиб, белини бўшатдим. Қолхоз отларининг барчаси шундай озғин, ориқ эди. Ем-хашак етишмас, тузни эса онда-сонда кўришарди. Шунга қарамай, одамлар ана шу отлар билан жон сақлар эди. От оёқларини судраганча менга эргашиб келарди. Уни бир оз дам олдиргач, яна миниб олдим.

Шундай қилиб, бу ҳикоям ҳам оёқлади.

Ўша воқеадан ярим аср ўтган бўлса-да, оч кишининг алам билан ёлворган овози ҳамон қалбимда ақс садо беради...

Банкка пулни тошширганимдан кейин келган йўлим орқали қайтишга қўрқиб, қўшни овулдаги бир танишимизникида ётиб қолдим. Уларга йўлда содир бўлган воқеани айтмадим. Эртага Шақарга қайт-

ганимда ўша одам яна йўлимни тўсиб чиқади деб жуда кўрқдим. Шунга қарамай, негадир у билан учрашгим ҳам келарди. Боиси — хуржундаги халталарим энди бўш эди-да. Унга бирор егулик бериб, кеча кочиб кетганим сабабини тушунтириб, халталаримни кўрсатмоқчи бўлдим. Одамларнинг қону жони эвазига тўпланган пулларни халталарга солиб банкка элтиб топширганимни, бу ақчалардан бир тийин ҳам олишга ҳаққим йўқлигини тушунтирмоқчи эдим.

Чиндан ҳам унга дуч келсам, Жамбул бозорида ёки йўл-пўлда тасодифан қаршимдан чиқиб қолса, не қилар эдим? Шундай ўйлар бошимда ғужғон ўйнади.

Бу воқеа ҳам ўспирилик хотираси ўлароқ ёдимда қолди. Бийдек даладаги ўша афтодаҳол кишига ёрдам бера олмаганим учун ўзимни койиб юрдим. Бир томондан, жавобгарликни ўйлаб тўғри қилгандирман деб ҳам қўяман.

Ўша одамни қайта учратмадим. У бизнинг атрофдаги овуллардан эмас эди. Ҳар холда, назаримда, у қамоқдан қочган, қасалманд, ҳаёт шами сўниб бораётган бир бенаво эди.

Кейинчалик Фрунзеда Қишлоқ хўжалиги институтида ўқиб юрганимда ўша одам бирор жойда кўкқисдан дуч келиб қолармикан деган ўй бот-бот ҳаёлимга келган. Худо ярлақаб шундай учрашув юз берса, аҳволни батафсил тушунтириб, ундан узр сўрардим. Айтгандек, ўша одам менинг адабиёт дунёсига кириб, қалам тутишимга ҳам сабабчи бўлган.

Бошимдан кечган оғир кунларни тасвирлаб, бошқаларга айтиб бермоқ учун адабиёт деган сеҳрли бир дунёга киришга тўғри келди. Бир инсон каби бу дунёда кўрган-билганларимни қоғозга туширсам одамлар наф кўрадилар-ку, деган бир ўй менга таскин беради.

Ўша машъум йилларда фронтда ҳалок бўлганлар хабари битилган “қорахат”ни

шаҳидларнинг уйига элтиб топшириш ҳам менинг зиммамда эди. Мен бу жирканч юмушдан ақл бовар қилмас даражада оғир азоб чекардим.

Қолхозда ҳатчи ва солиқ тўловчи бўлиб ишлаган кунларимнинг ҳаётий тажрибам ортишидаги ўрни алоҳида. Ўша кўрган-билганларим таъсирида илк қиссаларимни ёздим. “Юзма-юз”, “Сомон йўли”, “Эрта қайтган турналар”, “Жамила”, “Алвидо, Гулсари” каби асарларим ўша йилларнинг сабоқлари ўлароқ дунёга келган. Буларнинг барчаси болалигимда бошимдан кечирган оғир кунларимнинг хотираси, бадиий ифодасидир.

Уруш даврининг воқеалари азоб бергувчи, кишининг юрак-бағрини эзиб юборгувчи ҳикоялардир. Болалигим инсон қалбига ваҳм солгувчи кўрқинчларнинг, чидаб бўлмас азоб-уқубатлару одам боласини эзиб, янчиб ташлайдиган қайғу-аламнинг қоқ ўртасида ўтган.

Орадан анча йиллар ўтгач, Қобилбек ака билан ўтириб Шакарда кечган кунларимизни бир бошдан эсладик. У киши узок яшади. Невара-чеварали бўлди. Қобилбек ака менга оддий бир ходим каби эмас, ўз ўғлидек кўриб муомала қилар эди. У киши мени ҳаётда кўп нарсаларга ўргатди. Жуда тажрибали, дили тоза, донишманд одам эди.

Ўша йиллари бўйим ўсмай, тенгқурларимдан анча кичик кўринар эдим. Ўн тўрт ёшга кирган бўлсам-да, бўйим паст эди. Ўн олти-ўн етти ёшдан бошлаб бўйга тортдим. Қисқаси, мен жуда кеч ўсдим. Шу боис отга минишда қийналар эдим. Аввал узангига осилиб, отнинг ёлидан тутганча чап оёғимга таяниб, зўрға эгарга ўтириб олар эдим. Чап оёғимни узангига қуйиб, ўнг оёғим билан эгардан ошиб, эл қатори отга минган эмасман. Шунданми, бу иш мен учун қони азоб эди. Ҳеч кимда йўқ, ҳеч нимага ўхшамайдиган, қўпол ва узун пальтом ҳам бунга ҳалақит берар эди. Шунинг учун ҳам мен бошқаларнинг кўз ўнгида отга минишга ийманар эдим. Отни

чуқурроқ жойга олиб бориб, эгарга сак-раб ўтирар эдим. Қобилбек ака буни сезиб қолибди. У киши индамай келиб, икки кўли билан мени кўтариб эгарга ўтказиб кўяр эди.

— Қани, ҳа де! Ўтирдингми, бор энди, ишингни қил! — деб далда берарди.

Кўп йиллардан кейин икковимиз мен отга қандай минганимни хотирладик...

Совуқ хабар ёзилган мудҳиш қорахатларни эгасига топширишни ҳам менга Қобилбек ака буюрган. Бу ҳужжатнинг оти “қорахат” эди. Ҳафтада йўқ деганда бизнинг овулга иккита шундай хат келарди. У пайтда шаҳардан бир ҳафтада икки мартаба почта олар эдик. Фронтдан соғинч ва армон тўла хатлар ҳам жўнатиларди. Одамларга бундай мактубларни улашганимда улар чексиз суюнишар, ўлим хабари келганда эса...

Урушда улусимиздан кўп одам қурбон бўлди. Кўплари эса дом-дараксиз йўқолиб кетди.

Қобилбек раис қорахатларни муҳим ҳужжат деб ҳисоблар, шу боис уни хат-саводли бир киши эгаларига расмий равишда ўқиб бериши керак дея бу машаққатли вазифани менга юклаган эди.

Овулдан бирор оилага қорахат келса, оқсоқоллар ҳузурига бориб воқеани тушунтирар эдик. Улар эса аввал ҳалок бўлган кишининг яқинларини чақириб, бўлган воқеани айтиб, ўзаро маслаҳатлашгач, сўнг мени эргаштириб марҳумнинг уйига боришар эди. Мен оила аъзоларига қорахатни ўқиб берардим. Кўни-кўшни, узоқ-яқин қариндошлар тўпланиб уввос солиб йиғлар, дод-фарёд кўтарарди.

Бу аянчли йиғилардан қулоғим битиб қолар эди.

Хотин-халаж бир-бири билан ёнма-ён, елка ушлашиб, кўш-кўш бўлиб бўзлаб йиғлар, эркаклар “бовурум” деб бор овозда ўкириб-ўкириб кўзёш тўқар, гала-говур бошланарди. Мен ҳам тақдиримга тан берган, тушкун ва ўксик бир аҳволда шу олаговур орасида тошдек қотиб ўтирар эдим. Ўзимча: “Нима учун қорахатни доимо мен топшираман? Нега кунора ёмонликнинг хабарчиси бўлиб бировнинг уйига кириб бораман? Нима учун ўша хатни ўқиб берганим етмаганидек, бу азобуқубатларнинг гувоҳи бўлиб ўтираман?” дея изтироб чекардим.

Овулимиздагилар мени яхши танир эди. Улар менга ёмонликни раво кўрмас, кимгадир қорахат топширмоқ, ўлим хабарини етказмоқ зиммамга юкланган вазифа эканини тушунарди. Гоҳида ўз ишим билан кўчадан ўтиб кетаётган бўлсам ҳам аёллар менга қараб айюҳаннос солар эди.

— Кирма бизникига! Йўқол кўзимдан! Ҳа-а, қоранг ўчсин! Қани, даф бўл-чи! — дея бақирарди.

Мен нима ҳам қилардим? Вазифамни бажаришга мажбур эдим. Улар эса мудом менга қараб қичқирарди:

— Қачон келсанг, фақат ёмонлик олиб келасан! Уйимизни куйдирасан! Хону-монимизни барбод қиласан!..

Замоннинг менга юклаган оғир хизмати — хатчилик билан солиқ йиғувчилик ёшимга ярашмаган улкан жавобгарликни зиммамга ортар, ўша пайтлари одамлар ҳаётини издан чиқариб юборадиган мудҳиш вазифани бажаришга мажбур бўлган эдим...

Охири келгуси сонда

Behbudiyning so'nggi kunlari

Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг юзага келиши, биринчи навбатда, Маҳмудхўжа Беҳбудий номи билан боғлиқ. Унинг 1919 йил баҳорида дафъатан ғойиб бўлиши, сўнгра сирли ўлими ҳақида хабар тарқалиши бутун Туркистон халқини ларзага келтирди. Шундан кейин қанчалик узоқ вақт ўтмасин, Беҳбудийнинг ўлими ҳақидаги ҳақиқатни билиш, у дафн этилган жойни аниқлашга қаратилган изланишлар ҳамон давом этиб келмоқда.

Сирли ўлим. Ҳожи Муиннинг “Муфти Маҳмудхўжа ҳазратларининг қандай шаҳид бўлганлиги ва онинг томонидан ёзилган “васиятнома” мақоласи аввал Шерали Турдиев (1988 йил 16 сентябр), кейин Жўра Худойбердиев (1993) томонидан эълон қилиниши натижасида Беҳбудий ўлими ҳақидаги 1922 йилги “Инқилоб” журнали версияси яна адабий ва илмий жамоатчилик ўртасида бирдан бир ҳақиқат сифатида яшай бошлади. Бу версияга кўра, “Беҳбудий афанди ва йўлдошлари Шаҳрисабзда кўлга тушиб, тахминан икки ойдан сўнг Қарши шаҳрига юборилиб, онда (зиндонда) бир неча кун ётқондан кейин шаҳид қилинган”.

Ҳожи Муиннинг ёзишича, 1921 йил март ойида “Бухоро тупроғи”дан келган Ҳожимурод Худойберди ўғли Беҳбудий йўлдошлари Мардонкули Шомухаммад ўғли ва Мухаммадқул Ўринбой ўғли билан бирга Қарши шаҳрида Қарши беги Тоғайбек томонидан шаҳид этилгани хабарини берган. Бу маълумотга кўра, Беҳбудий ва йўлдошлари кўлга тушганидан кейин Қарши беги уларни чақириб: “Сизлар нима учун кўлга тушдингиз?” деб сўраган. Беҳбудий Байтуллоҳни зиёрат этиш мақсадида Самарқанддан чиққани, аммо йўлда амир маъмурлари томонидан “жадид, кофир ва тилчи” сифатида кўлга олинганларини айтган. Орадан бир қанча вақт ўтгач, гўё амирдан қатл буйруғи келган ва Қарши беги шу буйруқни бажарган.

Ҳожи Муин маълумотига кўра, Беҳбудийнинг фожиали ўлими тўғрисидаги мазкур хабар 1921 йилнинг март ойида келган. Аммо Фитрат, Чўлпон ва Садриддин Айнийнинг Беҳбудий вафотига бағишланган шеърлари 1920 йили ёзилган. Устод Айний ҳатто бир шеърининг ёзилган санасини “1920, IV” деб аниқ қайд этган.

Демак, айтиш мумкинки, Беҳбудийнинг содиқ дўстлари ва издошлари бу воқеадан бир йил ўтгач, 1920 йил апрелида хабар топган. Улар шу вақтнинг ўзиданоқ Беҳбудий ўлими сирларини билиш, унинг жасади қаерга дафн этилганини аниқлаш ҳаракатига тушган. Фитрат шеърини “Беҳбудий сағанасини изладим” деб номлаши тасодифий эмас. Аммо бу шеърда шоирнинг устоз сағанасини топган-топмагани тўғрисида аниқ фикр учрамайди. Лекин шеърнинг қуйидаги сўнги сатрлари бизни ўйлашга мажбур қилади:

*...Бир дарак топмагоч, бирдан бир тикилди,
Бор кучин тўплади,
Золимнинг тахтини титратган бир товуш
Қичқирди:*

*— Отамнинг қабрини қай ерга ёшурдинг?!
Бот сўйла!..*

*Кирли тож қўб қўрқди ботиб товушдан,
Сесканиб, титраб... ёшунди
Бир жавоб бермасдан.*

(Фитрат. Танланган асарлар, 1-жилд.
Тошкент, 2000, 40-бет.)

Бу сатрлардаги “золимнинг тахти”, “кирли тож” сўзлари кимга қаратилган? “Бухоро инқилоби” ҳали содир этилмагани, Фрунзе бошчилигидаги қизил қўшиннинг амирликни тор-мор этиш режаси эса ҳали шаклланиб улгурмагани учун Фитрат бу сўзларни ёзганда, хоҳлаймизми ё йўқми, амир ва амирликни назарда тутган бўлиб чиқади. Беҳбудий вафоти етти йиллигининг кенг нишонланиши, совет матбуотида Беҳбудийга бағишланган кўплаб мақолалар чоп этилиши, Самарқанд театрида бу “аср фожиаси” ҳақида ҳикоя қилувчи “Маърифат қурбонлари” спектакли намойиш этилиши, ниҳоят, 1926 йили эса Қарши шаҳрига Беҳбудий номининг берилиши Совет давлатининг Туркистон жадидлари отасига бефарқ қарамаганини англатади. Бу фактлар: “Беҳбудий ким томонидан ўлдирилган?” деган саволга узил-кесил жавоб бергандек бўлади.

Фожиа арафасида. Энди Беҳбудий ҳаётининг 1917 йилдан кейинги бизга маълум саҳифаларини варақлаб кўрайлик.

1917 йилнинг март ойи. Тошкентда ўтказилган Туркистон мусулмонлари қурулто-

йида Туркистон мусулмонлари шўроси миллий маркази сайланиб, унга Убайдулла Хўжаев, Носирхон Тўра, Муҳаммад Тинишбоев билан бирга Беҳбудий ҳам аъзо бўлиб киради. 1917 йил Февраль инқилобидан кейин тузилган бу марказнинг ўз олдига қўйган асосий вазифаси тарихий имкониятдан фойдаланиб, Туркистондаги сиёсий вазият жиловини қўлга олиш эди. Марказ аъзолари шу мақсадда Туркистон ўлкаси ижроия кўмиталарининг 99 нафар делегати европалик ва 72 нафари маҳаллий вакиллар бўлган қурултойидаёқ (1917 йил 9-16 апрель) ана шу вазифани бажаришга киришади. Беҳбудий қурултойда “ўзини ўзи идора қилиш органлари тузилган чоғда мутаносиблик принципи ўрнига европалик аҳолига барча ўринларнинг учдан бир қисмини беришни таклиф қилади”.

Мазкур қурултойда иштирок этган Давлат Думаси аъзоси Н.Н.Шчепкин бутун ўлкани идора қилиш ишини фақат европаликлардан иборат Туркистон кўмитаси ихтиёрига топширишни таклиф этган. Елпатьев деган делегат бу таклифни қўллаб-қувватлаганида Беҳбудий бундай лўқма ташлайди: “Йўриқномаларни ким чиқаради? Бизми ё Туркистон кўмитаси? Демократик асослар йўқ бўлиб кетди, биз нима учун бу ерга тўпландик ва жойларга нима билан қайтиб борамиз? Буни тушуниб бўлмайди. Туркистон кўмитасининг аъзолари бизнинг ҳаётимизни билмаганлари ҳолда идора қилиш учун йўриқномалар чиқарармишлар” (Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Тошкент, 2000, 29-бет).

1917 йилнинг август ойи. “Кенгаш” газетасида мустақиллик йўлида саъй-ҳаркат қилаётган туркистонлик тараққийпарварларнинг Мухторият дастури эълон қилинади. Дастурни тайёрлашда Беҳбудий фаол иштирок этади.

1917 йилнинг июль-сентябрь ойлари. Февраль инқилобидан кейин тузилган “Шўро ислом” ва “Уламо” жамиятлари ўртасида бошланган низо нафақат зиёлилар, балки улар ортидан эргашган аҳолининг ҳам парчаланишига олиб келган эди. Шу сабабли Беҳбудий “жадид”лар билан “қадим”лар ўртасидаги низо бартараф

этишга, зиёлилар билан бойларни, улар орқали эса миллатни бирлаштиришга, жамиятда демократик ислохотлар ўтказишга қаратилган чиқишлар қилади.

1917 йилнинг 26-29 ноябрь кунлари. Қўқонда Ўлка мусулмонлари IV фавкулудда қурултойининг очилиш маросимида Бехбудий ҳайъатга турли мусулмон гуруҳлари билан бирга рус, яҳудий ва бошқа халқларнинг вакиллари ҳам киритишни тақлиф этади. Мустафо Чўқаев, Убайдулла Хўжаев, Саидносир Миржалилов, Обиджон Маҳмудов ва Бехбудий қурултойда сайланган Халқ мажлиси таркибига аъзо бўлиб киради. У “Хуррият” газетасининг 1917 йил декабрь сонларида Туркистон мухториятининг барпо этилгани ҳақидаги хабарни халққа етказувчи мақолалар билан чиқиб, айна пайтда мухториятчи республика масаласида большевиклар билан мухториятчилар ўртасида пайдо бўлган зиддият сабабини тушунтириб беради.

1918 йил 19-20 февраль кунларида Туркистон мухториятининг зўравонлик йўли билан тугатилиб, Фарғона водийсининг қонга ботирилиши Мухториятга катта умид боғлаган Бехбудийда Совет давлати ва унинг Туркистондаги вакилларига нисбатан шак-шубҳасиз нафрат уйғотади. 1917 йилнинг июль ойидаёқ “Ҳақ олинур, берилмас” сингари публицистик мақолалар билан чиқиб, аҳолини, айниқса, ёшларни хуррият учун курашга даъват этган Бехбудий Мухторият тор-мор этилганидан кейин “қуролсизланмайди”. Аксинча, у энди хуррият учун курашнинг яширин жабҳасидан ўрин эгаллайди.

Афсуски, Бехбудийнинг кейинги ҳаёти тўғрисида етарли маълумотга эга эмасмиз. Бу ҳақда фақат Садриддин Айний хотирасидаги мана бу сўзлар бор, холос:

“Бехбудий ҳазратлари билан кейинги мулоқотларим:

1917 йил Бухородан Самарқандга ҳижрат қилганимдан кейин бир йил муддат касал эдим. Фурбат, хасталик. Кимсасизлик вақтларимда марҳум ҳар вақт мени йўқлаб турди. Маънавий оғирликларимни енгиллаштиришда саъйлар қилди. 1918 йилда муаллимлик билан шуғулланган замонларимда меним мактабимга кўп келар, талабаларни ташвиқ этар эди.

Муаллимлар мажлисидан ва бошқа мажлислардан ҳеч бир қолишмас эди.

1919 йил февралда Тошкентга бориб қайтди. Мактаб програми ва Тошкентдаги илмий ҳоллар билан Самарқанд муаллимларини таништирмоқ учун муаллимлар мажлисини чақиришга буюрди. Лекин ўз ҳолатининг хилофинча ушбу мажлисга келмади (*таъкид бизники – Н.К.*). Шундан кейин қачанда кўрушуб, мазкур мажлисга нима сабадан келмаганини, иккинчи мажлис учун қайси кун тайинланса кела олишини сўрадим.

“Ҳозир бир оз хастаман, кайфиятим ва фурсатим бўлса, хабар берарман”, деди.

Мана бу охириги кўришувимиз бўлди. Орадан бир неча кун ўтар-ўтмас, сафарга чиқиб кетгонлигини ҳам шул сафарда Қарши шаҳарида шахид бўлғонини эшитиб, ҳайрат ва ҳасратда қолдим” (Садриддин Айний. *Бехбудий ҳазратлари тўғрисида хотираларим, — “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1988 йил 15 апрель.*)

Бехбудий қаерга ва нима мақсадда бормокчи бўлган? Бехбудийнинг Қарши бегига Байтуллоҳни зиёрат этиш мақсадида сафарга чиққани тўғрисидаги сўзлари тутқунликка учраган кишининг вазиятдан чиқиш учун топган баҳонасидан бошқа нарса эмас. Агар Бехбудий шу мақсадда ёки бошқа бир махфий бўлмаган иш юзасида сафарга чиққанида Самарқандда қолган “ўртоқлари Сиддиқий, Айний, Фитрат, Қори ва Ақобир Маҳдум”га, “ўғлонлари Вадуд Маҳмуд, Абдулқодир Шакурӣ”га бу ҳақда айтган, жиллакурса, бу кишилардан ақалли бирортаси унинг қаерга ва нима мақсадда кетаётганидан хабар топган бўларди.

Бизга яна шу нарса маълумки, Бехбудий “Иттифоқ” жамиятининг саъй-ҳаракати билан 1918 йили Мусулмон маориф шўъбасига мудир, ўша йилнинг 9 майида эса Маориф комиссари этиб тайинланган. Худди шу вақтда у лавозим талаби билан Самарқанддаги мактабларга тез-тез ташриф буюриб, бу мактаблардаги мажлисларда фаол иштирок этган. Лекин маҳаллий зиёлиларга напосандлик билан қаровчи европа миллатига мансуб шовинистлар Бехбудийни назар-писанд қилмай, унга нисбатан ҳақоратли муносабатда

бўлган. Беҳбудий бундай шароитда иш-лашни хохламай, истеъфога чиққан. Осипов қўзғолонидан кейин эса Самарқандда ноҳақлик авжига чиққан, беғуноҳ кишилар қамоққа олинган, маориф иши таназзулга учраб, диний қадриятлар оёқости қилинган.

Мазкур нохуш жараёндан хабардор Заки Валидий ўз хотираларида Беҳбудийни назарда тутиб, бундай ёзган эди: “Бу ишларга бирор чора топа олурманми?” деб февраль ойинда Тошкентга борди. Лекин бу сафардан ҳеч бир натижани қўлга киргиза олмади” (*Беҳбудий Маҳмудхўжа. Танланган асарлар. — Тошкент, 1999, 33-бет*).

Маълумки, шу йилларда Туркистоннинг мустақиллиги йўлида кураш олиб борган зиёлилар бир томондан Англия, иккинчи томондан Туркия сингари давлатлардан ҳарбий ёрдам олмақчи бўлган. Ўз навбатида, Туркистоннинг Россия тасарруфидан чиқиб кетишини истаган ва бундан манфаатдор бўлган давлатлар ҳам ўлкадаги муҳолиф гуруҳлар билан алоқа ўрнатишга интиланган. Беҳбудийнинг 1919 йил февралда Тошкентга келиб кетиши ҳам, бизнингча, ана шу ҳар икки томоннинг бири-бири билан яқинлашиши йўлидаги саъй-ҳаракат натижаси эди. Бинобарин, унинг мақсади манфаатдор хорижий давлатлар билан алоқа ўрнатиш, улардан ҳарбий, моддий ва маънавий ёрдам олиш эди.

Беҳбудий, тахминимизга кўра, шу сафар чоғида Туркистон Мухторият ҳукуматининг барпо этилишида фаол иштирок этган маслақдош биродарлари билан учрашган. Улар икки гуруҳга ажралиб, Беҳбудий бошчилигидаги бир гуруҳ Самарқанддан, таниқли маърифатпарвар, Мухторият ҳукуматининг хазиначиси Саидносир Миржалилов бошчилигидаги иккинчи гуруҳ эса Тошкентдан махфий равишда йўлга чиқиб, Бокуда учрашиш ҳақида келишиб олган.

Саидносир Миржалиловнинг сирли равишда ғойиб бўлишидан хавотирга тушган оиласи аъзолари унинг ёр-дўстларига хат орқали мурожаат этиб, у ҳақда маълумот сўрашган. Ҳамза номига ёзилган шундай хатлардан бирида бундай дейилади:

“Ҳурматлу Ҳамза, Сиз бир хат ёзиб киргизгансиз: “Саидносир уйига келган”, деб.

Ул бекор гап. Ҳар одам ҳар турли сўзлар суйли. Агар ул келган бўлса, бизлар Қўқонга ҳам Тошкентга одамлар юбориб ўтирар эдикми? Ҳамма душинмай, бизнинг устиндан инидийгина сўз сўзламай. Бизла шул сўзга қараб, ўлмай тирик ўтирамыз. Ҳеч бир хабар эшитмай, кўзимиздан қон-ёш тўғуб, куни-туни хафа турамыз. Агар тирик бўлуб Носир келган бўлса, Сиздан қочурмаёқ қўяр эдик, чунки Сизни душман деб ўтирганимиз йўқ... Қони, ул тирик бўлуб, олдимизга келса. Бизлар они кўзимиз билан кўрсак, Худога минг шукрлар қилсак-да, оз бўлур” (*Ҳамза Ҳакимзода архивининг каталоги, 20-том. Тошкент, 1991, 309-бет*).

Маълум бўлишича, Саидносир Миржалилов шу вақтда Бокуга етиб бориб, Беҳбудийнинг келишини кутган. Беҳбудий белгиланган вақтда келавермагач, у ташвишланиб, Бухоро ва Самарқанддаги биродарларига хат орқали мурожаат этган. У 1925 йил 20 декабрда бўлиб ўтган тергов пайтида бундай сўзларни айтган:

“Қўқон Мухторият ҳукумати тарқатилганидан кейин мен Халқ кенгаши аъзоси ва (Мухториятнинг) хазиначиси сифатида яширинишга мажбур бўлдим. Дастлаб Туркистондаги уйимда яшириниб яшадим, кейин Тошкентга келиб, Куропаткин кўчасидаги уйимда истиқомат қилдим... Тошкентда кўп бўлмай, Красноводск орқали Кавказга бордим. Бу воқеа тахминан 1918 йилнинг мартда рўй берган.

Қўқон мухториятининг бошқа қатнашчиси — Мустафо Чўқаев эса Россияга борди, Обиджон Маҳмудов ҳам худди шундай йўлни тутди. Мен бўлсам, Красноводск орқали тўппа-тўғри Астраханга бориб, у ердан Москвага йўл олдим. Мен у ерда Маҳмудовни учратиб, у билан битта меҳмонхонада турдим... Маҳмудов ўзининг савдо ишлари билан машғул бўлди. Убайдулла Хўжаевнинг қаерда яшаётганини билмас эдим. Кейин ўзидан эшитсам, Тошкентда яшириниб яшаган экан.

Мен Москвадан Киев ва Одесса орқали Истанбулга бордим. Истанбулга борганимда 1918 йилнинг ёз ойлари бўлиб, шу пайтда ҳокимият тепасида Анвар пошо турарди. Мен меҳмонхонада яшадим. Ўша вақтда Истанбулда Нуриддинбек Худоёр-

хонов, Фози Юнусов (татар) ҳам ўша ерда эдилар. Мен Истанбулда эканимда Садриддинхон ҳам келди, бир ўзи. Шерали Лапинни ҳам, Нуриддинхўжа Мусабоевни ҳам у ерда кўрмадим. Мен мазкур сафар чоғида Истанбулда бир неча ой яшаб, кейин Ботум орқали инглизлар босиб олган Бокуга қайтиб келдим...”.

Саидносир Миржалилов ва унинг юқорида номлари зикр этилган маслакдошлари большевиклар тазийқидан қочиб эмас, балки уларга қарши курашни бошқа бир жабҳада давом эттирши ва хориждан мадад олиш мақсадида Туркияга борганлар. Акс ҳолда, у Боку орқали яна Тошкентга қайтиб келмаган, орадан маълум вақт ўтгандан кейин эса яна Туркияга йўл олмаган бўларди.

У Беҳбудийнинг белгиланган муддатда Бокуга етиб келмаганидан қаттиқ хавотирга тушади. Юқорида айтиб ўтганимиздек, Бухоро ва Самарқанддаги ёрдўстларига мурожаат этиб, Беҳбудийнинг тақдири ҳақида маълумот беришларини сўрайди. Наим афанди (Беҳбудийнинг Туркия фуқароси бўлганлиги сабабли тирик қолган яққаю ягона ҳамроҳи) Бокуга етиб келгач, даҳшатли фожиа ҳақида хабар топиб, Истанбулга Беҳбудийсиз боришга мажбур бўлади.

Фози Олим Юнусов шу вақтда Нуриддинбек Худоёрхонов билан Истанбулда туркистонлик биродарларини кутаётган эди. Фози Олим 1937 йил 25 декабрда терговчининг Туркияга нима мақсадда боргани ҳақидаги саволига жавоб бериб, бундай деган:

“Мен Нуриддинбек Худоёрхонов билан бирга Туркия ҳукумати ҳамда “Иттифоқ ва тараққий” партияси билан учрашиш, улардан Туркистонни Совет Россиясидан ажратиб олишга қаратилган ишимизда ёрдам ва кўрсатмалар олиш учун борганман. Мен хавфсизлик вазири Азизбей орқали Талъат пошога мурожаат этганимда, у мен билан Саидносир Миржалиловга Туркистонни Совет Россиясидан ажратиб олиш масаласини Миллатлар Лигаси олдига қўйиш лозим, деди ва бунинг учун Женевага боришни маслаҳат берди”.

Фози Олим Юнусовнинг тергов пайтида айтишича, Талъат пошо туркистонлик-

ларга ёрдам тариқасида фақат Кўпрулузодани ҳамроҳ сифатида қўшиб беражани айтган. Аммо туркистонликлар Женевага боришга рози бўлмаган.

Тергов материалларида уларнинг Туркияга боришдан кўзлаган мақсадига ойдинлик киритувчи бошқа маълумот йўқ. Ҳар иккала мухториятчи Туркистонни большевиклардан озод этиш, бинобарин, Беҳбудийнинг сўнгги сафари билан боғлиқ мақсад ва режаларини ошкор этмаган.

Беҳбудийни ким ўлдирган? Сўнгги йилларда Беҳбудий ўлими сирларини ўрганиш билан фаол қизиққан, бир неча мақолалар эълон қилган журналист ва адабиётшунос Ҳалим Саййиднинг ёзишича, Беҳбудийнинг ғойиб бўлгани ҳақидаги илк расмий хабар улар чиқиб кетганидан бир ой кейин “Меҳнаткашлар товуши” газетасининг 1919 йил 23 апрель, иккинчи хабар эса ўша йилнинг 20 ноябрь сонларида берилган. Сўнгги хабарда, жумладан, эътиборга молик бундай маълумотлар бўлган:

“Темурхон афандининг (Ҳалим Саййиднинг ёзишича, Биринчи жаҳон уруши арафасида Истанбулга ўқишга кетган самарқандлик киши — **Н.К.**) маълумотига кўра, Беҳбудий афанди Самарқанддан чиқиб, Бухоро музофотида ҳибс қилингони ҳамон бу хабар Бокуда шойиъ бўлган. Бокуда турғувчи туркистонли Саид Носир исмли бир зот бир восита топиб, Бухородан Беҳбудий ҳақида маълумот сўраб, тахлиси (халос қилиш — **Х.С.**) учун кўшиш қилган. Лекин бу ҳақда Бухородан ҳеч бир хабар ола олмаган.

Бу мавсуқ (аниқ) хабардан маълум бўлурки, мундин бурунроқ Москвадан келиб, “Иштирокиюн” газетаси идорасинда “Беҳбудий афанди Қофқозда экан” деб хабар берган И.М. афандининг сўзи ҳам, Хорғия комиссияси воситаси-ла Муслмон ўлка бюросининг Беҳбудий афанди ҳақида сўрағон саволига Бухоро ҳукуматининг “Маҳмудхўжа Беҳбудийни ҳибсдан чиқариб, узатиб эдик” деб берган жавоби шубҳали хабарлар қисминдандур” (Ҳалим Саййид. *Мажбурий “ҳаж” тафсилотлари. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1995 йил 14 апрель. Ушбу мақоладан иқтибос-*

лар бундан кейин қавсда **Х.С.** белгиси билан берилади).

Ушбу кўчирмада қайд этилганидек, Ўлка мусулмон бюроси Хорижия комиссарлиги орқали Беҳбудийнинг тақдири ҳақида маълумот беришни сўраб, Бухоро кушбегисига мурожаат этган. Ундан ўз вақтида жавоб келмагач, РСФСРнинг Бухоро амирлигидаги Фавқулодда вакилидан шу масалада ёрдам беришни илтимос қилган. Мазкур вакил ўша йилнинг 4 августида кушбегига Беҳбудий ҳақида маълумот беришни сўраб хат ёзган. Фавқулодда вакил бу хатга жавоб ололмагани сабабли 14 августда кушбегига куйидаги хат билан иккинчи маротаба мурожаат этишга мажбур бўлган:

“РСФСР

Полномочный представитель Российской и Туркестанской Республик в Бухаре
14 августа 19 г. № 3004

Достопочтенный Кушбеги
Османбек бию Диванбеги

По дружбе прошу Вас, Достопочтенный Кушбеги, сделать распоряжение о скорейшем доставлении мне сведений о причинах ареста Беҳбудии, о чем просил Вас 4 сего августа за № 2754.

Желаю Вам здоровья и милостей Его Высочества Эмира.

Полномочный представитель
в Бухарском ханстве
Зав Управляющего канцелярией”.

(Ўзбекистон Марказий Давлат архиви,
1-126-фонд. 2004-иш, 4-варақ)

Кушбеги Фавқулодда вакилнинг мазкур хатига куйидаги жавобни йўллаган:

“Копия отношения Бухарского Кушбеги от 17 августа за № 775 на имя Полномочного представителя в Бухарском ханстве

Вследствие Вашего письма от 10 июля 1919 г. за № 2560, касательно Махмуд Ходжа Бегбудии, Мулла Мухаммед Урунбаева и Марданкули Шамухамедова, мною было предписано Каршинскому беку о том, чтобы сообщили причину ареста их. Наз-

ванный бек сообщил мне, что названные лица во время волнения среди населения перешли границу; охрана, стоящая на границе, задержала их и представила беку. Во время допроса их выяснилось, что путешественники намереваются ехать в Мекку на поклонение, вследствие чего названным беком были задержаны и об этом доложено Его высочеству Эмиру. По соизволению Его высочества названным путешественникам было разрешено продолжать свой путь. После чего они свободно выехали из Каршинского бекства, т.к. по сообщению бека, они были заключены под стражу.

Бухарский Кушбеги
Верно: зав. отд.(елом)
(подпись)”

(Каранг: Рыскулов Т.Р. Собрание сочинений в 3-х томах. — Том 1. — Алматы, 1997 г. — С. 261-262.)

Мазкур жавоб хати Тошкентда, Туркистон Хорижия комиссарлиги Иш бошқармаси томонидан 1919 йил 1 сентябрда олингани қайд этилган.

1918 йил март ойидаги қонли воқеаларга қайтсак.

Мазкур шармандали мағлубият туфайли талвасага тушган Ф.Колесов битим тузиш мақсадида амир ҳузурига чор маъмурларидан Введенский билан Ҳайдар хожи Мирбадаловни элчи қилиб юборди. Амир Колесовнинг тақлифига жавобан агар у Файзулла Хўжаев, Фитрат ва Абдувоҳид Бурҳоновни тутиб берсагина Туркистон ҳукумати билан битим тузишга рози эканини айтади.

Кўрамизки, амир ўч олмоқчи ва жазо-ламоқчи бўлган “Ёш бухороликлар” орасида Беҳбудийнинг номи учрамайди. У амир учун эмас, балки Совет ҳокимияти ва бу ҳокимиятнинг Туркистондаги раҳбарлари учун ўта хавфли шахс эди.

Шундай қилиб, кушбеги Беҳбудийнинг Қарши беги қамоқхонасидан озод этилганини айтиб, унинг Бухоро амири буйруғи билан қатл этилгани ҳақидаги тахминни рад этгандек бўлади.

Шу нарса маълумки, 1920 йилнинг март ойида Беҳбудий ўлими тафсилот-

ларини текшириш бўйича етти кишидан иборат комиссия тузилган, Бехбудийнинг таъзия маросимини ўтказиш ва оиласига ёрдам бериш учун эса 90 минг сўм миқдориди иона йиғилган. (Бу ҳақдаги маълумотлар ва комиссиянинг хулосаси “Мехнаткашлар товуши” газетасида чоп этиб борилган.)

“Комиссиянинг бу хулоса-мақоласи, — деб ёзади Ҳалим Саййид, — жуда катта аҳамиятга эга. У бизга бир қанча сир-синоатларни очиб беради. Чунки, Бехбудийнинг Туркистондан чиқиб кетиш арафасидаги аҳволи, ҳаракатлари бизга қоронғи эди. Негаки, 1918 йилнинг июнь ойида “Хуррият” газетаси тўхтатилгач, биз матбуотда Бехбудийнинг мақолаларини учратмаймиз. Унинг сукути қандайдир “захар тилар муҳит”дан (Чўлпон) хабар берса-да, лекин бу муҳитни фош қиладиган бир тарихий ҳужжат топа олмадик. Хўш, 1918 йилдан 1919 йил март охиригача Самарқандда не ҳоллар содир бўлган? Бу ҳақда комиссиянинг “Маҳмудхўжа Бехбудий ҳазратларининг қисқача таржимаи ҳоли” сарлавҳали хулосасини ўқисак, масала ойдинлашади” (Ҳ.С.).

Ҳалим Саййид шу сўзлардан кейин юқорида қайд этилган воқеа — Бехбудийнинг 1918 йилда “Иттифоқ” жамиятининг тавсияси билан Муслмон маориф шўъбасига мудир этиб тайинлангани, лекин маориф тизимига сукулиб кирган рус шовинистларининг камситишлари боис истеъфога чиққани ҳақидаги “Хулоса”дан олинган маълумотни баён қилади.

Илмий фаолиятини профессор Фитрат раҳбарлиги остида бошлаган атоқли адабиётшунос ва драматург Иззат Султон, кунлардан бирида, Бехбудийнинг ўлими тўғрисида баҳс бораётган пайтда бизга бундай сўзларни айтган эди: “Фитрат Бехбудийнинг ўлимида Бухоро амирини эмас, балки Туркистондаги Совет ҳокимиятини айбдор деб билар ва доруломон замонлар келганида ана шу ҳақиқатнинг юзага чиқишини истар экан. Унинг айтишича, Бехбудийни ГПУ агентлари Бухоро амирининг жохил одамларига тутиб берган. Совет давлатининг Бехбудийни амир қўли билан ўлдиришдан кузатган мақсади эса, Фитратнинг айтишича, бир томондан, “Ёш бу-

хороликлар”да амирга нисбатан қаҳр ва нафрат тўлқинини уйғотиш, иккинчи томондан, “Ёш бухороликлар” ёрдамида Бухоро амирига қарши юришни бошлаш, амирликни тугатиш ва уни Совет ҳокимияти таркибига қўшиб олиш эди”.

Бехбудийнинг фожиали ўлими сабаблари ҳақида Фитрат томонидан берилган бу талқин, бизнингча, ҳақиқатга анчагина яқин.

Дарвоқе, хорижий журналларнинг бирида Бехбудий ўлими муносабати билан бундай сўзлар ёзилган:

“Бехбудий ташаббусларидан хабардор бўлиб турган Туркистон миллий ташкилоти ўз умидларини унинг ҳаракатлари муваффақиятли чиқуви томон қаратди. Иш ва истаклар Бехбудий кутганича бўлиб чиқмади. Ул Қарши шаҳаринда ўз вазифаларини ўринлов ҳаракатида экан, қизил Русиянинг Бухоро элчихона хизматчиси Уткин воситаси-ла амир томонидан тутилди. Бехбудий амирнинг Қарши шаҳариндаги волийси Нуриддин Оғалиқ томонидан 25 март 1919 йилда ваҳшиёна ўлдирилди. Бехбудий “жадидчи” дея айбланиб, амирнинг буйруғида ўлдирилди. Бу эса ниқоб эди. Ҳақиқатда эса, Бехбудийнинг ўлими амир воситаси-ла рус большевикларининг совет комиссариати томонидан уюштирилгани аниқланди. Буни собиқ “Туркистон совет жумҳурияти”нинг ҳарбий министри Осипов 1919 йил Бухорога қочган вақтинда “Ёш бухороликлар” жамиятида берган баёнотида билдирган эди.

Туркистон халқи бул усулда бундан 31 йил аввал ўзининг буюк жамоат ва сиёсат ходимидан айрилди” (“Миллий Туркистон” журнали, 1950 йил, 66-сон, 23-бет).

Ушбу янги маълумот ҳам Фитратнинг: “Совет ҳокимияти Бехбудийни Бухоро амирининг қўли билан ўлдирган” деган гапи тўғри эканини тасдиқлаши мумкин.

Яна комиссия хулосаларига қайтсак. “Осипуф воқеасидан сўнгра Самарқандда кўб талон-торожлар бошланди. Ноҳақ ҳибслар кўпайди. Катта тазминот (кафолат)ларга халқ таҳсил қила олмасдан ер ва юртларини ташлаб қочди. Маориф иши ниҳоят даражада тазйиққа тушди. Халқнинг ҳиссиёти динияси таҳқир

қилинди. “Бу ишларга бир чора топа оларманми?” деб 1919 йил февраль ойинда Тошкандга борди. Лекин бу сафардин ҳеч бир натижа қўлга киргуза олмади. Шундан сўнгра ҳеч бир кишига англатмасдан, маслакдош ва фикрдошлари Мулла Мардонкул Шомухаммад ўгли, Муҳаммадқул Ўрунбой ўгли билан 25 март ойинда, 1919 йил, асрорангиз бир суратда Самарқанддан ғойиб бўлди. Орадан бир ҳафта ўтгандан кейин буларнинг Қарши йўли билан сафарга чиққонлари, Қарши шаҳридан Бухоро ҳукумати тарафидан ушланиб, ҳибсга олинғонлари шойиб бўлди. Мундин сўнгра мухталиф (хилма-хил) хабарлар кўб эшитилди. Шунинг ила баробар Самарқанд аҳолиси буларнинг шаҳид бўлғонликлариға зани (тахмин, гумон) ғойиб билан ирониб, маросими таъзим ва қадр донишини бақо этмакчи бўлди” (Ҳ.С.).

Демак, Бехбудий 1919 йил 25 мартда яширин равишда Самарқанддан ҳамроҳлари билан сафарга чиқиб, бир ҳафталик йўлдан кейин 1-2 март кунлари Қаршиға етиб келган ва қўлга тушган. Комиссия аъзолари томонидан аниқланган бу маълумот Ҳожимурод Худойберди ўғлининг “Бехбудий афанди ва йўлдошлари бошлаб Шаҳрисабзда қўлга тушиб, тахминан икки ойдан сўнг Қарши шаҳриға юборилиб, онда бир неча кун ётқондан кейин... шаҳид қилинғон”лиги тўғрисидаги хабарини чиппакка чиқаради.

Умуман, “васиятнома”ға ишониш мумкинми? Ҳожи Муинға Бехбудийнинг ўлими ҳақидаги маълумотни келтирган “ўртоқ Ҳожимурод” ким бўлган? Гўё унга Бехбудий ўлими тафсилотларини айтган Содиқжон-чи?..

Бехбудий вафотининг уч йиллиги муносабати билан “Зарафшон” газетасининг 25 март сонида Ҳожи Муин, А.Азамат, А.Азими ва Ниҳоний тахаллусли муаллифнинг Бехбудий тўғрисидаги мақолалари, “Инқилоб” журналининг 1-сонида эса юқорида тилга олинган “васиятнома” Ҳожи Муин шарҳлари билан бирга эълон қилинган.

Энди Ҳожимурод Худойберди ўглиға келсак. Ҳожи Муиннинг ёзишича, “ўртоқ Ҳожимурод” Бухоро инқилоби бошланган кунда, яъни 1920 йил 28-29 август-

да “Самарқанддан ҳукумат томонидан бир маъмурият ила Шаҳрисабз ва Китоб тарафлариға бориб, андин бир иш ила Қарши шаҳриға ўтқан ва ўшал ерларда 6-7 ой (демак, 1921 йилнинг март-апрель ойларига қадар — **Н.К.**) хизмат қилиб юрган”. Ҳожи Муин тилга олган даврда Бойсун ва Шаҳрисабзда М.Монстров қўмондонлигидаги рус дивизияси советларға қарши бош кўтарган амир қўшинлариға қарши жанг олиб бориб, уларни 1920 йил 21 декабрда тор-мор келтирган. Ҳожимурод эса ана шу қўшин таркибида хизмат қилган.

Ҳожи Муиннинг ёзишича, Ҳожимурод Қарши бегида бир неча вақт “маҳрамлик” хизматида бўлган фарғоналик 17 яшар Содикжондан гўё Бехбудий ва йўлдошларининг Шаҳрисабзда қўлга тушгани, амирдан уларни қатл қилиш ҳақида буйруқ келгани ва Бехбудийнинг қандайдир Аҳмад орқали унга васиятнома ёзиб берганини айтган. “Ўртоқ Ҳожимуроднинг сўзига кўра, — деб ёзади Ҳожи Муин, — мазкур Содикжон 1920 йилда 21 декабрда (этибор беринг: амир қўшини тор-мор этилган кунда — **Н.К.**) амир томонидан Шаҳрисабз, Китоб ва Ғузор тарафларида қўзғатилган аксилҳаракатчилик вақтида исёнчилар тарафидан (?!) Шаҳрисабзда ўлдирилғон. Шунинг ила Содикжон ёзғон воқеа ва васиятноманинг асл нусхаси-да ўшал чоғда йўқолиб кетган”.

Агар Содикжон деган шахс ҳақиқатда яшаган ва Қарши бегида “маҳрамлик” қилган бўлса, у Шаҳрисабзда амир қўшини таркибида “қизил”ларға қарши курашган ва Ҳожимурод хизмат қилган қизил қўшин билан жанг пайтида ҳалок бўлган.

“Васиятнома” илк бор “Меҳнаткашлар товуши” газетасининг 1921 йил 29 март сонида чоп этилган бўлиб, унда “Ҳожимурод афандининг ўзи ҳам мазкур вақтда 15 нафар одами ила қўлга тушғон экан. Лекин буларға эртаси шўро ҳукуматининг аскарлари бориб кутқарғонлар ва исёнчилар ила амир одамларини маҳв ва паршон этганлар” (Ҳ.С.) деган маълумот ҳам бўлган. Аммо нима сабабдандир “Инқилоб” журнали бу сўзларни тушириб қолдирган.

Таниқли адабиётшунос Солиҳ Қосимов 60-70-йилларда Бехбудий ва унинг

ўлими тафсилотларидан хабардор кишилар билан учрашиб, бизни қизиқтирган шахс ҳақида бундай янги маълумотни топган:

“...Бухоро халқ инқилобининг ғалабасидан кейин, — деб ёзган эди у “Бехбудий ва жадидчилик” деган мақоласида, — яъни Бехбудий пинҳоний қатл этилганидан кейин бир йилдан мўлроқ вақт ўтгач, Қарши шаҳрида қизил гвардиячилар тўдасида кўмондонлик қилган самарқандлик Хожимурод Худойбердиев маҳаллий аҳоли ўртасидаги Бехбудийнинг қатл этилишидан хабардор кишиларнинг хотираларини эшитади ва Самарқанд Советини хабардор қилади. Тегишли партия ва давлат ташкилотлари томонидан бу фактлар текширилгач, бутун Туркистон бўйлаб мотам кечалари ўтказилади, вақтли матбуотда рус ва ўзбек тилларида Бехбудийнинг фаолияти ҳақида мақолалар босилади, унинг “Падаркуш” пьесаси саҳналаштирилади” (“Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1990 йил 19 январь).

Бу сўзларга қўшимча тарзда шуни айтиш жоизки, “ўртоқ Хожимурод” Бехбудийнинг ўлими ҳақида “Маърифат қурбонлари” пьесасини ёзган ва бу пьеса, Ҳалим Саййиднинг аниқлашига кўра, 1920 йилнинг охири — 1921 йилнинг бошларида саҳнага қўйилган.

Агар Солиҳ Қосимовнинг мазкур сўзларига эътибор берсак, ҳеч қандай Содиқжон ҳам, “васиятнома” ҳам бўлмаган. “Маърифат қурбонлари” пьесасидаги Бехбудийнинг ўлим олдидаги монологи эса, бизнингча, Совет ҳокимияти махфий хизматининг саъй-ҳаракати билан Бехбудийнинг “васиятнома”си сифатида тарқатилган. Агарда бу “васиятнома”нинг бирорта сўзи рост бўлганида, Шерали Турдиев эълон қилгунига қадар у, бизнингча, табаррук хужжат сифатида Бехбудийнинг Садриддин Айний, Фитрат, Чўлпон сингари садоқатли дўстлари ва шогирдларининг асарларида тилга олинган бўларди.

Бехбудий қаерда дафн этилган?
Ҳожи Муиннинг “васиятнома”га ёзган шарҳларида бундай сўзлар бор:

“Бу васиятномадан 3-4 кун ўтар-ўтмас,

бек Бехбудий афанди ва йўлдошларини ҳам Аҳмадни (бекнинг маҳрамларидан бири — **Н.К.**) ўлдурурга буюрган ва алар зиндоннинг ёнидаги подшоҳлик бир чорбоққа (таъкид бизники — **Н.К.**) юборилгонлар. Шунда аларнинг қатллари ўзларига билдирилган ва ўзлари учун шу боғда тўрт қабр қаздирилгон (таъкид бизники — **Н.К.**). Сўнгра Бехбудий афанди ва йўлдошлари таҳорат олиб, намоз ўқимоқчи бўлгонлар. Лекин шу чоқда раҳмсиз жаллод муовинлари ила етушуб келиб, аларни намоз ўқирга қўймагон ва энг аввал Бехбудий ҳазратларини жойнамоз устида бошини кесган. Бу ҳолни кўриб, Мардонқули Муҳаммадқули ва Аҳмад афандилар тавҳид ва шаҳодат калималарини ўқиб, ўлимни кутиб тургонлар. Андин кейин жаллод аларни бир-бир бошин кесган. Сўнгра бекнинг хизматкорлари мазкур шахидларнинг наъшларини (жасад) чиқариб, ўзлари қазгон қабрларга кўмганлар ва қабрларини (билинмасун, деб) ер ила текиз этганлар”.

1920 йилнинг март ойида тузилган 7 кишилик комиссиядан ташқари, ўша йилнинг 27 сентябрида Самарқанддаги Эски шаҳар маданий-маърифий ташкилотларининг “фавқулдда бирлашган йиғилиши”да яна 5 кишилик комиссия тузилиб, унга Бухоро музофоти ва бошқа жойларда тергов ишларини олиб бориш, қотилларни ахтариб топиш ва қамоққа олиш, марҳумларнинг жасадларини топиб, Самарқандга олиб келиш вазифаси топширилган. Фавқулдда ваколатлар берилган бу 5 кишилик комиссияга Мирза Абдуқаюм Ширинбоев (инқилобий трибунал раиси), Эргаш Орифбоев, Раббимқул Солиҳов (инқилобий трибунал аъзолари), Қўқонбой Абдуҳолиқов ва Абдумажид Зокирийдан ташқари, яна 2 нафар махфий агент ҳам киритилган. Ўша йилнинг ноябрь ойида эса Самарқанд ёшлари яна бир комиссия тузиб, уни Бухоро халқ жумҳурияти ёрдамида Қаршига юборган. Аммо бирорта комиссия ўз олдига қўйилган вазифани бажара олмаган. “Қарши шаҳрининг ҳукумат бошида ўлтиргон одамлар” бу комиссияларга ишлаш имконини бермаган.

“Мусофир” тахаллусли муаллифнинг

(Садриддин Айний) яқинда ёш тадқиқотчи Нилуфар Намозова томонидан эълон қилинган “Муфти Маҳмудхўжа Бехбудий ва рафиқларининг олинди ўчлари” номили мақоласида бизни қизиқтирган масалага доир бундай янги маълумот берилган:

“Маҳмудхўжа Бехбудий афандининг қабри бу кунда топилиб, устига ҳайкал ишланиб ётадир.

Бехбудий ўзининг ўртоқлари билан ҳибсхонада ўлдирилиб, ҳибсхонанинг воғзалга қарагон тарафида ҳаммаси бир қабрга кўмулганлар (*таъкид бизники — Н.К.*). Бехбудий ва рафиқларининг қабрини излаб топиб, устига ҳайкал ишлатишда Қарши вилоят ижроқўми билан вилоят фирқўмининг бошида ўлтирган Жўра Зокирий ва Назариф ўртоқлар кўб гайрат қилгонлар” (Қаранг: “*Ўзбекистон адабиёти ва санъати*”, 2004 йил 16 январь).

Бу хабар “Бухоро ахбори” газетасининг 1923 йил 3 октябрь сонида босилган.

Мазкур шов-шувли хабардан кейин ҳам Бехбудий ва ўртоқларининг қаерга дафн этилгани масаласи ҳамон ечилмай келади.

Чўлпоннинг Бехбудий хотирасига бағишланган шеърда бундай сатрлар бор:

*Амалимининг юлдузиким, кўз тикди
Қора, жирканч, ўлим кони ерларга.
Савол бердим: “Йўқотганим қайда?” — деб
Ўзимни ҳам ютмоқ бўлган эрларга.*

1920 йили ёзилган бу шеърда Бехбудий қабрини ахтариш нечоғлик хавфли эканини Чўлпон аниқ-тайин айтган. Модомики, Бехбудий қабрини ахтариш Бухоро амирлиги тугатилганидан кейин ҳам хавфли бўлган ва бу хайрли ишга 20 — 30-йилларда ҳам имкон берилмаган экан, демак, уни ва ўртоқларини маҳв этган қотилнинг кимлиги аниқ. Бу, 1937 йили Қарши шаҳридан ва хўплаб мактаблардан Бехбудий номи олиб ташлаб, ниҳоят, ўзининг қонли қиёфасини кўрсатган мустабид Совет ҳокимиятидир.

Бехбудий қаерга бормоқчи эди?

“Катта совет энциклопедия”сида баён қилинган маълумотга қараганда, Туркистон Мухторият ҳукуматининг собиқ раҳбарлари большевизмга қарши курашларида ёрдам беришни сўраб, АҚШ президенти Вильсонга мурожаат этганлар. Ўз навбатида Вильсон “Ўнлар кенгаши”нинг топшириғига биноан, Париж Тинчлик кенгашининг бошланишида (1919 йилнинг январь ойи) Совет Россиясида курашаётган барча мухолиф гуруҳларга хат йўллаб, уларнинг раҳбарларини Шаҳзода оролларида (Туркия) ўтказилажак конференцияга таклиф этган. Конференциянинг кун тартибидаги асосий масала эса большевизмга қарши кураш эди.

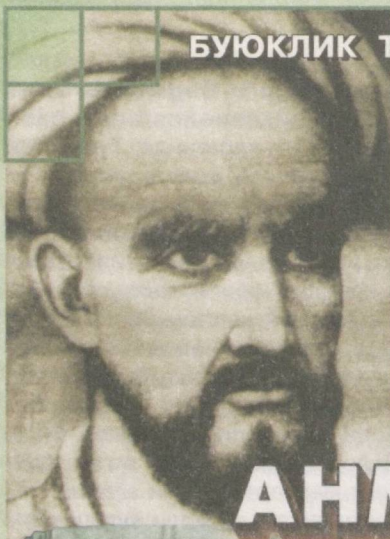
Тахминимизга кўра, Маҳмудхўжа Бехбудий ва Саидносир Миржалилов ҳамроҳлари билан бирга ана шу конференцияда иштирок этиш учун 1919 йилнинг март ойида йўлга чиққан.

Совет давлатининг махфий архивларидаги шу даврга тегишли ҳужжатларни яхши ўрганган Мавлон Ваҳобов эса бошқа фикрни очиқ-ойдин айтган:

“Парижда 1-Жаҳон уруши ғолиблари — Антанта давлатлари ўртасида Версаль конференцияси давом қилаётган пайтда “Миллий иттиҳод” ташкилоти топшириғига мувофиқ маҳаллий миллатчилардан бир группаси Парижга юборилди. Бехбудий ва Мардонқул Бухоро орқали Эронга ўтиб, у ердан Парижга бормоқчи бўлиб йўлга чиқди. Уларни Бухоро амири Қарши шаҳрида қамоққа олди ва ўлдирди” (*Ваҳобов М. Ўзбек социалистик миллати, — Тошкент, 1960. — 323-бет*).

Бу икки хил фикрнинг қайси бири тўғрилигидан қатъи назар, Маҳмудхўжа Бехбудий ҳамроҳлари билан Ўзбекистоннинг большевизм асоратидан халос бўлиши учун наҳот излаб, Оврупо сари йўлга чиққан эди. Шу далилнинг ўзиданоқ Бехбудийнинг ким томонидан қатл этилгани маълум бўлиб турибди. Демак, Туркистон жадидларининг отаси, оташин маърифатпарвар ва ватанпарвар Маҳмудхўжа Бехбудий истиқлол йўлида қурбон бўлган.

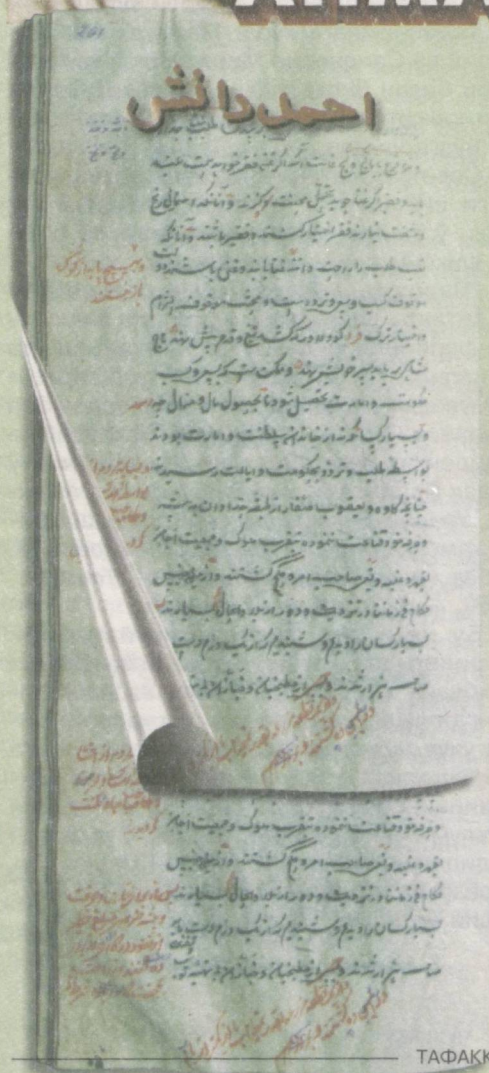
Иброҳим ҲАҚҚУЛ

AHMAD KALLA

Эссе

Устод Иброҳим Мўминов хотирасига бағишланди.

Биз мумтоз адабиётимиз билан фахрланамиз. Унинг ўзига хос хусусиятлари ва тафаккур тараққиётига қўшган ҳиссаси ҳақида кўп гапирамиз. Албатта, ҳар қанча гапирсак, фахрлансак арзийди. Бироқ бу ҳақда сўз кетганда фақат ютуқларга махлиё бўлмасдан, адабиётнинг мураккаб ривожланиш йўлидан бугунги кунимиз учун тегишли сабоқ ва хулосалар ҳам чиқарсак мақсадга мувофиқ бўлади.

Шу нуқтаи назардан қараганда, миллий адабиётимиз XVI асрдан кейин эркин нафас олмаганини ҳам таъкидлаш лозим; у инсон тақдири ва ижтимоий ҳаёт муаммоларини бутун мураккаблиги ҳамда зиддиятлари билан ёритиб беролмаган. Чунки ўша даврлардаги жаҳолат бунга йўл бермаган. Натижада асардан асарга кўчиб юрадиган анъанавий фикр ва ғоялар ҳам бора-бора турғунлик, яқранглик, оҳанжамалик, таклид ва китобийлик рамзига айланиб қолган. Дунё адабиёти ютуқларидан беҳабарлик эса таназзулни янада чуқурлаштирган. Айниқса, кейинги уч хонлик даврида сарой талаби, сарой завқи ва мафкураси адабиётни самимият, шижоат ва исён рухидан маҳрум этган. Ўн тўққизинчи аср иккинчи ярми Бухоро адабий муҳитидаги аҳвол бунинг ёрқин мисолидир. Ҳолбуки, ўша замондаёқ халқнинг адабий ва маданий ҳаётидаги

бундай муаммоларни билган, улар тўғрисида жиддий бош қотирган, адабиётни оддий инсон ҳаётига яқинлаштиришга дадил уринган қалам соҳиблари ҳам бўлган. Улардан бири — Аҳмад Дониш. “Наводири Зиёна” тазкираси муаллифи, олим ва маърифатпарвар Садри Зиё Донишни шоирликда Саъдий Шерозийга, мусаввирликда Беҳзоду Монийга, фалакиёт илмида Улғубек Кўрагонийга, табобатда Ибн Синога ўхшатади. Дониш хаттот, мусиқашунос, беназир муаррих ва давлат арбоби ҳам бўлган. Аммо буюк аллома ижодий фаолиятининг чўққиси, унинг шоҳ асари ва умр китоби, шубҳасиз, “Наводир ул-вақое”дир.

Садри Зиёнинг эътирофича, Аҳмад Дониш бутун умрини амир, вазир, қозикалон ва бошқа амалдорларни келажакдан огоҳ этиш, оддий одамларга зулм ўтказмасликка чорлаш, уларни эъравонлик, бераҳмлиқдан қайтаришдек эзгу ишларга сарфлаган. Лекин жамият ҳаётида бирон бир ўзгариш кўрмаган.

Дониш умрида тама илинжида бировни мақтаб, бировнинг олдида эгилиб-букилмаган, шахсий фойданигина кўзлаб ҳақгўйлик, танқидбозлик ҳам қилмаган. У ҳар бир сўз ва ҳар бир ишдан ҳақиқат ахтариб яшаган. Унинг сўз ва фикрлари доимо асосли, тегин, қиличдек кескир бўлган. Кўп йиллик тажриба, ўй-мулоҳазалар уни сабр-бардошга ўргатган. Яхшилик, диёнат йўқ жойда собитлик ва улғурлик бўлмаслигини у жуда эрта анлаган, ўсмирлигидаёқ бошқача яшашга аҳд қилган. “Ейиш-ичиш, ухлаш, дўстлар билан борди-келди қилиш — инсон мана шулар учунгина яратилган деб ўйлардим. Чунки катта-кичик ҳамма замондошларим шу балога йўлиққан эди...” Аҳмад Дониш ақлий майибликдан туғилажак кўплаб балою офатга қарши сокин бир жасорат-ла бош кўтарган улкан адиб эди.

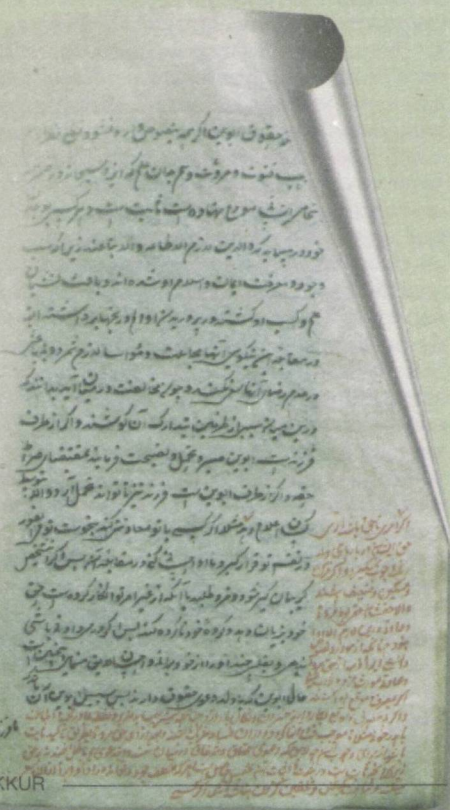
II

Ўтган йил киш фаслининг бошлари эди. Эрталабки ёмғир тушга яқин қорга айланди. Чор атроф оқликча буркана бошлади. Тунда Бухорога кетишим керак. Вақтликрок вокзалга бориб, кутпегга ўрнашиб олдим. Негадир поездда юришни хуш кўраман. Бемалол хаёл сурасиз, ўтган-кечганни хотиржам эслаб кетасиз. Хоҳласангиз, китоб ўқишингиз мумкин. Таниш-билиш учраса-

ку, йўлнинг таноби тортилганини сезмай ҳам қоласиз. Совуқ ҳаво таъсирими ёки бошқа бир сабабданми, бу гал ҳеч кимсага дуч келишни истамасдим.

Шиддат-ла чопаетган поездда кетиш хотира отлиғ тулпорга миниб ёшликка саёҳат қилишга ҳам ўхшайди. Қизиги шундаки, қачонлардир бўлиб ўтган ва кўпдан буён эсланмаган воқеа-ҳодисалар дафъатан жонланиб, гўё қаршингиздан чиқиб келаверади: бири қувонтиради, бири ўйлатади, яна бири... Соғинч кўмсашга, кўмсаш армонга йўл берганда эса барибир хўрсиниблар кетасиз...

Мен бир неча йилдан буён дарс бергани Бухорога бораман. Ҳар гал ул-бул “қўшимча” юмушларни ҳам олдиндан белгилаб оламан. Бу навбат Аҳмад Дониш борасида Тошкентда бошлаган ёзувларимни, имкон топилса, ул зот таваллуд топган заминда, уни тарбиялаб вояга етказган шаҳарда давом эттирмақчи эдим. Дониш ҳақида домлаларим Охунжон Сафаров, Раҳим Воҳидов билан суҳбатлашиш, аллома яшаган уйни бориб кўриш, қабрини зиёрат этиш ниятим ҳам бор эди.

Шуни ҳам айтишим керакки, Аҳмад До-нишни талабаликда яхши кўриб қолганман. Бу учун, албатта, устод Айнийдан ҳар қанча миннатдор бўлсам арзийди. Менимча, ус-тоднинг “Эсдалиқлар”идаги Донишга ба-ғишланган саҳифалар унинг ҳаёти, шахсия-ти, халқ ва адабиёт тарихидаги хизматла-рини англаш, идрок қилишга илҳомланти-радиган бебаҳо бир манбадир. Дониш ха-рактер эътибори билан қайси бир жиҳат-лардан Ибн Синони эслатса, қай бир маъ-нода у Шайх Саъдий ва Мирзо Бобурга яқин. Ростгўйлик, тўғрилиқ, жимжимасиз бир ус-лубда ёзишда Дониш Бобурга издош десак, асло хато бўлмайди. “Наводир”ни ўқиган ҳар бир ўқувчи буни пайқаши шубҳасиз.

Хуллас, ўзим таҳсил олган, бағрида энг яхши, энг беармон кунларим ўтган Бухорои шарифда устозу шогирд, ёр-дўстлар билан дийдорлашдик. Дарсни ҳам бошладим. Адашмасам, орадан уч кун ўтгач, танаффус-га яқин талабалардан сўрадим: “Аҳмад До-нишнинг уйини ким билади? Бориб кўрган-лар борми?” Жавоб эшитилмади. “Борма-ганмисизлар?” “Йўқ”. “Билмайсизларми?” “Йўқ”. Етмишдан ортиқ талаба, гўё жўр бўлгандай, қабр хусусида ҳам яна бир сўзни такрорлади: “Билмаймиз”.

Ўшандаги ҳолатимни шарҳлаб ўтирмай-ман. Ўзим-чи? Менинг ҳам билагонлигим каттакон хонани тўлдириб ўтирган ана шу ёшларникидан беҳроқми? Ахир, мен ҳам тўрт йил Бухорода яшаб ўқиганман. Дониш тўғри-сида кўп эшитганман. Китобларини мутолаа қилганман. “Эсдалиқлар”да у истиқомат қил-ган маҳалла ҳам, адибнинг лойиҳаси бўйича бино этилган ва қурилишига ўзи бош-қош бўлган ҳовли, кўркам боғ, анвои гул-лар қулф уриб очилиб ётадиган гулзор ҳам батафсил тасвирлаб берилган. Нега уни из-лаб топмаганмиз? Нечун Донишнинг қабри қаерда ва қандай аҳволда деган гап ҳаёли-мизга келмаган? Демак, бизда шахсий хо-ҳишдан кўра умумий кўникма, тарихга бо-тиний яқинликдан кўра бегоналиқ устунлик қилган. Ўшанда, ўтган асрнинг 70-йиллари-да қарам ва эркисиз миллат фарзанди бўлган биздек ёшлар учун бу ғайритабиий ҳодиса эмасди, албатта.

...Дарс тугагач, ўқитувчилар хонасига кирсам, домла Раҳим Воҳидов билан ёш олим укамиз Дилшод Ражабов ўтирган экан. “Чарчамадингизми?” деди домла. “Чарчаш-га-ку чарчамадим, аммо жуда уялдим”.

“Нега? Нимадан?” Саволни жавобсиз қол-дириб, “Раҳим ака, — дедим, — Донишнинг қабри қаерда?” Лаҳзалиқ сукутдан сўнг сал заҳарханда билан “Донишнинг жасади кўмилган мазористон бор, лекин унинг қаб-ри йўқ. Қабрдан ному нишон ҳам қолма-ган”, деди у киши. “Ховлиси-чи?” “Устод Айнийнинг маълумотлари бўйича, гузар — аниқ, хонадон эса номаълум...”

Дилшод гапга аралашиб, “Сафаров дом-ла ҳовлини тахминан аниқлаганлар. Сўраш керак...”, деди.

Охунжон ака билан учрашолмадим. Анг-ладимки, Дониш яшаган, Бухоронинг илғор зиёлилари — олим, адиб, шоир, машшоқла-рини бирлаштирган ўша муборак маскан асл ҳолида топилиши даргумон. Айтишга осон бу. Мулоҳаза юритсангиз, дил тирналади...

Дарвоқе, Тошкентга қайтиш куни тушдан сўнг Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларининг зиёратларига бордик. Ўзгариш ва қурилиш-ларни кўриб жуда қувондим. Шўро даврида бу ерга Ахтам тоғам билан, эл кўзидан яши-риниб, шом пайтлари келганимиз, қоровул-нинг кўрқа-писа ашиқ очганларини эсладим. Ўша кезлардаги доимий таъқиблар, Баҳо-уддин бобомиз шаън-шавкатларига мутлақо тескари таъқирли ҳукмлар — барчаси бар-ҳам топди, бир туш янглиғ ўтдию кетди.

Лекин қанчадан-қанча йўқотишлар зах-ри хали ҳам дилни ўртайди. Ахир, Аҳмад Дониш ҳам ўз асрининг яғонаси эмасми-ди? Чорак асрдан зиёд давлат маъмурия-тида тишни тишга қўйиб, алам ва ҳасрати-ни ичга ютиб меҳнат қилган, зулм, жаҳо-лат, кулфат ва мусибат қуршаган Бухоро ос-монида ёруғ юлдуз бўлиб чарақлаган, ас-рий куллик, умидсизлик, ожизликлардан қутулиш чораларини излаб яшаган алло-манинг қабрига бир белги қўйиш наҳотки ҳеч кимнинг ҳаёлига келмаган бўлса? Эҳти-мол, хон ва аркони давлатнинг мақсад-муд-даоси ўзгача бўлгандир. Халқнинг доно, танти, фидойи фарзанди сифатида тан олинган адиб қабри бошида келажак насл-лар дуои фотиҳа ўқиб, эҳтиром кўрсатиши-ни улар балки хоҳламагандир. Бошқалар-чи? Ўзини таниган қайси эл улуг фарзан-дига нисбатан шундай муносабатга чидай-ди? Биз чидаганмиз. “Ҳақиқатда... инсон улуг оламдир. Унга қараганда бу олам ки-чик оламдир...” дейди Дониш. Мазлум халқ бу моҳиятни билмаган. Билишга ақлий ва руҳий қуввати ҳам етмаган. Зиёли-чи?

Маълумки, илм-фан, маърифат нури сўнган мамлакатда чин зиёли эмас, балки чала зиёли ёки зиёлинамолар кўпайиб кетади. Улуғ шоиримиз Чўлпон уларни зиёли эмас, зиёнлилар деб атаган. “Бизда бир хил кишилар бор, — деган эди Абдулла Қодирий, — яъни зиёлинамолар. Ўзлари амалда бир пуллик иш қилмайдилар, аммо оғизда кўча саситиб, ҳасратланиб” юрадилар. Ўз шахсий роҳатини кўзлаб, қайғусиз, ғоясиз кун кечирувчи ночор, ношуд ва ўлғудай кўрқоқ зиёлинамо кишилар барча замонларда ҳам миллат манфаатини фақат оғизда ҳимоя қилган, холос.

Донишдан ёдгор қолган хонадон, ундаги жиҳозлар, расм ва китоблар игна эмаски, дафъатан ғойиб бўлса?

III

Тахминан, XIX асрнинг ўнинчи йилларида Носир бин Юсуф деган бир йигит мадрасада ўқиш ниятида Шифиркондан Бухорога келади. Унинг туғилган жойи Суғд қишлоғи, отаси ўзига тинч бир деҳқон киши бўлган. Носир мадрасани тугатгач, Бухоро гузарларидан бирида имомлик қилган. Сўнг Кўчаи Сангин гузарида кичикроқ ҳовли қилиб уйланган. 1827 йили ана шу ҳовлида Аҳмад дунёга келган.

Мулло Носирнинг хотини ҳам хат-саводли бўлиб, ёш болаларга таълим берган. Аҳмад илк муаллим сифатида онасини эслайди: “Мен мактабга бормасдан илгари онам ҳузурда абжадни, тахтага ёзиб берадиган ҳижо ҳарфларини ўқиб ўргандим. Сўзларнинг маъносини чақолмасам ҳам, уларни вазнга солиб гапирар эдим. Уйда юрган чокларимда Куръоннинг тўртдан бирини, “Чор китоб”нинг бир китобини ўқиб битирдим”.

Ўшанда Аҳмад тўққиз яшар бола эди. Мактабга қатнай бошлагач эса, унинг қизиқиш ва тасаввур дунёси янада кенгайган. Мактабдан чиқishi билан қаерда қиссахонлик мажлиси бўлса, ўша ерга қараб чопган. Пайгамбарлар тарихи, подшоҳларга доир воқеаларни тинглаб завқланган, уларни қанча эшитса, яна эшитгиси келган. “Подшоҳларнинг салтанат ва давлат қурилишларидаги уруш-талашишлари, қанчадан-қанча ноҳақ қон тўкишларини, тахт ва бахтдан ажралган шоҳларнинг ҳалок бўлганларини, дунёнинг ва дунёдаги халқларнинг қандай

ўзгаришлар устида турганини билиб ҳайрон қолардим”, дейди Дониш.

Регистон ва Девонбегли лабиҳовузидаги қиссахонларнинг нақлларини тинглашдан Аҳмад сира толиқмасди. Диний ва тарихий-афсонавий воқеа-ҳодисалар, қаҳрамонларнинг ғаройиб саргузаштлари, кураш ва жасоратлари унинг кўнглига шавқ бағишлаб, ҳаёлини қанотлантирадди.

Ул зот қайси мадрасаларда сабоқ олган, устозлари ким — булар борасида аниқ маълумот йўқ ҳисоби. Аммо Ҳофиз, Саъдий, Жомий, Навоий девонларини севиб ўқигани аниқ. “Аҳмад Донишнинг, — дейди академик Иброҳим Мўминов, — Фузулийнинг озарбойжон тилида ёзилган шеърларидан олган парчалари жуда эътиборли. Бу эса Донишнинг Фузулий ғоялари, унинг астрономия ҳақидаги фикрлари билан қизикқанидан далолат беради”.

Дониш Шарқнинг буюк файласуф шоири Мирзо Бедилнинг муҳибни эди. Бедил шеърларидаги маъно, туйғу ва фалсафий тушунчаларнинг Аҳмад қалбида ўрнашиб қолиши кейинчалик ҳаётнинг шafқатсиз зарбаларига чидаш, кин, ҳасад, адоват, ғийбат бандаларининг ҳужумларини енгиб ўтишда унга катта кўмак берган. Шунга қарамай, болалигиданоқ Бедилга таклид қилиб бўлмаслигини, унга шунчаки пайравлик на адабиёт, на истеъдодга фойда беришини тўғри англаган.

“Наводир”даги мана бу сўзларга эътибор қилинг: “Шумликдан китобат қилиш орқали пул топишни ўйлаб, дарсдан чиққанымдан сўнг ёзиб юриб, ҳар ойда бир Бедил девонини тайёрлайдиган бўлдим. Бозорга чиқариб уни 20 тангадан 30 тангагача сотар эдим”.

Бедил шеърларини кўчириб, девон тартиб берганда Аҳмад, албатта, даромадни, фойдани кўзлаган. Шу аснода беназир файласуф шоирнинг сўзлари сийратини поклаб, дунёқарашида эврилиш ҳосил этаётганини у сезмаган бўлиши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас. Гап шундаки, Бедил — инсонни энг аввало ўзини таниш, ўзини ўзи таҳлил қилишга ўргатадиган донишманд. Унингча, инсоннинг ўз сифати — илмсизлик, Оллоҳ берган сифати эса илмдир. Одам ўзининг моҳият эътибори ила ғофил ва жоҳил эканини англаса, оз миқдордаги билими Оллоҳдан эҳсон тарзида берилганига иқдор бўла олсагина ирфоннинг мо-

хиятини тушунади. Ва ўз шахсиятига рост қарайди, асло иккиланмай ўзини тафтишдан ўткази.

Бедил девони савдосига қайтайлик. Пул кўпайгани сайин Аҳмад ўзида бахиллик галаба қилаётганини пайқайди: кўп емайичмай икки йил ичида 600 тангага эга бўлади. Пул топишда ҳйлакорлик, маккорликда ҳам анча илдамлайди. Атрофида “нон дўстлар” кўпаяди. Шайтонга ҳам макр ишлатиб, уни алдайдиган даражага етади. Кўзга кўринмайдиган ва биров ёрдам бериши ҳам қийин бўлган бундай “яра”нинг шифоси нима? Ақлми? Илм ёки фикрми? “Мен дунёни ўз ихтиёрим билан ташлаганим йўқ, — дейди Дониш, — балки кўп йиллар ўтиб орттирган тажрибам орқали маълум бўлдики, менинг бахтли бўлишим мол йиғмасликда, бой бўлмасликда экан. Чунки менда яшириниб ётган нафс ва шайтоний ишларнинг кўплиги ўзимга аёндыр”.

Хўш, адиб бой бўлишдан қашшоқ яшашни афзал кўраёторми? Йўқ, албатта. Бу ерда гап Муҳаммад алайҳиссалом “Фақирлик менинг фахримдыр” дея ифтихор этган туйғу хусусида. Чунки инсондаги гўзал хулқ ва юксак фазилатларни намойиш этадиган, тўла-тўқис рўёбга чиқарадиган ҳис Оллоҳ қошидаги фақирликдыр.

Аҳмад бир воқеа таъсирида фақр йўлига юз бурган эди. У ота қишлоғига бориб, бир неча кун меҳмон бўлади. Бухорога қайтишда аммасининг ўғли унга ҳамроҳлик қилади. Йўлда бир қариндошлариникида тунайдилар. Кетмон урса, ер титрайдиган соғлом, бақувват ҳалиги йигит бирданига касалланиб, ўша кечасиёқ вафот этади. Аммавачасининг ўлими Аҳмаднинг фикр-қарашларини тубдан ўзгартириб юборади; у биринчи марта одам умрининг мазмуни, ўткинчилиги борасида жиддий бош қотиради. Шу кундан эътиборан у бақосиз нарсалар, жумладан, бойлик тўплаш, ҳузур-ҳаловатда яшаш майлини дилидан чиқариб ташлайди. Фақр майли тасаввуф маслағига иштиёқ уйғотади. Қалбга хос адаблар, мақсад ва сирлар, руҳоний латифлик, нафсни руҳга таслим айлашни Дониш тасаввуф таълимотидан ўзлаштиради. Ва унга бутун уматлар орасида нафс билан кураша олганлар наҳот соҳиби бўлиб кўринади. Хусусан, Имом Ғаззолий асарлари билан танишгандан кейин у замонасининг “уламо ва машоийхлари тўғри йўлда эмас”лиги ҳақида

очиқ-ойдин сўзлай бошлайди. Унингча, “ҳасадгўйлик, такаббурлик, кўролмаслик, иттифоқсизлик” каби чиркин иллатлар “бошқаларга қараганда мусулмонларда кўпрокдыр”. Бу иллатларни тағ-томири ила қуришига Донишнинг кўзи етмаса-да, уларнинг кескин камайишига ҳам унча инонолмасди...

IV

Ўн тўққизинчи асрдаги Бухоро шароитида Аҳмад Донишдек олим, адиб, мутафаккир ва давлат арбобининг камол топиши ҳайратланарли ҳол. Дониш яшаган Бухоро манғит амирларигача ҳукм сурган салтанатлар замонасидаги Бухоро эмасди. Бу Бухоро — тожу тахт ғавғоларидан безган, ҳақирлик, бахтсизлик, оху фиғонлардан бағри тилинган жафокаш бир диёр эди. Илм-фаннинг саёзлашуви, маърифат бўстонларининг қовжираши, хуррият нурларининг сўниши Бухоронинг тинка-мадорини қуритган эди. Давлат ва ҳокимият Бухорои шариф аҳли хоҳиш-иродасига зид бўлган ақида ва орзу-ҳавасларга тобе эди. Мадрасалар ишонч ва умидларни оқлай-олмай қолган, адолат, диёнат, ҳиммат, халқпарварлик каби “анъанавий” тушунчалар воқеликдан узилган, ҳаёт талабларига тамоман жавоб бермас эди. Тўғри, бу тушунча ва кадриятлар тўғрисида бемалол сўзлаш мумкин эди, амалда эса ҳеч бирини жорий қилиб бўлмасди. Чунки улар ҳаётдан, одамлар тақдиридан четга суриб ташланган эди. Ҳатто олимларга ҳам эркин фикрлаш кўрқинчли туюларди. Кўпчилик олиму уламо мохиятни умуман мушоҳада этолмас, курашса — ё амал, ё мавқе, ёки бойлик учун курашарди. Уларнинг дид ва савияси оломонникидан фарқ қилмасди. Бордию фарқ қилса, у сўзсиз жазоланарди. Адабиёт — шоиру ёзувчининг, илм — олиму уламонинг кишанига айланиб қолган эди.

Масалан, Амир Насрулло ҳар бир ҳақгўй олим ва ижодкорни давлат, жамият учун ҳам хавфли, ҳам зарарли деб ҳисобларди. Унинг замонида илм ва ижод билан озгина ном чиқариш ёки тилга тушиш — офат ва мусибатга йўлиқиш билан баробар эди. Маълумотларга кўра, амирга илми, ҳақиқий олимлик хусусиятлари туфайли обрў-эътибори юксалаётган Мулло Ҳожибой Сафар деган уламо тўғрисида хабар етказилади. Бухоро ҳукмдори шу уламо хонадониди

меҳмон бўлиш истагини билдиради. Ҳожибой имкон қадар уни меҳмон қилиб, иззат-икром кўрсатади. Зиёфат тугайди. Амир қароргоҳига қайтаётганда ҳеч ақл бовар қилмас ҳодиса содир этилади: у шўрпешона олимпнинг ўйини бузишга фармойиш беради. Мулло Ҳожибой Сафар мадрасадан ҳайдалиб, гўшанишинликка маҳкум этилади. Насруллохонни бундай олимпнинг қандай пайдо бўлгани қизиқтиради. Суриштириб билсаки, бунинг боиси — кутубхона экан. Шундан кейин амир катта кутубхоналардаги нодир китобларни қайларгадир тарқаттиради ва зиёлилари китоб ўқидан бутунлай маҳрум қилади. Азиз журналхон, бу эртак ё афсона эмас — устод Айнийнинг “Тарихи амирони манғитияи Бухоро” асарида битилган аччиқ ҳақиқат!

Амир Насрулло том маънода золим, риёкор, шубҳагўй бир кимса эди. У қуришдан кўра бузишни, бунёдкорликдан кўра вайронкорликни хуш кўрган. Унинг қаҳр-ғазабдан бутун мамлакат қалтираб, одамлар ихтиёрий равишда юпунликни, ҳақ сўздан — тил тишлашни, эркинликдан — қулликни афзал билган. Бутун Бухоро салтанатида амирнинг айғоқи ва жосуслари тафтишидан холи жойни топиш душвор бўлган.

Амир Музаффар тахтга мустаҳкам ўрнашиб олгач, Бухоро ва бухороликларнинг бошига ёғилаётган мусибат, қулфат, ҳасрат тошлари минг чандон ортиб кетган. Тарихчи ва шоир Мирзо Азим Сомий у ҳақда фикр юритиб, “Жабр ва зулмкорликда отасидан ҳам ўзди, бора-бора тажовузда иш шариат чегарасидан ошиб кетди”, дейди.

Музаффархоннинг табиатидаги телбалик ва ёвузликни кўрган фикри очиқ олимлардан баъзилари азиз юртни тарк этади ва ўзга диёрларда хору зорликда яшайди. Баъзилари бутунлай узлатга чекиниб, ҳаттоки қавм-қариндошлари билан ҳам муомала-муносабатни йиғиштириб қўяди. Тақдир тақозоси билан мансабга мингларча эса бағри дарду қайғуга тўлган, бир амаллаб кун кечираётган мазлумларга юзлашганда, кўрқа-писа амирнинг ҳаракатларидан норозилигини билдиради. “Бу тоифа, — дейди Айний, — ё замонасоз эди, ёки риёкорлик қиларди. Аммо нима қилишмасин, уларнинг хатти-ҳаракатларидан амир идорасидаги қабохатлардан қаноатланаётгани яширин қолмасди”.

Рост сўз, тўғри фикрнинг бир чақалик

қиймати бўлмаган ана шундай қалтис шаброит ва бадбўй муҳитда Аҳмад Дониш сарой хизматида юрган.

Амир Музаффар ва Аҳмад Дониш муносабати, бу алломанинг шундай мустабид ҳукмдор даргоҳида узоқ вақт юргани, халқ ва давлат манфаатини кўзлаб унга таъсир ўтказиш учун қандай йўллари излагани, ҳимоя қалқони сифатида нималарга таянгани хусусида кўп гапириш, ҳар турли мулоҳазаларни илгари суриш мумкин. Шунинчун инобатга олиш лозимки, ёлғиз илму дониш, тадбир ва эҳтиёткорлик, ғайрат ва фаоллик билан Амир Музаффар ишончини қозониш жуда-жуда қийин эди. Боз устига, у саройнинг энг нуфузли амалдорларидан бўлмиш Аҳмад Дониш тўғрисида деярли ижобий, холис фикр эшитмаган. Модомики, шундай экан, қаҳру ғазоби чексиз бу ҳукмдор панжасидан Дониш қандай омон қолган?

Ғарб олимларидан бирининг ёзишича, “Ҳаёт — хаёл ўйини бўлмагани сингари, мушоҳада, илоҳиёт ва санъат ҳам эмас. Бу оламда ҳаёт ўзининг жиддий маъноси, мақсади ва ўзининг “қурол-яроғи”га эга”.

Бизнингча, Донишдаги тоза ўй-фикрлар тўғрени айнан шу ҳақиқат ифодаси эди. Бу инсон шахсияти ва ижодиётининг туб моҳиятини шу ҳақиқат ташкил қилади. У хоҳ турмушда, хоҳ расмий хизмат ё ижодда бўлсин, на хаёл, на мушоҳада ўйинига ён берган.

V

Ер юзиди тараққиётнинг улкан ютуғи сифатида давлат пайдо бўлганидан буён илм ва ижод аҳли уни бошқаришда фаол иштирок этган. Ҳозир ҳам шундай. Умуман олганда, бунинг ёмон томони йўқ. Ёмон бўлса, нафс ва тамани истеъдоди, эрки ва ижодидан афзал билган олим ёки ижодкорга ёмондир. Виждонга хилоф йўллари юрмаса, адабиёт, санъат, илм-фан ривожига хизмат қилса, мабодо ўзи ёзишдан тўхтаса ҳам бошқаларнинг йўлини тўсмас — нимага амалдан қочиш, мартабадан кечиш керак? Афсуски, адабиёт билан мансабнинг “бошини қовуштириш”, икки жабҳада бир зайлда илгарилаш ҳам осон эмас.

Бир мисол. XIX асрда яшаб ўтган Толстой фамилияли яна бир рус адаби би бор. У киборлар муҳитидан чиққан. Бой-бадалат бўлган. Алишер Навоий Хусайн Бойқа-

ронинг болалик дўсти бўлганидек, Толстой ҳам рус подшоши Александр Иккинчининг ёшлик ўртоғи эди. Александр тахтга чиққанидан сўнг ҳам улар ўртасидаги дўстлик алоқалари узилмаган. Толстой ёш ҳукмдорнинг ҳамсухбати ва мулозими сифатида адабиёт вакилларининг фойдасини кўзлаб, анча-мунча хайрли ишларни амалга оширган. Аммо у имконият танқислигини ҳар кун ва ҳар соатда сезиб турган. 1864 йили подшоҳ ундан адабиёт соҳасида бўлаётган ишлар, ижодкорларнинг аҳволи ҳақида сўраганда, у “Чернишевскийга ноҳақ жазо берилгани учун аза тугилаётир”, дейди. Александрнинг феъли бузилиб, “Билиб қўй, Толстой, бундан буён ҳеч қачон Чернишевский тўғрисида менга оғиз очмайсан!” дейди. Шўрлик адибнинг ихлоси қайтади ва бундай дейди: “Мен санъаткор бўлиб туғилганман, бироқ ҳозирги шарт-шароит ва менинг турмуш тарзим санъаткорлик илҳомига изн бермайди. ...Ҳамма ёқдан хизмат, мансаб, вицмундир, раҳбарият ва шунга ўхшаш сўзлар эшитилиб турганда санъат учун нима ҳам қила олардингиз?”

...Аҳмад Дониш Бухоро амири элчилари сафида уч мартаба — 1856, 1869, 1873-74 йиллари Россияга борган. Ва сафар чоғида Петербургда, Москвада кўрган-кечирганларини “Бадоеул-вақое”нинг алоҳида фаслларида ҳикоя қилиб берган. 1874 йил февраль-март ойларида Россияда чиқадиган “Голос”, “Новое время” газеталарида Аҳмад Донишнинг билим-савияси ва сиёсатдонлиги таърифланган фикрлар босилган. Шунга қараганда, ул зот рус подшоши хизматидаги ёзувчи ва олимларнинг эътиборини тортган.

Бухорода бир амир даврида неча вазир, қози, муфти ва беклар алмашган. Жамиятда эса ҳеч нарса ўзгармаган: халқ ҳаёти йилдан йилга ёмонлашиб бораверган. Бир вақтлар сургун қилинган Наполеон тантилиги тутиб, “Менга ўхшаш одам миллионлаб кишиларнинг ҳаётига тупуради” деган экан. Бухоро амири ҳам халқ ҳаётини бир чақага олмаган, дейиш ғирт соддалик бўларди. Акс ҳолда Дониш давлат бошқариш тизимини тубдан ўзгартириш масаласида махсус рисола ёзиб, амир Музаффарга тортиқ қилмасди. Табиийки, “Халқ ахлоқининг тузалишидан илгари подшоҳ ва ҳукумат арбоблари ахлоқининг тузалиши зарурроқ. Чунки

подшоҳ ахлоқли бўлса, бир шаҳарга эмас, балки вилоятга, ҳаттоки бутун бир иқлимга таъсири ўтади. Шунингдек, подшоҳнинг маънан бузуклиги ҳам бутун бир мамлакат халқининг бузилишига сабаб бўлади” қабилидаги гаплар амирга ёқмасди. Шунинг учун рисола муаллифга атрофидаги миш-миш ва ғийбатларни кучайтиришдан ўзга наф келтирмаган эди. Шунга қарамасдан, Дониш “Наводирул-вақое” асарини ёзиб тугатади.

“Наводирул-вақое”ни ёзгандан кейин, — дейди Садри Зиё, — Донишни нодону кофирга чиқаришди... Қозикалон уни кўрганда, вазир, кушбеги у билан ҳар жойда учрашганда, гарчи бош иргитиб, табассум ила “яхши”, “бале” десалар-да, ортидан кулиб, “Девона бўлибди...” дер эдилар”.

Чунки “тили аччиқ” Донишдан амирнинг тамоман совиганини бу мунофиқлар яхши билганлар.

Аҳмад Дониш манғит салтанати хонадонни мухтасар тарихи битилган “Рисола”сининг асосий қисмида амир Музаффардан — унинг турмуши, феъл-атвори, мамлакатга раҳбарлик қилиш тартиб-усуллари, чор давлатига таслим бўлиш сабабларидан баҳс юритади. Ва масаланинг икки жиҳатига алоҳида урғу беради: бири — Музаффарнинг тахтга чиқиши билан юртда таҳлика, кўрқув, куллик ва ёлғоннинг фавқулудда зўрайиши; иккинчиси — катта-кичик, паст-баланд мансабларнинг энг кўрқоқ, муттаҳам ва юлғич кимсаларга тақсимлангани.

Масалан, Бухоро вазоратини эгаллаган Муҳаммад Кушбеги шунчалик ожиз, беса-вод ва ақлсиз бўлганки, у бутун “иқтидори”ни давлатнинг аянчли аҳволи ҳақидаги заррача тўғри фикрни ҳам амирга етказмасликка сарфлаган. Чунки адолат, диёнат, инсоф талабидаги ҳар қандай гап амирнинг кайфиятига ёмон таъсир ўтказиб, уни ғазаблантирган.

Донишнинг иқрорига кўра эса, “Куруқ хушомад, бемаъни мақтовлар билан давлат ишлари ўнганмаганидек, халқнинг аҳволи ҳам яхшиланмайди”.

VI

Аҳмад Дониш новча, тўладан келган, боши ҳаддан зиёд катта киши бўлган. Шунинг учун унга Аҳмад Калла лақаби берилган. Ўзи эса ҳазил билан одамлар мени нима десалар

десинлар, “Ман ҳамон Аҳмади порина ки будам, ҳастам” — “Мен ўша-ўша бултурги Аҳмадман, ҳозир ҳам ўшаман” дер экан. Айнийнинг таърифлашича, у бугдойранг, юзи тўла ва тоза эди, ёшани олтмишдан ошган деб тахмин қилиш мумкин бўлгани ҳолда бетида ажин сезилмасди. Ўртача ва калта соқолининг оқи қорасидан кўпроқ эди.

Аҳмад Махдумни ҳиммат ва саховат бобида Ҳотами Тойга тенглаштирганлар. Бирок шундай илм-маърифат ва фазилат соҳибини бировлар коҳин, яъни фолбин — “ғайбдан хабар берганда ажина ва париларнинг талқинлари юзасидан хабар беради” деб айблашган. Ақл-идроки паст, калтабин муллалар ва уларнинг қулига айланган муллаваччалар уни диний илмдан беҳабар ва шарият асосларига шикаст етказувчи кофир деб ҳисоблашган. Нафсу тама кўлида кўғирчоқ амалдорлар унинг тимсолида давлат душманини “кашф” этиш ва бу бўҳтонга амирини ишонтиришга уринган. Хуллас, Аҳмад Махдум ғайбатчилик ва ғайбатчилар учун катта бир мавзу бўлган. “Наузибиллох, бу худобехабар кофир бўлибгина қолмай, Намруд, Фиръавн ва Шаддодлар каби худолик даъвосини ҳам қилади...” Бу “айбнома” ҳам Дониш ҳақида. Шарқ жаҳолати ана шундай хавфли, ана шундай таҳликалидир. Унинг замирида худолик даъвосини қилган Мансур Ҳаллож дорга осилганда Аҳмад Дониш нечун тирик юрибди, дегандек мудҳиш талаб яшириниб ётибди. Тухмат, игво, ҳасад ва бўҳтон ҳамлалари филни ҳам қулатиши ҳеч гап эмас. Бирок Дониш қилт этиб тебранмаган, қуламаган. Негаки, унинг кўнгли маърифат нури, ҳақиқат ишқи билан тўлиб-тошган. Ожиз, пасткаш, салоҳиятсиз кимсаларнинг бирлашиши ҳам, зимдан қаҳр сочишлари ҳам уни чўчитмаган. У куч-қувватини душманлар билан тортишиш ва олишишга эмас, асосан нафсини “хайвоний ва шайтоний сифатлардан поклаш”га сарфлаган.

Донишнинг табиатида ғаройиб бир эркинлик ва мурасасизлик бўлган. Ҳар қандай эзгу ишда қалби ва руҳи тубанлик, ғирромлик ва нокаслик шарпасини сезди — бас, ундан қўл силтаган.

“Мударрисларнинг дарс беришлари одам кўлига босмачилик қилиш учун қилич тутқазшига ўхшайди. Шунинг учун мен бу ишдан четлашдим”. Бу — мударрисликдан кечган Донишнинг иқрори.

“Ғофилликда юрган кезларимда мен ҳам бир неча вақт муфтилик билан шуғулланган эдим. Ўйласам, эшикдан ким келар экан, нима берар экан, деб келганларга сўз ўргатиб, йўл кўрсатиб, шундан бирор нарса олиб, нон топар эканман... Шунинг учун... бу ишдан ҳам қутулдим”. Бу — муфтиликка қўл силтаб, иттифоқо нафсини тийган Донишнинг эътирофи.

Дониш ўз даврининг зўр наққоши, хаттоти ва рассоми бўлганини айтган эдик. “Мен Аҳмад Махдум кўчириб, расм ва лавҳалар билан безаган бир “Юсуф ва Зулайхо” китобининг уч юз пуд бугдойга сотилганини кўрганман”, дейди Айний. Қарангки, Донишнинг хаттотлик ва наққошликдан ҳам ҳафсаласи пир бўлади. Унинг изоҳлашича, “бу санъатга уринган кишиларнинг мақсади ё муаллим бўлиш, ёки саройга ва бошқаларга котиблик қилишдир. Менинг кўнглим эса ҳар икковини ҳам кўтармас эди...”

Дониш бу дунёда мутлақ озодлик йўқлигини билгани ҳолда, инсонга ҳурлик ва озодликдан буюк саодат, олий неъмат бўлмаслигига ҳам шак келтирмаган. “Мен ўзимни таниганимдан бери эркин юрганман, ҳеч қачон ва ҳеч бир мавридда асоратга тушмаганман, саройда ишлаб, маъмур ва маошхўр бўлган вақтларда ҳам эркинлигимни қўлдан бермай, асоратни тан олган эмасман...”

Мана шундай кучли, эркига содиқ шахс бўлган Аҳмад Калла.

VII

Индаллосини айтганда, улуғ ижодкор, ҳақиқий санъаткорларнинг қисмати мураккаб, баъзан эса ниҳоятда оғир бўлади. Улкан санъаткор жамият билан келишса, давлат ва ҳокимият билан чиқишолмайди, давлат билан тил топишса, халққа мақбул келмайди. Бу зиддият истеъдодни ўз гирдобига тортганда, ақл бовар қилмас бахтсизлик, кулфат ва фожиалар юз очади. Шу маънода жаҳон адабиёти тарихига бундоқ назар ташланса, “Сен она эмассан, жаллодсан дунё!” деган шеърий сатр беихтиёр ёдга тушаверади.

Н.Герцен буюк рус шоири Пушкинга бағишланган бир мақоласини бундай маълумот билан тугатади: “Рилеевни Николай дорга осди. Пушкин ўттиз саккиз ёшида дуэлда ўлдирилди. Грибоедов

Техронда сотқинлик қурбони бўлди. Лермонтов ўттиз ёшида Кавказда дуэлда нобуд этилди. Вневитинов йигирма икки ёшида оломон қурбони бўлди. Кольцов ўттиз уч ёшида ўз хонадонидан ўлдирилди. Белинский ўттиз беш ёшида очлик ва қашшоқликдан жон таслим қилди. Баратинский ўн икки йиллик ҳарбий сургундан сўнг дунёдан кетди. Бестужев Сибирь қамоқхонасидан кейин, ҳали ёш чоғида, Кавказда жувонмарг этилди...

Адабиётнинг иродаси, сабр-бардошига балли! Ахир, унда ҳам оталик, оналик туйғуси бор. Ҳар бир истеъдод — унинг нурийдаси, умиди ва ишончи. Йўқотишлар, ажралишлар, янги-янги мусибат адабиётга қандай таъсир ўтказган, қалбини қандоқ эзган — бу ҳақда сўзлаш ҳам қийин.

Аҳмад Дониш узоқ муддат саройда хизмат қилган, бераҳм сарой ҳаётини ичидан кузатган. Бир эмас, уч амир — Насруллоҳон, Музаффархон ва Абдулаҳадхоннинг қалам аҳлига муносабати, уларни қарамликда сақлаш, таҳқирлаш сиёсатини энг хуфя жиҳатларигача билган.

Буюқ маърифатпарвар бошқа ўлкалардаги салтанат соҳибларининг хизматида бўлган олим, ёзувчи ва шоирларнинг аҳволдан ҳам воқиф эди. Адиб шу хусусда тез-тез фикр юритар, гоҳо таҳликали хаёлларга бериларди. Айниқса, муаррих танишидан эшитган қонли бир воқеа унинг хотирасига чуқур ўрнашиб қолган эди. Бу — озарбойжон шоири Мулло Паноҳ Воқиф қисматидаги фониш эди.

Қорабоғ ҳукмдори ўзининг бир навқари томонидан ўлдирилганидан кейин унинг тахтини эгаллаган Муҳаммадбей ҳам Воқифга душман назари билан қараган. Ва шу даражада тубанликка борганки, шоирнинг ҳам жонига, ҳам гўзал хотинига кўз олайтирган.

Воқиф Қизхоним исмли бир малаксиймо гўзалга уйланганда ёши анчага бориб қолган эди. Бироқ ишқ оташининг нималигини у ўшанда англаган, дунёни унутиб, бутун борлигини Қизхонимга бағишлаган. Бой-бадавлат бир хонадонда вояга етган Қизхон хусну жамолда тенгсиз, таърифга сизмас бир санам сифатида донг таратган ва Воқифнинг чинакам илҳом парисига айланган. Янги ҳаёт, қутилмаган бахт тимсоли бўлиб кўринган ёрига у кўплаб шеърлар бағишлаган:

*Соз тутилиб юз минг санам ўйнаса,
Жам бўлиб Руму Ажам ўйнаса,*

*Кўқда малак, ерда одам ўйнаса,
Кувонч етмас ҳаргиз ўзгадан, келин...*

Бу сўзлар ва самимий эътирофларнинг оқибати нима бўлиши ёки нимага олиб боришини шўрлик шоир хаёлига ҳам келтиролмади. Қизхоннинг таърифини эшитган Муҳаммадбей аёл билан пинҳона алоқа боғлаб, унга уйланиш истагини билдиради. Хоннинг ваъдаларидан ўзини йўқотган соҳибжамол “Токи Мулла Паноҳ ўлмас экан, мен сизга шаръан хотин бўлолмайман”, дея жавоб қайтаради. Хонга айнан шу иқрор ва ишорат керак эди. У Воқифни ҳузурига чорлайди. Зўр зиёфат уюштириб, гўё иззат-икром кўрсатган бўлади. Уни вазирлик мансаби кутаётганини айтади. Хуллас, ҳар қанча узрлар айтиб, ҳар қанча ўзини олиб қочмасин, Воқиф вазири аъзам бўлишга кўндирилади. Кўп ўтмай у умрида қилмаган, қанча тақлиф ва даъватлар бўлса ҳам ўзини мажбур этолмаган ишга қўл уради — бирин-кетин мадҳия ва қасидалар битади:

*Қаламда, қиличда, сўзда, садода,
Баробари йўқдур дорилфанода,
Меҳру муҳаббати ҳаддан зиёда,
Кўрсатур чўх эътиқодин Муҳаммад.*

Эҳтимол, золимни — одил, қаҳрни — меҳр дейишда адашиш мумкиндир. Аммо жони, аёли, номуси шаъни ва истеъдодига чанг солишга чоғланаётган жаллоднинг мақташга киришган шоирни қандай оқлаш мумкин?

Хон ўзини голиб сезишга ҳақли эди. У улкан бир шоирни маънан синдириш, иймон-эътиқодига зид гапларни сайратиш ва эл-юрт олдидан обрўсизлантиришга эришарди. Воқиф учун эркинлик, ҳақгўйлик мавсуми тугайди. Энди унинг бошида мусибат булутлари қуюқлашиб борарди. Воқифнинг саройдан ташқаридаги душманлари ҳам сарой аъёнларига тўхмат ва бўҳтонларни зўр бериб еткази бошлайди.

Нихоят, хоннинг яқинлари унга қуйидагича маслаҳат беради: “Тез кунда Иброҳимхон Қорабоғ заминига ҳужум бошлайди, ана шунда вазирингиз мулла Паноҳ сизга хиёнат қилади... Фурсат борида уни ўлдириш ва маликаи офоқ бўлиши хотинини ҳарамга олиш керак”. “Олампаноҳ” буни маъқуллайди. Воқиф фожиа кўлан-

касина сезади. Унинг “Бош олиб бу аҳли дунёдан аёқ етгунча қоч, На қизга, на ўғилга, на дўсту на ёрга боқ”, деган сатрлари бунга тасдиқлайди. Лекин шоир қочиш чо-расини тополмайди.

Бир тунда уни Қосим оға исмли ўғли билан қатлгоҳга олиб борадилар. У ўғлидан олдин ўлдиришини ёлвориб сўраса ҳам, кўз ўнгида аввал фарзандини қатл этиб, сўнг ўзининг бўйнига пичоқ тортадилар. Худди шу кеча шоирнинг хотини до-шоҳнинг ҳарамига олиб келинади...

Бу воқеанинг Аҳмад Донишга қаттиқ таъсир этгани бежиз эмасди. Чунки аллома бунга ўхшаш ҳодисаларга кўп гувоҳ бўлган эди. Айниқса, Амир Музаффарнинг рухсатисиз чиройли бир қизга уйлангани учун бир олим йигитнинг ўлдирилгани ва ўша қиз чимилдикдан тўппа-тўғри ҳарамга олиб келинганини у ҳеч унутолмасди. Дониш сарой амалдорлари орасида ўзини қанча бегона сезса, майдагап, мунофиқ, қаланғи-қасанғи ижодкорлардан ҳам шунча кўнгли қолган эди. Унинг истеъдод бобида ҳам, садоқатда ҳам ишончли бир шогирди бор эди. Афзал Дирмастий деган бу йигитни бағрига олади, сабоқ беради, тарбиялайди. Қаддини ростлагунча суяйди. Мансаб эгаллашига кўмаклашади. Лекин хом сут эмган банда, барибир адашар экан. Бу йигит, ҳамма яхшиликларни эсдан чиқаргандай, бошқа бир кимсага айланади. Устозидан гап ўғирлаб, амирга етказишни одат қилади.

Хон хизматига қандай кишилар муносиб кўрилади, қанақа кимсалар мансабга тез кўтарилади, сарой муҳити асосан нимани ўргатиб, нимага рағбатлантиради — Аҳмад Дониш буларни ўша шогирдига қайта-қайта уқтирган эди.

Устоз қозилиқдан ҳам истеъфо бериб, узлатга чекингач, Исо Махдум, Қори Каромат Танбурий, Қори Неъмат каби бир неча мусоҳибидан ўзга одам билан дил очиб суҳбатлашмасди. “Водариф! Бизнинг замонамизда кулоқлар кар, кўзлар кўрдир. Ягона йўл қолди: нимани билсанг, шуни ёзиш, ўзинг қилиб, ўзинг йиғламоқ учун уни қоғозга битиш...” Аммо оплоқ қоғозга дардларни тўкиш, танҳоликда йиғлаш учун ҳам имкон йўқ эди.

Эл-юрт орасида катта обрў қозонган қайсар алломанинг фикрларини амир билгиси келарди. Афзал Махдум айғоқчиликни қойиллатиши керак эди. Бироқ кўп ўтмай

сир фош бўлади. Шундан сўнг Афзал Махдум ҳам Донишга, ҳам устозининг айрим яқинларига ташланади...

VIII

Минг саккиз юз тўқсон еттинчи йилнинг эрта баҳори. Кўклам кучоғида эркин нафас ола бошлаган қадим Бухоронинг кент ва олис кишлоқларида ҳам ҳаёт қайнайди. Қишки қарахтлик, сокинлик кўнгиларни тарк этган. Дунё гўёки бир жўшқинлик — баҳор ва тириклик завқидан бошқа шуқуҳни тан олмайдигандай. Қушлар қий-чувига тўлиб кетган боғ-роғларда одамлар кўклам юмушлари билан машғул.

...Кеча Садриддин қўшнисидан эшагини сўраб олган. Бугун Ғиждувон марказига бормоқчи. Пешинга яқин у эшакка миниб йўлга тушди.

Туман марказига етиб келиб, эшакни бозор рўпарасидаги қарвонсаройга боғлади. Чорсу томонга юриб, тўғри Файзибой ҳолвачининг дўконига кириб борди. Файзибой унинг эски ошнаси. Дўкон эса ҳаммаша гавжум, хабар тўпланиб, тарқаладиган ўзига хос бир “марказ” эди...

Ҳолвачи унга вужудни қақшатадиган совуқ бир хабарни айтди. Бу — Аҳмад Донишнинг вафоти хусусида бир ҳафта олдин Бухородан етиб келган машъум хабар эди.

— Водариф, шундай улуғ одам вафот этди, — дея гапни давом эттирарди Файзибой, — Аҳмад Махдум беназир одам эди. Унинг улуғворлиги муллалиги, ёши, мартабасида эмас, балки ростгўйлиги, одиллиги ва донишмандлигида эди. Суҳбатдошни ипсиз боғлай оладиган бир кучи бор эди. Хислатли, хосиятли бунақа зотни мен умримда кўрмаганман. У зўр дуохон эди деб ўйлайман, хоҳлаган одамини асир айлай биларди. Шунча савлату салобати билан катаю кичикка оға-инидек муомала қиларди... Биз бир неча ғиждувонликлар тунов кунни уйига бориб аза очдик. Уч кун мобайнида дуои фотиҳа ўқидик.

Садриддин Аҳмад Калланинг Ғиждувон яқинида қароргоҳи борлигини эшитган, лекин кўрмаган эди.

— Ака Файзи, шу уйга бориб фотиҳа ўқисақ бўладими?

— Албатта. Бугун Бухоро ҳозир Махдумга мотам тутаётир. Вобкент, Шофиркон, Пешкўда ҳам аза очилган...

Файзибой узоқ куттирмади. Икковлон йўлга чиқдилар. Садриддин хомуш эди. У қанча мусибат ва йўқотишларни бошдан ўтказди. Бироқ бу ажралиш аламини сўз билан ифодалаб бўлмасди. “Нега тириклигида уни сўроқлаб бормадим? Сухбатларидан нечун ўзимни мосуво қилдим?” деб ўзини койир ва у ҳам “Хай дариг, минг дариг” демоқдан бошқа таскин тополмасди.

Файзибойга таниш икки киши уларни қарши олди. Тиз букиб ўтиришлари ҳамон Садриддин кироат бошлади. Куръони карим калималари овозидан мунг бўлиб, муножот бўлиб оқди, оқаверди.

У ўлимнинг ҳақлигини билса ҳам, шундай мунаввар, шу қадар мукаррам зотнинг вафотига кўниқолмасди.

Файзибой Аҳмад Махдумнинг бу жойга қачон келиши, кимлар билан учрашиши, юриш-туриши ҳақида билганларини сўзлай бошлаганда Садриддин тўққиз ёғочлик ҳашаматли уйни нигоҳдан ўтказарди. Деворларга ганчкорлик, ўймакорлик усулида ҳар турли нақшлар солинган. Гуллар эса шунчалик жонли ва жозибалики узиб ҳидласа бўлаверадигандай. Хонанинг олд девори тепасига махсус лавҳада: “Э кўргувчи, бу нақшни асло унутмагил, Мир Аҳмад фақир синиқ килкин эслагил!” деган байт заррин ҳарфлар билан нақшланган.

Файзибойнинг айтишича, буларнинг ҳаммасини Дониш ўз кўли билан яратган экан.

Садриддин Айний Соктареда кейин узоқ туrolмади. Аммо Бухорога ҳам боргиси келмасди. Донишдай жигарбандидан жудо бўлган Бухоро унга бениҳоя ўксик, ғариблашиб қолгандай туюларди. У Пешкўга — Аҳмад Донишнинг садоқатли дўсти, туман қозиси Шарифжон Махдум ёнига борди.

“Мен қози билан Аҳмад Дониш ҳақида кунда узоқ суҳбат қилишдан ташқари, — дея хотирлайди Айний, — Дониш кўли билан ёзилган катта дафтардан унинг асарларини ўқиб чиқдим. Қизил чарм муқовали бу дафтарнинг бўйи тахминан икки қарич, эни бир ярим қарич бўлиб, Кўқоннинг жайдари китобат қоғозидан тузилган эди”.

Ушбу дафтар маълум бир жиҳатдан кундалик характерида бўлган: муаллиф турли ҳолат, кайфият ёки вазиятда туғилган фикр-мулоҳазаларини шу дафтарга пешма-пеш ёзиб, қайд қилиб борган. Сўнг “Наводирул-вақое”ни ёзишда уларнинг баъзиларидан фойдаланган.

Аҳмад Донишнинг дастлабки асари

“Манозирул-кавокиб”дир. Бу рисолада нуҷум, яъни юлдузшуносликдан баҳс юритилган бўлса ҳам асосий эътибор инсон тақдири ва толе сирларини очишга қаратилган. Расмий уламолар Донишни ислоҳ дини асос ва ақидаларини билмасликда айблайди. Шунда у ғанимлар бўҳтонига “Меъёр ут-тадайюн” (1894) рисоласини ёзиш билан жавоб берган, унда дину диёнат меъёрларини ёритган эди. Манғит амирлари сулоласи ҳукмронлиги тўғрисидаги китобида эса юз йиллик тарих тадқиқ ва таҳлил қилинган.

Иброҳим Мўминовнинг қайд этишича, “Мажмуаи ҳикояти Аҳмади Калла” тўпламида Ўрта Осиё тарихидаги, хусусан, Мирзо Улуғбек давлатни бошқарган даврдаги энг муҳим ҳодисалар қаламга олинган.

Албатта, бугун кўпчилик замондошларимиз бу асарларнинг номини ҳам билмаслиги мумкин. Негаки, “Наводир”нинг ўзбекча таржимаси уч минг нусхада 1964 йилда босилиб чиққан. Орадан қирқ йилдан зиёд вақт ўтди. Бу китоб на қайта нашр этилди, на Донишнинг бошқа бир асари таржимасига кўл урилди. Илм ва ижод аҳлининг муносабати шундай бўлгач, ёш авлод Донишни қайдан билсин, қайси китобини қаердан ахтариб, қандай топиб ўқисин?

Е.Бертельс “Дониш — Ўрта Осиё жадидларининг отаси” деб таъриф берган эди. Шундай экан, бундай улуғ зотнинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганмасдан туриб озодликнинг, илм-маърифатнинг аҳамиятини тушуниш қийин.

IX

Маълумки, ҳаётдан адабиётга, адабиётдан ҳаётга бориш айна бир йўл эмас. Адабиётнинг бош вазифаси ва туб моҳиятини чуқур тушунмай ҳаётдан баҳс юритадиган ижодкорлар бўлганидек, ҳаётнинг асосий талаби ва боқий ҳақиқатларини теран англамай туриб адабиётга хизмат қилишни кўзлаган қалам соҳиблари ҳам кўп учрайди. Истеъдод фақат адабиётда синалмайди, уни ҳаёт ҳам синовдан ўтказди. Аслида, ижодкор куч-қуввати, шижоати ва маҳоратини намойиш айлайдиган чинакам синов шу. Инсон тақдирини ҳаёт кўзгусида, ҳаётни инсон қисмати орқали акс эттиришни эплаган ҳар бир санъаткор буни албатта ўйлайди.

“Ҳаёт — моддий ва jisмоний ҳаракат, ҳар қандай фаолият, ўз моҳиятига кўра но-мукамал ва бетартиб. Мен эса фақат ҳаёт

талабига мувофиқ ҳолда унга хизмат қилишга интиламан”, — дейди француз адаби ва мутафаккири Мишель Монтен. Ана шундай нуқтаи назарга асосланган ижодкор маънавий-ахлоқий, диний-руҳоний мавзуларда ҳеч вақт сафсатабозлик қилмайди. Ҳеч қачон китобий гоё ва тушунчалардан илҳомланиб асар ёзишга умрини сарфламайди. Бухоро адабий муҳитида эса бадиий ижод воқелиқдан, воқелик адабиётдан йироқда судраларди. Ўртада уйғунлик, табиий алоқа йўқ эди. Аксарият қаламкашлар маҳдуд аҳволи, қилаётган ишига танқидий нигоҳ билан қарай олмасди. “Эй биродарлар, сиз кам фикрлайсиз. Мушоҳада юритолмай, тайёр фикрларга ёпишиб яшайсиз. Ҳатто туйғу ва изтиробларингиз ҳам янгиликдан маҳрум” дейдиган одам топилмасди. Адабиёт назиранавислик, маддохлик лойига ботган, айниқса, Мирзо Бедилга кўр-кўрона тақлид “мода”га айланган эди.

Бу жараённи тўхтатиш, қандай қилиб бўлмасин, бундай иллатларга барҳам бериш зарур эди. Буни удалаш осон эмасди. Адабиётдаги нафислик ва гўзалликнинг манбаи қаерда? Ҳаётда. Адабиёт ва санъат нозикликни қаердан ўзлаштиради? Ҳаёт ва воқелиқдан. Демак, ҳаёт адабиётдан нозикроқ. Шу боисдан ҳаётни тез бой бериб, осон булғатиш мумкин. Бу ҳақиқатга етишган ижодкор ўз ҳаётини минг-минглаб кишилар кўзгусида мушоҳада этишда кийинчилик сезмайди. Ва ҳеч шубҳасиз, ҳар қандай шароитда ўз китобхонини топади. Зеро, чин истеъдод ўқувчи марҳаматига зор эмас. Ёзган ёки ёзилажак асари ҳар томонлама мукамал — гоёвий, рухий, бадиий жиҳатдан ҳам қизиқарли бўлса, китобхон уни албатта топиб ўқийди. Бинобарин, ўзига инонган истеъдод соҳиби адабиёт “ярмарка”сидаги ғалаёнларга аралашувдан тийилади. Аҳмад Дониш илмий-ижодий фаолияти шу маънода ибрат мактабидир.

Бу дунёда ҳар бир ютуқ ва муваффақият ўзича қурбон талаб қилади. Нимадандир кечилса, нимагадир эришилади. Ниманидир сақлаб қолсангиз, ниманидир бой берасиз. Хуллас, муваффақият дегани — маҳрумиёт, маҳрумият дегани — муваффақият оўлмоғи мумкин.

Дониш ҳаётни севиб, ҳеч бир тўсиқ ва қаршилликни писанд этмай мардона кун кечирди. Шу боисдан ҳам унинг асарлари ростлик, матонат руҳи билан суғорил-

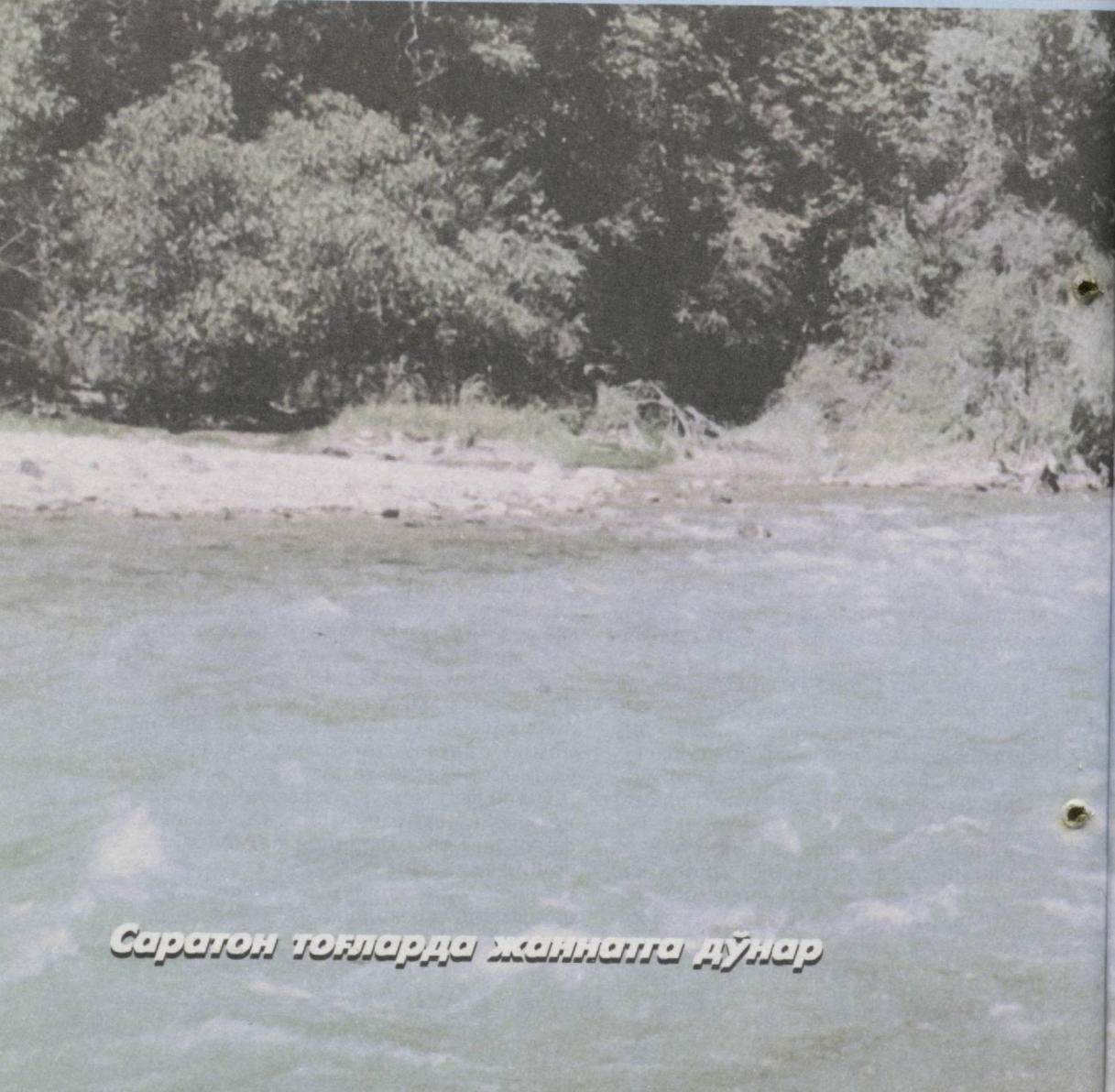
ган. У куч-қувватини ўзи хоҳлаган зайдда ижодий ишларга бағишлай олмаган бўлса-да, ҳеч бир маънода тилқисиклик жойи ҳам йўқ эди.

Аҳмад Дониш халқ ва давлат, ҳокимият ва юртнинг таназзулдан қутилишини ўйларди. Шу боисдан ҳам у жохил, нодон ва аҳмоқ кимсаларни давлатдан ҳимоя айлашга уринмаганидек, ичдан чириб, бузилиб кетган давлатнинг одамлар ҳаётида бирор ўзгариш қилиши ҳақида сўзлашни ҳам истамасди. Унинг биринчи орзуси ахлоқ ва тафаккур эди. “Илм-фан тафаккурни озод қилади, эркин тафаккур эса халқдир” деган ҳақиқатга Донишда ҳам иштибоҳ йўқ эди.

Менимча, олмон файласуфи Эрих Фромминг мана бу мулоҳазалари айнан Аҳмад Донишга ўхшаган мутафаккирлар ҳақида айтилгандир: “Камдан-кам кишиларгина ёлғизликка чидаб, жамоатдан четда умргузаронлик қилишдан кўрқмай, ҳақиқатни айтишга қодир бўлади. Булар инсониятнинг чинакам қахрамонларидир. Агар шундай шахслар бўлмаганда, биз ҳозиргача мағораларда кун кечириб юрган бўлардик”.

Аҳмад Дониш ана шундай қахрамонлардан эди. У ҳақиқат, маърифат, тафаккур нури билан халқнинг қалбини нурлантиришга бел боғлаган танти аллома эди.

Аҳмад Донишнинг ҳаёти ва ижодиётини ўрганишда тожик, ўзбек, рус олимлари бир қанча хайрли ишларни амалга оширган. Улар орасида С.Айний, Е.Бертельс, И.Мўминов, С.Улуғзода, З.Ражабов, М.Шукуров каби атоқли олим ва адиблар бор. Бугун юртимизда сиёсий-ижтимоий иқлим тубдан ўзгарган, фикр-қарашлар янгиланган, маданий меросга муносабат ҳам бошқача. Лекин, афсуски, Аҳмад Донишга бағишлаб янги давр талаб ва эҳтиёжини ифодалайдиган бирорта ҳам махсус тадқиқот бизда ҳали яратилгани йўқ. Нега биз Донишдан ўзимизни четга тортишимиз керак? Нега юрт, миллат, инсон эрки дардидан бошқа дардни писанд қилмаган маърифатпарвар адибнинг илмий-адабий меросини кўзга суртиб ўқиб-ўрганмасликка кўникишимиз керак? Шундай бетимсол мутафаккирнинг ибратли ҳаёти, ижтимоий-сиёсий, маънавий-фалсафий сабоқларидан беҳабарлик ҳам гофиллик, ҳам маърифатли жамият қуришни орзу қилаётган биздек авлодга ярашмайдиган ҳолдир.

Саратон тоғларда жаннатта дўнар

3/2005

Кўпгина буюк ижодкорлар каби Жан Поль Сартр ҳам мураккаб ва зиддиятли қалб соҳиби бўлган. Шу боис турли эътиқод ва мақсадлар билан яшаган, гоҳ эрк истаб, гоҳида эркидан кечиб, баъзида илоҳий бир куч таъсирида Худони тан олиб, баъзан эса бу ишончдан тониб, ҳаётдан маъно ахтарган қахрамонларига ўзини қиёслаган. Бу ҳақда: “Мен бутун вужудим билан улардан яралганман, улар эса — Худодан. Бироқ мен Худога ишонмайман, менинг кимлигимни энди ўзинг топ”, деб ёзган. Дастлаб протестантлик ва католиклик руҳида тарбияланиб, кейинчалик атеизмга эътиқод қўйган, марксизм ва нигилизмни ўрганиб, сўнгра эк-

Атоқли француз файласуфи ва ёзувчиси Жан Поль Сартр (1905-1980) жаҳон адабиёти ва тафаккури ривожига улкан ҳисса қўшган буюк истеъдод соҳиби ҳисобланади. Унинг кўплаб роман, драма ва фалсафий асарлари дунёнинг турли тилларида чоп этилган, инсониятнинг маънавий хазинасини бойитган. Бу асарлари орқали у инсон ўзини ўзи тарбиялайди, мавжудлик шахсининг ҳаёти ва хатти-ҳаракатларидан иборат, деган қарашларни илгари сурган. Атеистик экзистенциализм намояндаси бўлган файласуфнинг ушбу фикр-мулоҳазалари ҳанузгача турли баҳсларга сабаб бўлиб келмоқда. Қуйидаги мақола, ўйлаймизки, Сиз, азиз журналхонларнинг Сартр ижоди ва шахсиятига бўлган қизиқишингизни янада оширади.

зистенционал гуманизм тарғиботчисига айланган, Гуссерль ва Хайдеггер каби файласуфларга эргашиб, "субъектнинг реаллиги ва реаллининг субъективлиги"ни асослашга интилган, фалсафий муаммоларни бадий тасвирларга, бадий мавзуларни эса фалсафий мулоҳаза ҳамда қарашларга сингдирган, ўзи айтганидек, ранг-баранг, универсал билимларни ифода этиш учун беором изланишларга "маҳқум этилган" ижодкорнинг ўзи ҳақидаги аччиқ, лекин ҳаққоний баҳоси шундан иборат эди. Ўзига нисбатан шундай шафқатсиз муносабати учун Овруро уни гоҳо улуглаб, кўкка кўтарди, гоҳо эса ерга уриб, бутунлай рад этди, асарларини баъзида қунт, баъзида шубҳа-гумон билан ўқиб-ўрганди. Албатта, ақл-идрок ва тафаккур сарҳадларини анъанавий ёндашувлардан халос қилишга уринган, бутун истеъдодини шунга сарфлаган шахсни тушуниш, англаш осон эмас эди. Маълумки, ижодкорга авваламбор руҳий эркинлик зарур. Унинг учун қолган масалалар одатда кейинги ўринда туради. Шунинг учун "Одам — эркин яшашга маҳқум" деган фикр Сартр асарларида бош ғоя даражасига кўтарилган. Модомики, инсон азалдан эркин яшаш учун яратилган экан, нега у бутунлай эркин бўлолмайди? Бунинг боиси шундаки, эркин яшаш инсондан катта масъулиятни талаб қилади. Мутеликда яшашга ўрганган кишилар бирон бир топшириқни адо этишни масъулият деб тушунади. Лекин аслида улар на ўзи, на инсоният олдидаги жавобгарликни ҳис этади. Ижодкор эса ҳар бир сўзи учун масъул бўлмоғи лозим. Ана шу масъулият унинг руҳиятидаги эркинликни оқлайди, яъни эзгуликка хизмат қилдиради. Масъулиятни унутган заҳоти унинг руҳиятидаги эркинлик маънисизликка айланади. Чунки ижодкорнинг ҳар бир сўзи инсон қалбини забт этишга қаратилган бўлади. Қалб эса ўта нозик, уни эзгу ҳисларга ошно қилиш ҳам, ёвуз ниятларга тўлдириш ҳам ҳеч гап эмас. Бу чегаралар бир-бирига жуда яқин эканини ҳақиқий санъаткор яхши билади. Шу боис у мудом изланишда, хавотирда, зиддиятли туйғулар тўфонида яшайди. Камдан-кам ижодкор бундай азоблардан маъно топади. Сартр бу маънони руҳий эркинликда деб билади. Ёзувчи Иккинчи жаҳон уруши даврида "Қаршилик" ҳаракатида қатнашгани учун Франциянинг олий нишони — "Фахрий легион" ордени билан тақдирланади. Бадий-фалсафий асарлари учун эса халқаро Нобель мукофотига сазовор бўлади. Лекин ижодкор ўз эътиқодида қатъий туриб, "Мен шон-шухрат эркимга халақит беришини истамайман", деб бу мукофотлардан воз кечади.

XVIII аср фалсафасида ҳам, Сартрнинг фикрига кўра, моҳият мавжудликдан олдин келади деган ғоя яшаб қолаверди. Дидро ва Вольтер каби файласуфлар барча инсонларга тааллуқли "умумий инсоний табиийлик" мавжуд деб билган. Кант фалсафасида инсоннинг моҳияти унинг тарихий мавжудлигидан олдин пайдо бўлиши ҳақида фикр юртилади. Экзистенциализм эса мавжудлик моҳиятдан олдин келади, унинг қандай бўлишини белгилаб беради, деб ҳисоблайди. Чунки олдин одам пайдо бўлади, шундан кейингина у ўз моҳиятини намоён этади. Сартр бу масалага атрофлича тўхталиб, "Одамзод ўзини ўзи қай даражада

шакллантира олса, шу даражада инсон", дейди. У инсонда умумий инсоний табиийлик йўқлигини, унинг ўзи ўзича мавжуд бўлишини таъкидлайди. Бу эса инсонга масъулият юклайди. Ўзини ўзи шакллантира олиш ҳам ана шу масъулиятга боғлиқ. Бинобарин, мавжудликнинг тақдири инсон қўлида. Бордию инсон ва борлиқ илоҳий яратик бўлса, улар ўртасида бевосита боғлиқлик бўлиши, дунёдаги ёвузликлар, дилозорлик ва қирғинлар учун яратганнинг ўзи жавоб бериши вожиб эди. Бу эса аслида инсоннинг ҳаёт учун масъуллигини инкор этиш, унинг гуноҳларини оқлаш ва охир-оқибатда уни эрксиз ва ҳуқуқсиз махлуққа айлантириш билан баробардир.

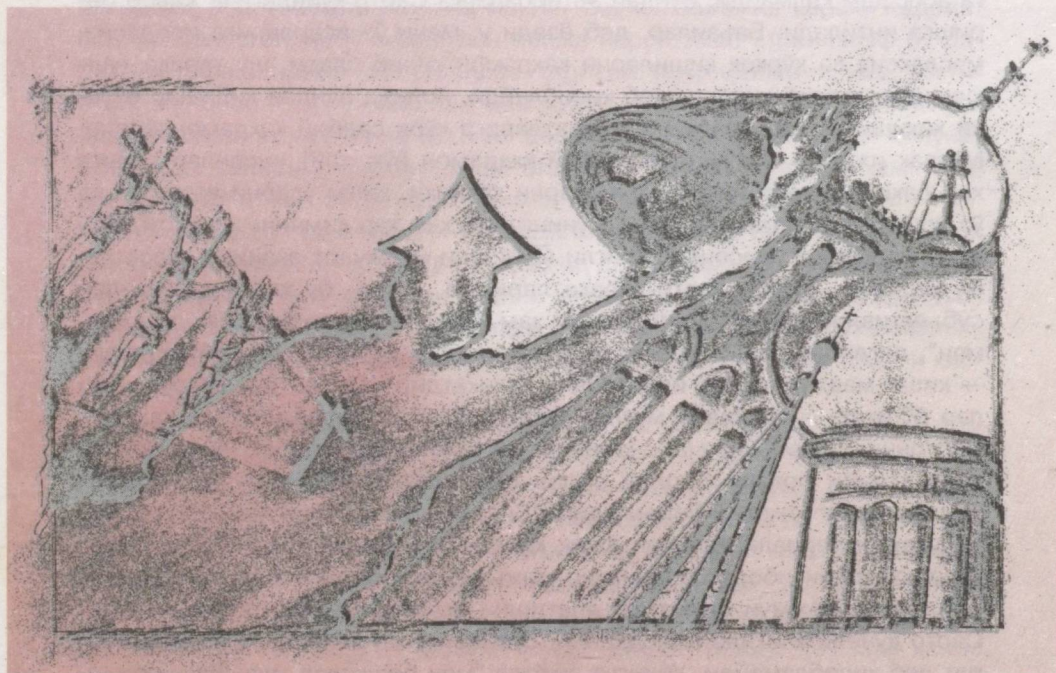
Немис файласуфи Фридрих Ницшенинг даҳриёна ҳайқириғини Оврүпода тинглайдиган ақлли одам топилмаган. Файласуф умрининг охириги ўн йилини телбахонада ўтказгани учун унинг сўзларини ҳеч ким жиддий қабул қилмаган. Аммо орадан ярим аср ўтмаёқ Оврүподаги интеллектуал уйғониш ҳаракатининг пешволаридан бири Сартрнинг ҳам шу масалага қайтиши жамоатчилик ўртасида катта шов-шув уйғотади. Лекин мутеларча яшашга ўрганган кишилар бу ғояни қабул қила олмайди. Уларнинг назарида инсон ҳар куни, ҳар сонияда ўзидан юқори турган илоҳий кучга ҳисоб бериши шарт. Акс ҳолда у хом сут эмган бандалигига бориб, нафақат ўзини, ҳатто бутун борлиқни барбод қилиб юбориши ҳеч гап эмас. Шунинг учун инсонни борлиқда якка ва назоратсиз қолдириб бўлмайди. Чунки борлиқ учун энг катта хатар — тобелик эмас, ўзбошимчалик ва анархиядир.

Инсон ҳис-туйғу ва эҳтиросларга, онгу тафаккурга эга. Шунинг учун у ўз билим, қарашларидан ташқаридаги нарсаларни тасаввур қилолмайди. Шу билан бирга, у бошқалар ҳам шундай субъектив ҳолатда эканини ҳисобга олмасдан яшай олмайди. Айнан шу нуқтада инсон масъулияти бошланади.

Муқаддас китобларда зикр қилинишича, Иброҳим пайғамбар ўз ўғлини Худо йўлида қурбон қилиши зарур эди. Фаришта бу ҳақда хабар берганида, ул зот ҳеч иккиланмай ўғлининг бўғзига пичоқ тирайди. Чунки у ўзини Худо олдида масъулиятли деб билади. Сартрнинг талқинича, Иброҳим пайғамбар назарида, ҳаёт ва борлиқнинг яккаю ягона ҳукмдори Худодир. Мабодо ўз қилмиши ва келажак учун масъул бўлганида, деб ҳисоблайди файласуф, у ўғлини, ўзининг эркин яшаш ҳуқуқини ҳимоя қилган бўларди, албатта. Самодаги олий ва мукамал зот олдидаги масъуллик кишини ердаги гуноҳкор бандалар олдидаги масъулиятдан халос этмайди. Сартрнинг хулосаси шундай. Худони тан олмаган адибнинг бундай қарашларини тан олмаслик, улар билан тортишиш мумкин. Бироқ биз учун аввало Оврүпо буюк адиб ва файласуф сифатида эътироф этадиган ижодкорнинг кимлиги, унинг қарашлари моҳиятини билиб олиш муҳимдир.

Файласуф насроний қадрият ва анъаналарни, умуман, кишилар ҳаётини бошқаришга даъвогар ахлоқни инсон эркига мос келмайдиган ҳодиса сифатида баҳолайди. Чунки "Нима қилишингизни сизга ҳеч қандай

умумий ахлоқ кўрсата олмайди, дунёда бундай нишона йўқ". Агар шундай ахлоқ ва нишона бўлганида борми, инсоннинг хатти-ҳаракати ва эрки уларнинг доирасидагина мавжуд бўларди. Нафақат ҳақиқий эркинлик ва ижодкорлик тарафдори бўлган одам, балки ўз манфаатларига эга ҳар қандай киши ҳам бундай тартибга кўниқолмайди. Масалан, ахлоқ одам ўлдириш, бировнинг хотини ва молига кўз олайтириш, зулм-зўравонлик қилишни қоралайди. Лекин амалда айнан шу иллатлар инсоннинг ҳаёт тарзига, атрибутига айланиб кетмайдими, деган саволни ўртага ташлайди Сартр. Инсон бу дунёда ўз ҳолига ташлаб қўйилган экан, қайси ахлоқни танлаш, унга амал қилиш ёки амал қилмасликда у эркин бўлмоғи лозим, дейди адиб. Жумладан, насроний ахлоқи, анъана ва қадриятларига риоя қилиш ёки риоя қилмаслик ҳам одамларнинг ихтиёрида, бироқ бундай танлаш, эрк учун аввало одамнинг ўзи масъул. Кўриниб турибдики, файласуф эркинликни масъулият ҳисси билан боғласа-да, уни мутлақлаштиришга мойил. Ёзувчи, одамзодга ишониб бўлмайди, чунки у — эркиндир, деб таъкидлайди. "Мен одамнинг эзгуликка, ижтимоий фаровонликка интилишига ишонганим ҳолда, ўзим билмаган кишилардан умид қилолмайман. Чунки улар — эркин, уларда умид қилишимга асос бўла оладиган умумий инсоний табиийлик йўқ... Дўстларим менинг ишимни мукаммал даражага етказишига ҳам ишонмайман, чунки улар ҳам эркин. Эртага нима билан шуғулланишини фақат уларнинг ўзи ҳал этади".

Тоталитаризмдан эркинлик сари. Муаллиф асари

Эркинликни бу даражада мутлақлаштириш натижасида беихтиёр кўпгина саволлар туғилади. Авваламбор, эркинлик шахснинг кечаги ҳаётидан бошқача кечадиган ҳодисами? Эркинлик фақат шахснинг иродасини ифода этадими? Ундай тақдирда инсониятни бирлаштириб турган умумийлик нима бўлади? Шахс эркини мутлақлаштириш жамиятда ўзаро низо ва рақобатни, ҳар кимнинг ўз манфаати учун курашини, пировардида эса анархизмни авж олдирмайдими?

Сартр, мавжудлик — шахс хатти-ҳаракатларидан иборатдир, деб билади. Унингча, инсон ўзини ўзи намоён қилиш, ўзини ўзи рўёбга чиқариш орқалигина мавжуддир. Шунинг учун у "ўз ҳаёти ва хатти-ҳаракатларининг йиғиндисидан бошқа нарса эмас". У ҳолда инсоннинг онги, орзу умидлари, ҳис-туйғулари, турли субъектив ҳолатлари нима бўлади? Ахир, инсон деган мавжудот фақат хатти-ҳаракатлардан иборат эмас-ку? Масалан, у ухлаб ётганида ҳеч қандай хатти-ҳаракат қилмайди, лекин ҳеч ким уйқуни инсон мавжудлигидан айрича кечадиган ҳолат сифатида қарамайди. Дарҳақиқат, инсоннинг ўзи мавжудлик. Бу мавжудликни эса у маълум бир хатти-ҳаракатлари доирасида исбот этади. Бироқ инсоннинг мавжудлиги ва хатти-ҳаракатлари фақат унинг иродасига боғлиқ эмас. Ҳатто одамзоднинг бу дунёга келиши ёки кетиши ҳам унинг хоҳишига қараб қолмаган. Инсон ижтимоий борлиққа, ўтмиш ва келажакка, кундалик тартибларга шундай боғланганки, уни бу воқеликлардан фақат ҳаёлан озод қилиш мумкин. Шундай тасаввур қилинганда эса уни "инсон" деб аташга асос ҳам қолмайди. Бундай эътирозларга Сартр қуйидагича жавоб беришга интилади. Баъзилар, деб ёзади у, мени ўз асарларига иродасиз, маслаксиз ва қўрқоқ кишиларни қаҳрамон қилиб олади, шу тариқа тушкунликни тарғиб қилади, деб ҳисоблайди. Аслида бундай кишилар ёзувчи хоҳишича эмас, балки ўз хислатларига кўра салбий қаҳрамонлардир. Мутлақ ижобий ёки мутлақ салбий қаҳрамон йўқ, ҳаёт инсонлар олдида ҳар дақиқада янги-янги муаммоларни қўядики, киши уларни вазиятга ва ўз ирода кучига қараб ечади. Шунинг учун ҳам ҳар кимнинг қисмати, тақдири ўз кўлида. Инсоннинг онгли ва жонли мавжудот эканини кўрсатувчи мезони — унинг хатти-ҳаракатларидир. Тўғри, бу хатти-ҳаракатлар субъективлик натижасидир. Декарт ҳам "Фикрляпманми, демак, мавжудман", деганида шунга ўхшаш қарашни илгари сурган эди. Субъективлик — киши мавжудлигини исботловчи ҳақиқатдир. Ҳаётда бундай ҳақиқатлар бўлиши учун аввало мутлақ ҳақиқат бўлиши зарур. Мутлақ ҳақиқат, Сартрнинг таъкидлашича, инсоннинг хатти-ҳаракатларидир. Инсон хатти-ҳаракатлари орқали борлиқ билан бевосита алоқа ўрнатади. Мутлақ ҳақиқат унинг ҳақиқий бойлигидир. "Биз, моддий дунёни ҳақиқат деб биладиган материалистлардан фарқ қилган ҳолда, инсон дунёсини хатти-ҳаракатлардан иборат бойликлар мажмуи деб қараймиз ва уни шундай бойликлар мажмуи сифатида яратишни истаймиз" деб ёзади у. Лекин Сартр дунёни алоҳида шахсларнинг субъектив хатти-ҳаракатларидан иборат деб ҳисобламайди. Унингча, ҳаётда "мен бошқалар туфайли мавжудман" деган қоида амал қилади. Шахс ўз субъективлигини намоён қили-

ши учун бошқалар қанчалик керак бўлса, бошқаларга ўз субъективлигини намоён қилиш учун унинг ўзи ҳам шунчалик зарурдир. Демак, жамиятда интерсубъективлик, субъектлараро боғлиқлик мавжуд. Кўриниб турибдики, Сартр, шахснинг ўзига хос субъектив хатти-ҳаракатларини тан олгани ҳолда, уларнинг бошқа субъектив хатти-ҳаракатлар билан мутано-сублигини ҳам қайд этади.

Шахс эркини мутлақлаштириш ижтимоий ҳаёт ва келажакнинг қандай бўлиши ҳақидаги саволга ҳам жавоб беришни тақозо этади. Сартрнинг мулоҳазаларидан маълум бўладики, ҳаёт ўзининг ўзгармас, фундаментал қонуниятларига эга — улар инсоннинг бу дунёда ўз ҳолига ташлангани, унинг мудом бирор амал билан бандлиги, турли муносабатларга киришишидадир. Инсон шунга мувофиқ эркин яшайверади, эркин субъект сифатида ўз келажagini ўзи режалаштиради. Ҳаётнинг фундаментал қонуниятларига асосланган бундай режалар, уларни қайси мамлакат, ирқ вакили тузганидан қатъи назар, барчага тушунарли бўлади. Бу аслида файласуф тасаввур қилаётган ва асослашга интилаётган ҳаёт ва келажак моделидир. У шахс эркини, унинг ўзини ўзи шакллантириш жараёнини ушбу моделга асос қилиб олади.

Бу модел моҳиятидан келиб чиқадиган яна бир масала шундаки, инсон табиий равишда ўзи яратган қадриятларнигини тан олади. Бу масала бўйича Сартр ўз қарашларини бундай баён қилади: "Ҳаёт далилсиз моҳиятга эга эмас. Сиз ўз ҳаётингизни яшамагунча у ҳеч нимани англамайди, ҳаётингизга ўзингиз моҳият бағишлашингиз керак. Қадрият эса сиз танлаган ушбу моҳиятдан бошқа нарса эмас". Файласуф бу борадаги қарашларини ифодалашда тарихий тажрибаларни ҳам, ижтимоий муносабатлар таъсирини ҳам ҳисобга олмайди, у шахснинг ўзи яратган қадриятларнигини ҳақиқат деб билади. Ижтимоий ҳаёт қонуниятларидан хабардор ҳар бир киши биладики, инсон борлиққа ҳам, Ницше ибораси билан айтганда, "тарихга ҳам занжирбанддир".

Экзистенциал қарашларни ёқлайдиган файласуф инсонни ҳеч қачон ўзи кўзлаган манзил, эришадиган мақсад деб қарамайди. Чунки инсон ўз шаклланиш ва тақомиллашиш йўлини якунига етказган эмас. Агар инсон комилликка эришганида, ташқи оламга боғлиқ ҳам бўлмас, мукамаллик ҳам изламас эди. Номукамаллик — одамнинг қисмати, аммо хайрли қисмати дир.

Инсоннинг орзу-ўйи, мақсад-муддаоси ва хатти-ҳаракатлари мудом ўзидан ташқаридаги объектларга қаратилган бўлади. У номукамаллигини бартараф этиш учун ўз қуввати ва вақтини бошқа объектларга сарфлайди. Бунини Сартр "экзистенциализмдаги гуманизм" деб атайди. Аммо файласуф ўзининг асосий ғоясини унутмайди — мавжудлик шахснинг эркида, инсоннинг ўзини ўзи шакллантиришида, деган қарашида собит қолади. Унингча, инсон тақдирга тан берганида ҳам унинг ёзигида ҳеч нарса ўзгармайди — одамни унинг ўзидан бошқа ҳеч ким халос қила олмайди...

«ЧИҒАТОЙ
LAFZI ILA
RAQAM
URDUM...»

Эл оғзига элак тутиб бўлмас

Бирон халқ бирданига, ҳатто бир асрда пайдо бўлиб, шаклланиб қўя қолган эмас. Шундай миллатлар борки, тили, турмуш тарзи, маданияти муштарак, лекин диний эътиқоди турлича бўлган гуруҳлардан иборат. Масалан, абхазлар ва осетинларнинг бир қисми — мусулмон, бир қисми — насроний (чўқинган). Ёки украинларнинг бир тоифаси насронийликнинг православ, иккинчи қисми католик оқимига мансуб. Черковлари ҳам, поплари ҳам алоҳида-алоҳида. Лекин миллат — бир.

Шунга боғлиқ яна бир ҳолат бор. Бу — миллатнинг қандай номланиши масаласи. Германиянинг туб халқи ўзини “дойч”, мамлакатини “Дойчланд” дейди. Ғарбий Европадаги қўшнилари уларни “герман”, мамлакатини “Германия” деб атайди. Славянлар тилида бу давлат ғарбликлардаги каби “Германия” дейилса ҳам, айна халқ “немис”, Шарқда эса бу эл “олмон”, айна мамлакат “Олмония” деб юритилади.

Демак, миллатни қандай номлаш борасида ҳам “эл оғзига элак тутиб бўлмас” экан. Элак тутиш шартмикан ўзи?

Бухоро мадрасасида таълим олган,

Туркиянинг Истанбул шаҳрида яшаган, 1860 йили Венгрияда туркшунослар анжуманида иштирок этган ўзбек олими Шайх Сулаймон Бухорий тузган, саккиз мингга яқин сўзни изоҳлаган тарихий ўзбекча-туркча луғат (И. Кунош томонидан олмон тилига таржима қилиниб, 1902 йили Будапештда нашр этилди) “Луғати чигатойи ва турки усмоний” дейилади (қаранг: И. Қўчқортоев, Б. Исабеков. *Туркий филологияга кириш. Т., 1984, 29-бет*).

Абдурауф Фитратнинг махсус “Чигатой адабиёти” мақоласи ҳам бежиз ёзилмаган (Абдурауф Фитрат. *Танланган асарлар. II жилд. Т., 2000. 37–45-бетлар*). Унинг замондоши Ғози Олим Юнусов ҳозирги ўзбек адабий тилига асос бўлган шеваларни “чигатой ёки турк-барлос шевалари” деб атайди (қаранг: *Навоий ва адабий таъсир масалалари. Т., 1968, 240-бет*).

Воҳиджон Ғафур, Асқар Хусайннинг Хитойдаги “Миллатлар нашриёти”да 1987 йили чоп этилган тўрт қисмлиқ “Уйғур классик адабиёти тезислари” китобининг охириги қисми айнан “Чигатой тили давридаги уйғур адабиёти” деб аталади. Бу қисм олти бобдан иборат. Биринчи боби “Чигатой

тили" ва "чигатой адабиёти" тўғрисида (370 — 411-бетлар), учинчи боби эса "Улуғ мутафаккир шоир Алишер Навоий" (498—671-бетлар) деб номланади.

Бу олимлар осмондан олиб ёзмаган. Навоий замондоши Давлатшоҳ Самарқандий улуғ шоирни "ўз даврининг машхурларидан ва чигатой элининг қахрамонларидан эди" (қаранг: *Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. 2-том. Т.: 1977, 40-бет*), деб қайд этади.

Туркиянинг Истанбул шаҳрида 1988 йили турк тилида Янош Экманн деган мажор тилшуносининг "Чигатой эл китоби" деган асари чоп этилди. Муаллиф "чигатой тили" деганда Ўрта Осиёда XV аср бошларидан то XX аср бошларига қадар қўлланган адабий тилни, яъни бизнинг тилимизни кўзда тутди. Олим тилимизнинг минг йиллик тарихини учга бўлади: қорахонлича ёки хоқония туркчаси (XI — XIII асрлар), Хоразм туркчаси (XIV аср) ва чигатойча (XV аср — XX аср бошлари).

Бокудаги "Озарбойжон" нашриётида 1999 йили чоп этилган икки жилдлик "Минг беш юз йилнинг ўғуз шеъри" антологияси биринчи жилдида "XIV — XVI асрлар чигатой шоирлари" (111 — 119-бетлар) деган қисм бор. Ундан бизнинг шоирларимиз — Лутфий, Саккокий, Хусайн Бойқаро, Алишер Навоий ва Бобур шеърларидан намуналар жой олган.

Демак, четда халқимизни "чигатой эли", тилимизни "чигатой тили" ва адабиётимизни "чигатой адабиёти" дейиш бекорга эмас.

Турли эллар турлича номласа-ю, бир халқ кўзда тутилган бўлса, ҳеч гап эмас. Мабодо, халқ бир асрда бир ном, кейинги юз йилликда бошқаси билан аталган бўлса, муаммо чигаллаша бориши тайин.

Бундан ҳам нозикроқ мушуқлот мавжуд. Агар бир халқ турли этник гуруҳлардан ташкил топган, улардан бирининг номи бора-бора миллатни англатадиган умум атамага айланган бўлса, янада жиддийроқ тадқиқ қилиш зарурати сезилади.

Халқимизнинг шаклланиши ва номланишида худди шундай нозикликлар бор. Кенг омма чалкашиб кетмаслиги, баланд-парвоз маънода эмас, ўзликни англашнинг жайдари фалсафаси талабига кўра

ҳам бунга эҳтиёж кучлилиги учун ушбу сатрлар муаллифининг "Навоий ва туркий қавмлар" мақоласи ёзилган ва "Тафаккур"да (2000, 1-сон) босилган эди.

Бироқ миллатимиз, тилимиз ва адабиётимиз тарихи, у ҳақдаги умумжаҳон туркшунослигида мавжуд қарашлардан беҳабарроқ айрим муаллифлар улуғ шоир ва мутафаккиримизни "чигатой улуси", "чигатой халқи", "чигатой тили" ва "чигатой адабиёти"га мансуб ҳисоблашни тамоман ўзга маънода тушунди. Ҳатто буни миллатимизни "мўғуллаштиришга уриниш" тарзида ҳам талкин этди (Қаранг: *"Хуррият", 2004 йил, 5 май*).

Ўша даъволардан бири шуки, гўё Навоийнинг ўзи ҳеч ерда "Чигатой тилида ёздим" демаган эмиш. Бунинг исботи учун муҳтарам бир халқ ёзувчисининг фикрига суянилади, холос.

Навоий қайсидир сўзни, боринги, асарларининг тили ҳақида "чигатой тили" атамасини ишлатган-ишлатмаганини аниқлаш учун илмий даражали тадқиқотчи ёхуд унвондор адиб бўлиш шарт эмас. Бунинг учун шоирни ўқиш керак, вассалом. Бу қўлдан келмаса ёхуд эринчоқлик қилинса, лоақал тўрт жилдлик "Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати"даги "ч" ҳарфи қисмини варақлашгина кифоя эди. Бу луғатнинг 3-жилдида "**чигатой** — чигатой улусида яшовчи туркий халқ; **чигатой лафзи** — чигатой тили, эски ўзбек тили; **чигатой халқи** — чигатой халқи, ўзбеклар" деб изоҳ берилган.

Маълум бўладики, Чигатой ҳақида, "Чигатой мамлақати", "чигатой улуси", "чигатой халқи" (ёки "чигатой эли"), "чигатой тили", "чигатой адабиёти" атамалари хусусида батафсилроқ маълумот бериш зарурати бор. Шу рўйхатдан ҳам кўриниб турибдики, дастлаб ономастик ҳодиса, яъни киши исми бўлган сўз тарих тақозоси билан аввал жўғрофий атамага, яъни жой номига, сўнг эса этноним, яъни эл номига айланган. Миллатимиз ўтмиши билан бевосита боғлиқ бу ҳодисани, қай биримизнинг исташ-истамаслигимиздан қатъи назар, ўрганишимиз, билишимиз шарт. Бинобарин, жаҳон туркшунослиги тарихида бу атамалар мавжуд, ҳозир ҳам фаол ишлатилади.

Миллатимизнинг бир неча номи

Ўзбек халқи ўтган асрларда кўпроқ "турк" атамаси билан юритилган. Лекин бу жуда умумий тушунча. Чунки у барча туркий халқларни англатади-да.

Навоий замонида, аниқроғи, шоир асарларида бу сўз икки маънода ишлатилган. Биринчиси — умуман "туркий" маъносида:

*Турк назмида чу мен тортиб алам,
Айладим ул мамлакатни якқалам.*

Иккинчиси — Мовароуннахр ва Хуросонда яшаган туркийлар, яъни бугунги ўзбек миллатининг асосий таркибий қисми (ядроси) бўлган аҳолини англатиб келган.

*Кўнгул бермиш сўзумга турк, жон ҳам,
На ёлғуз турк, балким туркмон ҳам, —*

деганида улуғ шоир "турк" сўзини айнан ана шу иккинчи, яъни миллатимизни англатадиган маънода қўллаган. Чунки, ахир, турк умумий маънода ишлатилган бўлса, шоир туркий халқ бўлган туркманни ажратиб кўрсатмаган бўлар эди?

Аммо бугун "турк" деганда ҳам икки маъно англашилади. Биринчиси — жаҳондаги туркий тилда сўзлашувчи йигирма тўрт миллат ва элатнинг умумий номи. Иккинчиси — Туркия турклари.

Бизда Туркистон деган жой номи сунъий равишда йўқ қилинганидан кейин, яъни ўтган асрнинг 20-йилларидан эътиборан "турк" атамаси Туркиядаги туб халқнинг номига айланди. Шунгача улар "усмонлилар" деб юритилган. Туркия деган давлат номи ҳам шу тарзда жорий этилди.

Бугунги ўзбекларнинг таркибий қисмига кирадиган ўғуз шевасида сўзлашадиган Хоразм аҳли тилини Навоий "хоразмийча туркий тил" ҳисоблайди. "Мажолис ун-нафоис" тазкирасида ул зот Мавлоно Ҳусайн Хоразмий ҳақида: "Ва Мавлоно Жалолиддин Румий (қуддиси сирраҳу) "Маснавий"сиға шарҳ битибтур ва "Қасидайи Бурда"ға ҳам **хоразмийча туркий тил била** (таъкид бизники — **С. О.**) шарҳ битибдур" (Алишер Навоий. Асарлар. 12-жилд, 11-бет), деб ёзади. Демак, "хораз-

мий турклари" деган атама ҳам миллатимиз номлари қаторига қўшилади.

Навоий асарларида халқимизнинг яна бир таркибий қисми бўлган қавм ҳақида ҳам махсус қайд мавжуд. Буни "Мезон ул-авзон" асаридан топамиз: "Чун ўзонларнинг ўзмоғи ва **ўзбакларнинг** (таъкид бизники — **С.О.**) буди-будойи ҳеч вазн била рост эмас эрди, анга таарруз қилилмади, агарчи асарлари бордур, аммо аруз илмига дахли йўқдур" (Алишер Навоий. Асарлар. 15 жилдлик. 14-жилд, 181-бет).

"Ўзбек" (ёки "ўзбак") атамаси илгари ва Навоий замонасида бугунги ўзбек халқининг бир таркибий қисминигина англатган. Айрим олимларнинг фикрига кўра, XVII асрдан эътиборан у ўзбек халқининг дастлабки умумлашма номи сифатида ишлатила бошлаган (Қаранг: Х.Дониёров. Ўзбекнинг ёши. "Ўзбекистон адабиёти ва санъати", 1991 йил, 1 март).

Бу атама 1924 йили Ўзбекистон ташкил этилганидан бошлаб чинакамига (расман), яъни миллатимизнинг ҳақиқий умумлашма номига айлангани рост.

Навоий Мовароуннахр ва Хуросондаги иккинчи катта этник таркиб — форсий тилда сўзлашувчи халқни "сарт" атамаси билан тилга олади. Унинг маънодоши сифатида "тожик" этнонимини ҳам ишлатаверади.

Даврлар ўтиши билан Марказий Осиёдаги қозоқ қардошларимиз юртимиздаги ўтроқ ҳолда яшайдиган туркий қавмни ҳам "сарт" деган. "Сарт тандаб жер, барин жер" мақолини биз ҳақимизда тўқиган.

Натижада руслар ҳам XIX асрда юртимизни босиб олганидан кейин маҳаллий туркий аҳолини, яъни халқимизни "сартлар" ("сарты") деган. Шу тариқа "сарт" ҳам маълум даврларда миллатимиз номига айланди. Рус босқинидан кейинги аксар ҳужжатлардаги "сарт" атамаси халқимизни англатади. Шунинг учун буни Навоий асарларида учрайдиган ва форсийларни англатадиган "сарт" билан аралаштириб юбормаслик керак.

Ўзбек миллатининг пайдо бўлишида минтақамизда жуда қадим замонлардан бери яшаб келган, турли тилларда сўзлашган, номлари бизга маълум (саклар, массагетлар, сўғдлар, хоразмийлар ва ҳоказолар) ва номаълум кўплаб этник

гуруҳларнинг аксари туркийлашди ҳамда бугунги ўзбек халқининг ядросини ташкил этди (Бу ҳақда қаранг: *К. Ш. Шаниязов. К этнической истории узбекского народа. Т.: 1974. С. 9*). Биз улар ҳақида тўхталмадик. Миллатимизнинг туркий халқ сифатидаги номларинигина санадик, холос.

Миллатимизнинг шундай номларидан яна бири — чигатой. Баҳсимиз шунинг юзасидан.

Чигатой ким эди?

Чигатой мўғул империясининг асосчиси Чингизхоннинг иккинчи ўғли эди. Жаҳонгир бу ўғлига берган ерларга Марказий Осиё, жумладан, бугунги Ўзбекистонимиз ҳудуди ҳам кирар эди. Мирзо Улуғбек Чигатойхонга қайси ерлар тақдим этилганини аниқ чизиб берган: "Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам мамлакатларни тақсимлаш пайтида Туронзамин мамлақати ҳокимлигини Қошғар сарҳадларидан уйғурлар ер чегарасигача, Жайхун дарёси адоғигача ястанган ерлар, Эрон ва Турон оралиғидаги Балх, Бадахшон, Кобул, Ғазнин, Синд дарёсигача бўлган ерларнинг кўп қисмини шу сеvimли фарзандига берди. Уни мамлакат, сипоҳийлар билан сийлаб, уларни (бошқаришни) амакилари уруғидан бўлган Қорачор нўён ибн Сўғу Чечан ибн Эрумчи барлос ибн Қочувли баҳодир ибн Тумунахонга топширди" (*Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Т., 1994. 297-бет*).

Демак, ўзбек миллати тарихи билан боғлиқ "Чигатой мамлақати", "чигатой улуси", "чигатой халқи", "чигатой эли", "чигатой тили" тушунчалари шу тарихда келиб чиққан. Буни тарих саҳифаларидан сидириб ташлашнинг асло иложи йўқ.

"Чигатой мамлақати" тушунчаси ўз ўзича пайдо бўлмаган. Чигатойхон ҳозирги Шарқий Туркистон ҳудудида бўлган Бешбалиғ (Бу шаҳар ҳақида қаранг: *Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-жилд. Т.: 2000. 733-бет*) шаҳрини ўзига пойтахт қилди. Академик Б. Аҳмедовнинг маълумот беришича, "Бешбалиғ — уйғур хоқонлигининг пойтахти... Чингизхон ва унинг даврида Мўғулистондан Осиёнинг фарбий ноҳиялари сари бўлган карвон

йўли Бешбалиғ орқали ўтган. Вайроналари ҳозирги Урумчи шаҳридан 150 км. чамаси масофада жойлашган" (*Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Т. 1994. 329-бет*). "Болиғ" ("болиқ") мўғул тилида шаҳар, аҳоли яшайдиган обод ер деган маънони англатади.

Бора-бора бу ҳудуд "Мулки Чигатой", яъни "Чигатой мамлақати" деб юритила бошлади. Чигатой 1227-1241 йиллари хонлик қилган (*ўша асар, 346-бет*). Бу ҳол темурийлар давригача, яъни 1370 йилгача давом этди.

Чигатой мамлақати ўзбек давлатчилиги тарихининг таркибий қисмига киради. Чунки муҳтарам Президентимиз Ислам Каримов 1997 йили Хева шаҳрининг 2500 йиллик тўйи тантанасида айтган сўзларга таяниб, юртимизда пайдо бўлган, шакланган, ҳукм сурган ҳар қандай давлат ўзбек миллий давлатчилиги тарихига киради, деб ҳисоблай оламиз.

Чигатой исми давлат номига айланганидан кейин табиий равишда у ҳукмронлик қилган мамлакат аҳли "Чигатой улуси" деб юритила бошлади. Бу кенг маънодаги атама эди. Шунинг учун, албатта, у амалда мамлакатдаги барча этник гуруҳларни — жами аҳолини англатган. Чунки санаб ўтилган ҳудудларда, шубҳасиз, турли тилларда сўзлашувчи ҳар хил элат яшар эди.

Кейинчалик бу атаманинг ҳам торайган маъноси пайдо бўлди. Кўпинча "чигатой улуси" деганда Марказий Осиёда яшаган, ҳозирги ўзбекларнинг қадимий ўзагини ташкил этган, тил хусусиятлари нуқтаи назаридан уйғурларга яқин бўлган қавм ва уйғурлар тушунилган.

Бу атамадан бугунги олимларимиз ҳам воз кечгани йўқ. Чунки тарих ўз атамалари билан иш кўришни тақозо этади. "Ўзбекистон миллий энциклопедияси"нинг 5-жилдидаги (2003) "Маҳмуд Торобий кўзғолони" деган мақолада шундай жумлани ўқиймиз: "Чигатой улусида мўғуллар истибдоди остида эзилган ва зулмидан тўйган маҳаллий аҳоли кўзғолон кўтаришига бир неча марта ҳаракат қилган" (557-бет). Англашиляптики, ҳукмдорлар мўғул бўлса ҳам, эл-улуснинг аксари, яъни маҳаллий халқ мўғул эмас эди. Демак, бу

ердаги "чиғатой улуси" бугунги ўзбекларнинг аждодлари.

Мақола муаллифи Қаҳрамон Ражабов яна шундай ёзади: "Чиғатой улусини мўғул хоқон(қоон)лари номидан бошқарган Маҳмуд Ялавоч ва унинг ўғли Масъуд Ялавоч бу пайтда ҳам хоқонлар манфаатини кўзлайдиган, ҳам маҳаллий халққа хайрихоҳ нозик сиёсат юритишган" (557-бет).

Темурийлар Чиғатой авлодларидан ҳокимиятни олганидан кейин ҳам халқ аввалгидек "чиғатой улуси" деб юритилаверди. Алишер Навоий ҳам бевосита шу халқ вакили эди. Абдураззоқ Самарқандий "Тазкират уш-шуаро"сидаги улуғ шоир ҳақида айтилган мана бу қайд жуда кўп нарсани ойдинлаштиради: "Бу машҳур ва олий даражали амирнинг (Навоийнинг — **С. О.**) буюк отаси (Ғиёсиддин Кичкина — **С. О.**) замонасининг машҳур кишиларидан ва **чиғатой улусининг** (таъкид бизники — **С. О.**) улуғларидан ва Султон Абулқосим Бобур баҳодир ҳукмронлиги даврида султоннинг яқин кишиси бўлиб, мамлакатни идора қилиш ва давлатга кафиллик унинг инон-ихтиёрида эди" (*Навоий замондошлари хотирасида*. Т. 1986. 14-бет).

Демак, Навоий ҳам чиғатой улусидан эди. Таъкидланганидек, "чиғатойлар" деганда тарихда Мовароуннаҳр ва Хуросонда яшган ўтроқ турклар ва уйғурлар тушунилган.

Биз буни осмондан олиб айтаётганимиз йўқ. Айни қараш бошқа муаллифларнинг фикри билан ҳамоҳанг: "Чиғатой улусида ўтроқ ҳолда маданий турмуш кечирувчи халқ туркийлар эди. Шу сабабли мумтоз адабиётимиз яратилган туркий тилимиз "чиғатой тили", мумтоз адабиётимиз эса "чиғатой адабиёти" деб юритилади. Бу ўринда улуснинг номи шу ерда яшовчи халққа, унинг тили ва адабиётига берилган кўринади" (*А. Иброҳимов, Х. Султонов, Н. Жўраев. Ватан туйғуси*. Т.: 1996. 180-бет).

Навоий "чиғатой улуси" бирикмасини ишлатади. Лекин баъзан "чиғатой халқи" деган атамани хуш кўради. "Мезон ул-авзон"да бу унга айнан турк улусидаги бир қавмини ажратиб кўрсатиш учун жуда керак бўлган: "**Яна турк улуси**, батахсис (яъни хусусан), **чиғатой халқи** (таъкидлар бизники — **С. О.**) аро шойиъ авзон-

дурким, алар сурудларин ул вазн била ясаб, мажолисда айтурлар" (*Алишер Навоий. Асарлар. 14-жилд, 179-бет*).

"Чиғатой халқи" деганда Навоий, ҳеч шубҳасиз, ўзи мансуб қавмини кўзда тутган. Афтидан, шоир айнан Мовароуннаҳр ва Хуросон туркийларини кенг маънодаги "чиғатой улуси"дан ажратиб ифодалаш учун шундай қилган.

"Чиғатой эл мени ўзбек демасун.."

Баъзан биргина мисра миллат тарихининг катта бир олтин ҳалқасига айланиши мумкин.

Сарлавҳада келган сатр XVI аср шоири Муҳаммад Солиҳнинг "Шайбонийнома" дostonидан олинди. Бу гапни ўзбек (қипчоқ) уруғларининг хони — Муҳаммад Шайбонийхон элчига айтган:

*Билки, мен борчага мушфикдурмен,
Борча эл бирла мувофикдурмен.
Чиғатой эл мени ўзбек демасун,
Бехуда фикр қилиб, ғам емасун.*

Иккинчи парча бундан ҳам таажжубли. Муҳаммад Солиҳ темурийлар саройидан воз кечиб, Шайбонийхон хузурига борганида уни "чиғатойлардансан" деб ёзғиришади:

*Дедилар, сен чиғатой элисен,
Ушбу ерда чиғатой хайлисен.*

*Не деб ўзбак била ёвар бўлдунг,
Хонға бу янглиғ чокар бўлдунг?*

*Мен дедим: "Сизга жавобим-ўқтур,
Бундин ўзга бaсe сўзим йўқтур".*

Демак, ўша даврда "ўзбеклар" ҳамда "чиғатойлар" деган атама амалда ягона турк улусининг бошқа-бошқа қавмини, аниқроғи, биринчиси — Шайбоний билан келган элни, иккинчиси — маҳаллий (темурийлар салтанатига қарашли) аҳолини англатган. Темурийлар саройининг амирларидан бирининг ўғли бўлган Муҳаммад Солиҳ — табиийки, чиғатойлардан эди.

Шайбоний Дашти Қипчоқ ўзбекларидан

иборат лашкари билан келиб, temuрийлар устидан голиб чиққан, тахтни эгаллаган, қавми шу ерда муқим яшаб қолган эди. Шунинг учун ҳам хон сифатида ўзаро қондош бу икки қавмнинг бирикиб кетишидан, орада ўзаро ётсираш бўлмастидан жуда жуда манфаатдор эди. Бу унинг сиёсий маслак-мақсадларидан келиб чиқадиган бир ғоя ҳисобланарди.

Уч қавм бирлиги

Славян тиллари рус, украин, белорус, поляк, словак ва бошқа тилларга бўлингани каби, форсий тил ҳам форс, тожик, дарий, балуж, курд, пуштун, осетин ва бошқа тиллардан таркиб топган. Нима, Навоий замонида турк тиллари бўлинмаганми? Ўша даврда барча туркий халқлар ўзаро муштарак тилда сўзлашган ва шу битта тилда ижод қилганми? Бўлинадиган бўлса, Навоийнинг тили айнан қайси халқнинг сўзлашув ва фикрлаш воситаси эди?

Бу масала ўтган асрнинг 40-йилларида таниқли тилшунос А. К. Боровков тарафидан кўтарилган ва асосан тўғри ҳал этилган. Қолаверса, ушбу сатрлар муаллифи ўша эски талқинларга суянган ҳолда уни янги далиллар билан бойитиб, бунга Навоий асарларидаги туркий қавмларга муносабатни ҳам қўшиб, "Тафаккур"нинг 2000 йил 1-сонидаги мақоласини эълон қилган эди.

Қўйилган саволга ҳар тарафлама тўлиқ жавоб бериш ушбу мақола вазифасига кирмайди. Чунки унда мақсад майдони кенгайиб кетади. Бироқ қўйилган муаммонинг айна масалага ҳам дахлдор ери борлиги учун керакли даражада тўхтаб ўтамай.

Маълумки, туркий тилнинг уч лаҳжаси мавжуд: ўғузлар, қипчоқлар, қарлуқ-чигиллар (бир замонлар қарлуқлар ва чигиллар бошқа-бошқа қавм бўлган, кейин ўзаро қўшилиб, тили умумийлашиб кетган).

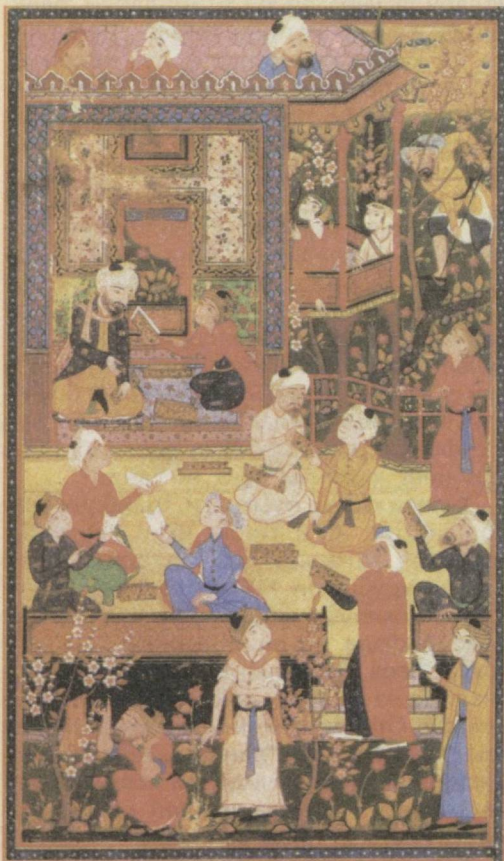
Ўғуз тилларининг кўзга яққол ташланиб турадиган хусусиятларидан бири шуки, уларда "к" товуши "г", "т" эса "д" тарзида талаффуз қилинади, яъни шу жарангсиз ундошлар жаранглига айлантирилади, шунингдек, жўналиш келишигининг биздаги "-га" қўшимчаси "-а", тушум келиши-

ги қўшимчаси "-ни" эса "-и" тарзида ихчамлаб айтилади. Бу гуруҳга турк (Туркия туркчаси), озарбойжон, туркман, гагауз (асли гўгўғуз, яъни кўкўғуз) киради.

Қипчоқ тилларининг асосий хусусиятлари эса "й" ўрнига "ж", "-га" ўрнига "-ға" ёки "-қа", "-ган" ўрнига "-ған" ёки "-қан" ишлатишда яққол сезилиб туради. Бу гуруҳга қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, татар, бошқирд, чуваш, олтой, хакас, ёқут ва бошқалар киради.

Жаҳон туркшунослигида қарлуқ-чигил деб юритиладиган гуруҳга уйғур ва ўзбек адабий тиллари киритилади.

Бироқ бу ерда гап ўзбек адабий тили ҳақида кетяпти. Масаланинг нозиклиги шундаки, бугунги ўзбек халқи таркибида уч туркий гуруҳга мансуб шевалар вакиллари ҳам бор. Бизда ўғуз ва қипчоқ шевалари ҳам мавжуд, адабий тилимизда

уларнинг таъсири ҳам йўқ эмас. Бироқ, ялпи олганда, бугунги ўзбек адабий тили мезонлари асосан қарлуқ-чигил шевалари хусусиятларига кўра шаклланган.

Гап шундаки, шу уч гуруҳ вакиллари Алишер Навоий замонида ҳам ягона миллат бўлган. Бироқ ўша замонларда ҳам адабий тил қарлуқ-чигил шеваларига асосланган ва айнан шу тил "чигатой тили" дейилар эди.

У даврда "ўзбек" атамаси ҳозир биз тушунадиган ягона миллатни эмас, амалда унинг муайян бир қисмини билдирган. Бугун буларни билиш, масалани бу қадар майдалаштириб, муайянлаштириш нима учун керак бўлиб қолди? Шунинг учунки, миллатимиз номи билан боғлиқ тарихий этнонимларнинг қайси тарихий даврда айнан қай элатни англатиб келганидан беҳабар одам миллий меросимиз намуналарида учраган бу атамаларни тушунишда чалғиб кетиши тайин. "Бобурнома"да қизиқ талқинларга дуч келамиз. Бобур ўзбекларга қарши курашганини ёзади, айрим тарихий шахслар ҳақида маълумот бера туриб, "уни ўзбек ўлдирди" дейди. Бу қайси ўзбек?

Майли, XV-XVI асрларни қўя турайлик. Абдулла Қодирий ўтган асрнинг йигирманчи йилларида XIX аср тарихий воқеалари асосида битган "Ўткан кунлар" романини олайлик. Унда "қорачопонлар" билан "кипчоқлар" ўртасидаги ўзаро низолар ҳақида ҳикоя қилинади. Қорачопон ким-у, кипчоқ ким? Бу иккисининг бунчалар бир-бири билан қирпичоқ бўлгани Юсуфбек ҳожию Отабекка кўшилиб, буюк адибнинг юрагини нега тиглайди?

Хулоса қилиш мумкинки, Шайбонийдан бошланган бир тилли икки қавмнинг ҳокимият талашиш мақсадларида олиб борган урушлари XIX асрларгача давом этган. Романдаги "қорачопонлар" айнан Навоий кўзда тутган чигатойларни, "кипчоқлар" эса "ўзбеклар"ни билдиради. Нозиклиги ва асосий жойи шундаки, тошкентлик Отабек ҳам, марғилонлик Кумуш ҳам "қорачопонлар"дан эди. Абдулла Қодирийнинг дарди ичиди: эй халқим, миллат бўлиб уюлмаганингдан кейин юрт қўлдан кетмай нима бўлсин!..

Ҳар ҳолда, теурийлар даврига келиб,

ижтимоий-сиёсий вазият тақозоси билан Мовароуннаҳр туркийлари билан Шарқий Туркистон уйғурлари ўртасида Чигатой мамлакати давридаги тигиз алоқалар су-сайиб борган эди. Бобур "Бобурнома"да отаси Умаршайх Мирзонинг бу алоқаларни яна мустаҳкамлаш мақсадидаги айрим уринишлари ҳақида ҳам маълумот бериб ўтади. Умаршайх қайнотаси — бевосита Чигатой хоннинг авлодидан бўлган Юнусхонни бир неча бор иззат-икромлар билан бу ёққа олиб келади, ҳар гал у яна Шарқий Туркистонга кетиб қолаверади.

"Тафаккур"даги мақоламизда Навоий асарларида Лутфий, Саккокийлар "уйғурий" тилда асар битгани қайд этиб ўтилганини келтирган эдик. Бу ерда такрорлаб ўтирмаймиз.

Бироқ А. К. Боровков масалани кўндаланг қўяди: модомики, чигатой тили ҳам Мовароуннаҳр туркийлари, ҳам уйғурлар тили ҳисобланса, Навоий асарларининг тили улардан қайси бирига яқинроқ?

Олимнинг "Алишер Навоий ўзбек адабий тили асосчиси сифатида" мақоласидаги (Боровков А.К. Алишер Навои как основоположник узбекского литературного языка. Алишер Навои. Сб. статей. М.-Л.: 1946. С. 92—120) "чигатой тили" билан боғлиқ энг муҳим талқинларни келтириб ўтишга тўғри келади.

Мўғул босқинидан кейинги даврда эски уйғур тили Ўрта Осиёда адабий тилни шакллантиришда ҳал қилувчи мавқеа тутди. Бу тил таъсири Навоийгача бўлган қаламкашлар — Рабғузий, Хоразмий, ҳатто Атоий, Лутфий асарларида яққол сезилади. Мўғуллар ҳукмронлиги даврида амалда бўлган уйғур ёзуви "чигатой ёзуви" деб ҳам юритилган.

XVII аср адиби — Хива хони Абулғози Баҳодирхоннинг далолат беришича, уйғурлар орасида хат-саводли кишилар кўп бўлган, улар давлат ишларини юритишни ("дафтарлик"ни) ҳамда сарой ҳисобкитобларини ("девои ҳисоблари"ни) яхши билган. Чингизхон неваралари ҳукмронлиги даврида Мовароуннаҳр, Хуросон ва Ироқда барча маслаҳатчилар ва мирзалар уйғурлардан эди.

Академик В. В. Радловнинг "эски уйғур тили "чигатой" тили билан алмашди,

ундаги сўзлар ва грамматик шакллар ўрнини Ўрта Осиё туркий шеваларидаги сўз ва шакллар эгаллади, эски уйғур унсурлари оз қолди", деган фикри ҳақиқатга кўп яқин эмас.

Уйғур тилида мумтоз форсий шеърят таъсири билан қиёслашга имкон берадиган соф бадий асарлар умуман ёзилмади. Уйғур тили Ўрта Осиёда, биринчи навбатда, диний тарғибот ва идора ишларини юритиш воситаси сифатида ёйилди.

Шу мулоҳазалари асосида А.К.Боровков қатъий бир илмий хулосани илгари суради: Навоий тилдаги уйғурий аънанадан қатъий воз кечиб, эски ўзбек адабий тили тараққиётида янги даврни бошлади.

Олим яна бир қизиқ далил келтиради. "Турк тили" атамаси Навоийгача ҳам умумтуркий тил учун ишлатилгани, шоир ўзининг "чигатой тили"да ёзганини қайд этганини айтиб, Шайбонийхон босиб олганидан кейин Мовароуннахрда "чигатойлар"ни "ўзбеклар"дан, "чигатой тили"ни "ўзбек тили"дан фарқлаш бошланганини кўрсатади. Бунда у XVI аср шоири Мухаммад Солихнинг "Шайбонийнома"сидаги биз келтирган икки парчага суянади.

Бу даврга келиб энди "чигатой" атамаси янада муайянлашади – у асосан Марказий Осиёдаги қарлуқ-чигил шева-сида сўзлашувчи туркийларни, яъни бугунги тушунчадаги ўзбекларни билдирган. Шулардан келиб чиқиб, А. К. Боровков ишончли илмий далиллар билан Навоий асарларининг тили Шарқий Туркистондаги уйғурларнинг эмас, балки, Мовароуннахр ва Хуросондаги маҳаллий туркийларнинг, яъни бугунги ўзбекларнинг тилига асосланганини исботлайди.

Чигатой лафзи

Алишер Навоий асос солган адабий тил кейинги асрларда ҳам шу юртдаги адабиётнинг аънавий йўли бўлиб қолди. Ҳатто Мухаммад Шайбонийхоннинг ўзи ҳам айнан чигатой тилида шеърлар битиб, девон тартиб берди.

Шуни унутмайликки, буюк қалам соҳиблари, улуғ зотлар ўзларига муносабатда ниҳоят даражада эҳтиёткор бўлади. Чунки улар яхши англаганки, буюклар тарихи кўп титкиланади, тортқиланади. Бир кун келиб шундай бўлмасин учунмикан, Навоий ўзининг айнан чигатой тилида асарлар ёзганини қайд этиб кетишни ҳам унутмаган.

"Мезон ул-авзон"нинг муқаддимасида бундай сўзларни ўқиймиз: "...**Турк тили** била қалам сурдум ва ҳар нечук қоидадаким, маъни абкориға зийнат ва оройиш кўргузуб эрдилар, **чигатой лафзи** (таъкидлар бизники — **С. О.**) била рақам урдум" (Алишер Навоий. *Мукаммал асарлар тўплами. Т., 2000, жилд. 43-бет*).

Шоир бу ерда икки муҳим лисоний атамани қўллаганига алоҳида диққат қилиш шарт. Биринчиси — **тил**. Бу умумий маънодаги туркий тилни кўзда тутиш учун (славян, роман, форсий дегандек) қўлланган. Иккинчиси — **лафз**. Бу туркий тиллар ичидаги муайян тилни (яъни бугунги ўзбек адабий тилига асос бўлиб келаётган қисмини) билдиради.

Навоий, умуман, туркий тилда ҳам, муайян бу лафзда ҳам ҳеч ким у эришган чўққига етолмаганини қайд этиб кетишни нокамтарлик деб билмаган: "Андоқким, то бу мазкур бўлгон **тил** ва **лафз** (таъкидлар бизники — **С. О.**) биносидур, ҳеч нозимға бу даст бермайдур ва ҳеч роқимға бу муяссар бўлмайдур" (*ўша асар, ўша бет*).

Хулласки, "чигатой улуси", "чигатой тили", "чигатой адабиёти" ва таҳлил этилган шу билан боғлиқ бошқа атамалар, кўриб ўтилганидек, сунъий равишда ёки ўзгалар тарафидан киритилган эмас. Улар маълум тарихий тараққиёт ва ҳаётий зарурат натижасида, яъни миллатни ва унинг тилини ажратиб, аниқлаштириб ифодалаш эҳтиёжи орқасида келиб чиққан.

Мантиқан ҳам кўриниб турибдики, бу масалада ғайримақсад ёки ғайриилм йўқ.

Абдуқодир ЗОҲИДИЙ

Beruniyning aql chirog'i

илм-фан, маданият ҳомийларининг минтақавий ва халқаро ҳамкорлиги натижа-сида шаклланган олий мақом “Мажлис ул-уламо” уюшмасини биринчи бор машҳур Карл Брокельман ҳозирги замон академияларига тенглаштирган. (Қаранг: *C. Brokelmann. Geschichte der Arabischen Literatur. I-II Aufl. Weimar-Berlin, 1898-1901, Weimar-1989. s. 871*).

Хоразм Маъмун академиясининг ташкил топиш санаси ҳақида турли нуқтаи назарлар мавжуд. Тадқиқотчиларнинг кўпчилиги, шу жумладан, С. П. Толстов, Н. Неъматов, А. Абдуллаев ва бошқалар бу санани Абу Райҳон Берунийнинг 1010 йили Каспий бўйидаги Журжон шаҳридан келиши, тўғрироғи, Абулаббос Хоразмшоҳ талаби билан чақирилиб, олиб келиниши билан боғлайди. Бунинг манбавий далили сифатида машҳур тарихчи, сайёҳ Ёқутнинг “Иршод ул-ариб”ига ҳавола қилади. Бироқ улар, нима учундир, Ёқут берган маълумотнинг давомига эътибор қилишмаган. Ҳолбуки, Ёқутнинг ёзишига қараганда, Урганчга етиб келган Берунийни Хоразмшоҳ Абулаббос Маъмун II саройи аъёнлари, мазкур “Мажлис ул-уламо” ходимлари, олимлари иштирокидаги тантанали қутлов мажлиси билан кутиб олган ва мазкур академияга у раис этиб тайинланган. Демак, Беруний етиб келишидан аввал ҳам хоразмшоҳлар саройида академия ишлаб турган. Хоразм-

Марказий Осиё тамаддуни вужудга келиши ва тараққий этишида минтақада яшаб келган барча халқлар, шу жумладан, ўзбекларнинг аجدодлари фаол иштирок этган. Маданиятлар, тамаддунлар ўзаро таъсири ва бир-бирини бойита бориш жараёнида бошқа минтақа халқлари ҳам сезиларли таъсир кўрсатган.

Хоразмшоҳлар давлатида 997 — 1018 йилларда етишиб чиққан табиатшунослар, тиббиётчилар, кимёгарлар, тарихчилар, файласуфлар, адиблар, шоирлар, сиёсатчилар, ахлоқшунослар, диний арбоблар,

шоҳ Берунийни айнан ана шу олимлар мажлиси даврасида тантанали кутиб олиб, уларга бош қилиб қўйган.

Хоразм Маъмун академияси қачон пайдо бўлгани ҳақида Заҳириддин ал-Байҳақий ўзининг “Татимма сиван-ул-ҳикма” асарида бундай ёзади: “Сомонийлар аъмоллари таназзулга юз тутганида, зарурат уни (Ибн Синони — **А.3.**) Бухородан чиқиб кетишга ва Гурганжга (Урганч), Хоразмшоҳ Али ибн Маъмун ибн Муҳаммад ҳузурига боришга мажбур қилди. ...Унинг ҳузурида илмлар ҳомийси Абулҳасан ас-Саҳлий (Суҳайлий — **А.3.**) вазири аъзам эди. ...Унга (Ибн Синога — **А.3.**) кифоя қиларли миқдорда ойлик маош тайинлади” (Қаранг: *С.Г.Багирова. Сочинение. “Татимма сиван ал-хикма” Ал-Байхаки как образец средневекового энциклопедического справочника. Т., Фан, 1987, стр. 46.*)

Хоразмшоҳ Али ибн Маъмун ибн Муҳаммад 997 — 1009 йиллари ҳукмдорлик қилган. Ана шу муносабат билан ўша даврнинг қуйидаги ўта муҳим аҳамиятга эга тарихий ҳодисаларини ҳисобга олиш зарур бўлади. Айни шу шоҳнинг отаси — Маъмун ибн Муҳаммад даврида 996 йили Жанубий ва Шимолий Хоразм бир давлатга бирлаштирилган, Қосдаги (Қиёт) охириги Африкий ҳукмдор билан Урганч амирининг “икки ҳокимиятчилиги”га барҳам берилган эди. Шундан сўнг Маъмун ибн Муҳаммад келажақда буюк салтанат куриш орзусида ўзига “хоразмшоҳ” унвонини қабул қилган эди. Унинг мамлакат ичкарисидаги улуг давлатчилик дағдағалари ва ташқи сиёсат борасидаги иддаолари хоразмшоҳлар мустақиллигини мустаҳкамлабгина қолмай, бу давлат таркибига Наса ва Фарав каби минтақаларнинг ҳам қўшиб олиншига, яъни давлат чегараларининг кенгайтирилишига олиб келган эди.

Хоразмшоҳ Али Абулҳасан ибн Маъмун ибн Муҳаммаднинг иқтидорли вазири илм-фан тараққиёти ҳомийси ва рағбатлантирувчи Абулҳусайн Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Саҳлий, ўз саъй-ҳаракатлари билан ички вазият, иқтисодий аҳволни бар-

қарорлаштиришга эришиш билан чекланиб қолмайди. Тоҳирийлар, Сомонийлар, Бувайҳий ҳукмдорлари каби маърифий муҳитни шакллантиришга уринади. Айниқса, бувайҳийларнинг машҳур маърифатпарвар вазири Соҳиб ибн Аббодга тақлидан “Мажлис ул-уламо” ташкил этиш ҳаракатида бўлди. Бу ният ва ҳаракатларни Саҳлий 997 йилда ноқ, яъни Али ибн Маъмун томонидан вазири аъзам этиб тайинланган даврдан бошлаб амалга оширишга жон-жаҳди билан киришган эди.

Бундан ташқари, Э. Заҳау, Ю.Н.Заватовскийнинг аниқлашларига кўра, 996 йил Беруний билан Ибн Сино ўртасида Арасту ёзган “Физика” ва “Осмон ҳақида” деган китобларнинг энг қийин табиий-илмий ва фалсафий масалалари юзасидан бўлиб ўтган машҳур ёзма баҳс-мунозараси, айни ўша 996 — 997 йиллари эндигина шаклланиб келаётган хоразмшоҳлар “Мажлис ул-уламо”си вакилларининг сомонийлар академияси — “Сиван-ул-ҳикма” билан бошланаётган ижодий рақобат майлларини акс эттирганини ҳисобга олиш зарур (Қаранг: *Al-Biruni. Chronologie Orientalischer Volker. 2 e-Aufl. Leipzig. 1923. XXXV.; Ю.Н.Заватовский. Абу Али ибн Сина. Жизнь и творчество. Душанбе, Ирфон, 1980, стр.88.*)

Сомонийлар давлатининг таназзули, яъни 999 — 1004 йиллари Ибн Синонинг айнан Хоразмга бориши ҳам тасодифий эмас эди. Хоразмшоҳ Ибн Синога ўз академиясининг ҳурматли аъзоси ва шарафли меҳмони сифатида шарт-шароит яратиб беради. Бу олимнинг Хоразмга боришдан кўзлаган мақсади ҳам чинакам илмий тадқиқотлар олиб бориши учун шарт-шароит, таъминот ва кафолатларга эга бўлиш эди. Натижада, Ибн Сино 1002 — 1004 йиллардан то 1017 йил 16 мартгача бўлган 15 йиллик вақт давомида хотиржам вазиятда

Ўзининг фундаментал табиий-илмий ва фалсафий тадқиқотларини, мунтазам ва давомли клиник кузатиш, тажриба ва экспериментларини ўтказиш имкониятига эга бўлган. Шу ерда фундаментал асарлари “Ал-қонун фит-тибб”, “Ал-китаб уш-шифо” ва бошқаларни ёзиб тугатишга эришди.

Шундай қилиб, хоразмшоҳлар “Мажлис ул-уламо”си Али Абулҳасан ибн Маъмун ибн Муҳаммаднинг тахтга чиқиш ва салтанатининг мустаҳкамланиш даврида, яъни 997 — 999 йилларда вужудга келган ва баъзи қисқа узилишлар билан Хоразм 1017 йил 16 мартда Маҳмуд Фазнавий томонидан босиб олинган мавжуд бўлгани ҳақида асосли хулоса чиқаришимиз мумкин (*Абул-Байхаки. История Масъуда (1030-1041). М., Наука, ГРВЛ. 1969, стр.817*).

Маъмун академиясининг 999 йилдан аввал ҳам мавжуд бўлганини Абулфазл Байҳақий “Таърихи Масъудий”ида келтирилган Ас-Саолибийнинг куйидаги эътирофи ҳам тасдиқлайди: “Мен, яъни Абулфазл эса Нишопурда “Йатиммат ад-дахр фи маҳасин аҳл-ал-аср” ва бошқа кўплаб китоблар муаллифи Хожа (Абу) Мансур Саолибийдан эшитдимки, у Хоразмга борган ва бир неча вақт Хоразм шоҳи надими бўлган ва унинг шарафига бир неча асарлар ёзган” (*Абул-Байхаки. История Масъуда (1030-1041), стр.810*).

Саолибий ҳақиқатан ҳам Хоразмга борган, у ерда 997-1002 йилларда яшаган ва хоразмшоҳ ҳузурида беш йил давомида надимлик қилган (Қаранг: *Абу Мансур ас-Са’алиби. Йатимат ад-дахр фи маҳасин аҳл ал-аср. Узбекский перевод части IV И.Абдуллаева. Т., Фан, 1976, 24-бет*).

Беруний ва Абулфазл Байҳақий Хоразмшоҳ Абулҳасан Али ибн Маъмун ибн Муҳаммад ҳақида жуда илиқ муносабат билдирган ва юқори баҳо берган:

“Хоразмшоҳ жуда олим, шужоъ ва амалларида собитқадам одам. ...Унда ҳалимлик ва хайрлилик бисёр. Кунлардан бир кун у шароб ичиб, руд оҳангини тинглар экан, нафис нутқ сўзлаш санъати бўйича кўплаб танбеҳ ва ишоратлар қиларди, зеро у жуда билимдон ва маърифат соҳиби эди”.

Беруний ҳам Хоразмшоҳнинг илм-фан аҳлига, ваъз айтувчи сўз усталарига хайрихоҳлиги, мойиллигини тасдиқловчи мисол келтириб ўтар экан, айна пайтда унинг халифи Маъмун (813 — 832) каби “маърифатли шоҳ” деб ном қозонишга уринганини таъкидлайди.

Ана шу ниятига кўра қудратли Хоразмшоҳ Маъмун академиясининг бевосита ташкилотчиси ва раиси бўлиши мумкин эди. Моҳиятан, академия яратиб, маърифатли шоҳ сифатида шўҳрат қозонишдек эзгу гоюндан чиққанини тасаввур қилиш мумкин.

Беруний ва Байҳақий кўрсатиб ўтганидек, академияни барпо этиш, унинг ташкилий таркиби, йўналишлари, муаммолари, аъзолари, ходимлари, кутубхона, шифохона, расадхоналари ва ҳоказоларни шакллантириш, энг асосийси — уни молиялаштириш масъулияти хоразмшоҳ томонидан ақл-заковати кучли, маърифатпарвар деб ном қозонган, илм ва аҳли илм ҳомийси бўлган вазири аъзам Абулхусайн Аҳмад ас-Саҳлийга топширилган.

Шу жиҳатлардан Ю. Н. Завадовскийнинг фикр-мулоҳазаларини ҳақиқатга яқинроқ деб ҳисоблаш мумкин. Олимнинг ёзишича, академияни вужудга келтиришда Саҳл наслидан бўлган вазирлар оиласи фаол иштирок этган, Ас-Саҳлий, бармакийларга ўхшаб, амирлик сулоласига мувозий (параллел) вазирлар сулоласини яратишга интилган. У ўлканинг энг бой-бадавлат дехқонлари қаторига кирар эди. Бадиий ижодга қобилияти бор, араб тилида шеърлар ёзарди. Саройда эгаллаган мақоми ва шахсий бойлиги илм-фанга ҳомийлик қилиш имконини берар эди. Шунча хайр-саховатига қарамай, вафотидан сўнг 20 минг олтин динор мерос қолдиргани унинг ҳақиқатан ҳам бениҳоя бадавлат бўлганини тасдиқлайди. У жуда тақводор мусулмон бўлган, эҳтимолки, ўз ҳукмдори Хоразмшоҳни шариат қоидаларидан офмасликка ундаб турган (Қаранг: *Ю.Н.Завадовский, ўша асар. 101 — 102-бетлар*).

Саҳлий академиянинг ҳақиқий ташкилотчиси ва раиси бўлганини бу даргоҳнинг кўп аъзолари ўз асарларини унга ба-

ғишлагани ҳам тасдиқлайди. Берунийнинг саккиз, Ибн Синонинг ўндан ортиқ рисо-ласи вазири аъзам Саҳлий номига атаб ёзилган.

Дарҳақиқат, Саҳлий академияни оқилона бошқарганига шубҳа йўқ. Саҳлий академияга Беруний Урганчга даъват этилиб, етиб келгунга қадар раислик қилган кўринади.

Академия ҳаётидаги бундай кескин, жиддий ўзгариш тасодифий эмас эди. Айни шу даврга, яъни 1009 — 1010 йилларга келиб ас-Саҳлий билан янги Хоразмшоҳ Абу-л-Аббос ибн Маъмун ўртасида жиддий келишмовчиликлар юз бериб, бу Саҳлийнинг вазири аъзам ва академия раиси лавозимларидан четлатилишига олиб келган эди. Бу келишмовчилик, Беруний сўзларига қараганда, 1011—1013 йиллари Ёқуб Жандий деган шахсни Хоразмшоҳдан тобелikka ўтиш, хайрихоҳлигини исботлашни қатъий талаб қила бошлаган Маҳмуд Фазнавий ҳузурига элчи қилиб юбориш масаласида пайдо бўлган.

Ёқуб Жандий замон шохининг отаси даврида 997 — 998 йиллари Сомонийлар пойтахти — Бухорога Хоразм элчиси қилиб юборилган, лекин кўполлиги, манманлиги ва қабих мизожи туфайли Хоразм давлати манфаатларига катта зарар етказган, гавго чиқарган эди. Шунга қарамай, хоразмшоҳ уни Маҳмуд Фазнавий ҳузурига шундай қалтис, хатарли пайтда элчи қилиб юбормоқчи бўлди. Саҳлий элчининг қилмишларидан яхши хабардор бўлгани учун хоразмшоҳни бу фикрдан қайтаришга бир неча бор уринади, лекин фойдаси бўлмайди.

Беруний бу ҳақда таассуф билан бундай ёзган: “Жандийнинг элчилиги орқасидан Хоразм тамомила йўқликка кетишга маҳкум эди. Энди Хоразмшоҳ яна уни (элчи қилиб) тайинлади. Бунини Саҳл ва бошқалар қанча тушунтиришга уринмасин, фойдаси бўлмади, зеро тақдир оғонага келган эди. Вужудида фирромлик, ҳийлакорлик тўлиб-тошган бу одамнинг ниятлари яширин қолди, Ёқуб элчиликка жўнатилди” (*Абу-л-Фазл Байхаки. Историya Масъуда (1030-1041), стр. 812.*).

Бу элчилик Хоразм учун ҳалокатли тарзда яқунланди. Ақлга зид хатти-ҳаракатлари, айниқса, Абулаббосни Маҳмудга қарши кутқуловчи эски хоразмча шифрланган мактуби билан ўша ондаёқ Хоразмни Маҳмуд Фазнавийнинг қудратли давлати билан катта ҳалокатли уруш ёқасига олиб келиб қўйган эди. Саҳлий Хоразмшоҳни оқибати олдиндан кўриниб турган бундай қадамдан қайтариш учун, қолаверса, ана шу ҳалокатларга томошабин бўлиб турмаслик мақсадида истеъфо сўради ва Урганчдан Бағдодга жўнаб кетди.

Берунийнинг 1010 йили шоҳ томонидан чақирилгач, Хоразмга етиб келиши, академия раиси этиб тайинланиши ва айни чоқда ҳукмдорнинг биринчи даражали сиёсий маслаҳатчиси бўлиб қолиши, ўша вақтларда Саҳлий билан Хоразмшоҳ ўртасида пайдо бўлган ва давом этиб келаётган келишмовчилик натижаси бўлган кўринади.

Саҳлий раислиги даврида академияда қуйидаги тарихий шахслар — олим, адиб ва сиёсатчилар фаолиятда бўлган: адаб илми, нафис нутқ, воизлик, котиблик соҳаларида собиқ вазир, “Вазир” тахаллусли шоир Муҳаммад Тожир; котиб, шоир, мунажжим ва элчи Абдуллоҳ Раққоший; хоразмликлар орасида энг кўзга кўринган машҳур шоир, собиқ элчи Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Ҳомид. У “Шамсул Маолий” Қобус ибн Вушмагир ҳузурига юборилган элчиларга раҳбарлик қилган, 1011—1013 йиллари Балхда турган Маҳмуд Фазнавий ўрдасига элчи қилиб юборилган эди. Бир вақтлар “араб шеърятининг отаси” деб улуғлаб келинган Абу Бакр Хоразмий шаънига ҳажвия ёзиб, уни ҳақорат қилишга журъат этган Аҳмад ибн Абу Зирғом. Шоир, мунаққид ва ҳазил устаси Абу Аъло ас-Сарий. Шоир, адиб, бадиият билимдони ва олим Саолибий. У Хоразмшоҳга бағишлаб иккита асар ёзган.

Академияда, шунингдек, қатор табиатушунослар, кимёгарлар, тиббиёт, риёзиёт илмлари вакиллари, мантиқшунос, файласуф, тарихчилар, мунажжимлар фаоли-

ят кўрсатган. Абу Райҳон Беруний, Шайхурраис Ибн Сино, Абу Саҳл Масихий, Абу Али ибн Абулхайр ал-Ҳасан ал-Хаммор ва унинг ўғли Абу Али ибн Абулхайр ал-Хаммор, Берунийнинг устози ва ҳомийси (тутинган отаси) Абу Наср ал-Ироқ, Хоразмшоҳ Абулаббос ибн Али ибн Маъмун II ва унинг отаси Абулҳасан Али ибн Маъмун I ҳам йирик олим бўлган. Бу маълумотларни бирламчи манбалар, биринчи навбатда, Байҳақийнинг “Тарихи Масъудий” ва “Татимма Сиван ул-ҳикма”, “Тарихи аҳвали Шайхурраис” (“Ибн Синонинг таржимаи ҳоли”), Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Чаҳор мақола”, Абдулкарим Сомонийнинг “Китобул-ансоб”, Абу Мансур Саолибийнинг “Йатимат ад-дахр...” ва бошқа китоблардан топиб, аниқлаб келтирдик.

Хоразмшоҳ Али ибн Маъмуннинг ўзи тақлиф этган ва унинг буйруғи билан Хо-

размга олиб келинган “Букрот ус-соний” (“Гиппократ II”) деган шарафга эга, асли исавий эътиқодли Ибн ал-Хаммор (941—1014) ва унинг ўғли Абу Али ибн Абулхайр кейинчалик Ибн Синонинг фалсафакимё, тиббиёт соҳаларидаги энг буюк устодлари бўлган эди.

Яна бир исавий эътиқодли файласуф, тиббиёт олими, мантиқшунос, Беруний ва Ибн Сино ёзма фалсафий баҳс-мунозарасида Беруний тарафида қатъий туриб иштирок этган Ҳаким Абулфараж ибн ат-Таййиб Жасалиқ ҳам шу академия аъзоси эди. Ибн Синонинг энг биринчи мураббийси, унга мантиқ, калом илмларидан таълим берган Абу Абдуллоҳ ан-Нотилий, ўз даврида Бухородаги “Сиван ул-ҳикма”га тақлиф этилган эди. У кейинчалик Хоразмга бориб қолган ва Маъмун академияси тадқиқотларида фаол иштирок этган.

Хоразм Маъмун академияси биноси

Ибн Сино таржимаи ҳолининг турли нусхалари, ўрта аср манбалари ва ҳозирги замон тадқиқотлари маълумотларига кўра, у Бухорода исломнинг шиа йўналишидаги исмоилийлар оиласи муҳитида вояга етган. “Иҳвон ус-сафо” яширин файласуф-сиёсатчилари, қомусий алломалари тузган ва тарқатган рисоалар гоёлари, назариялари, таълимотларини тиришиб ўқиб-ўрганган. “Ат-таълим муаллим ус-соний” дастури, яъни 930 йиллар атрофида Дамашқ, Ҳалабдан(Алеппо) Бухорога — Сомонийлар “Сиван ул-ҳикма”-сига махсус таклиф этилган, Абу Наср Форобийнинг табиий-илмий ва фалсафий билимларни ўрганиш усуллари ҳақида яратган тизими асосида таълим олган. “Иҳвон ус-сафо”чилар рисоалари ва Форобий дастурини Бухородаги “Сиван ул-ҳикма” аъзолари эътироф этар ва уларга амал қилар эди.

Ана шундай бошқачароқ маънавий муҳит вакили бўлган Ибн Сино, Хоразмдаги муътазила муҳитида ўз ўрнини топа олди. Юнон, суриялик, исавий, мусавий, зардуштий, собий, халдей, ҳатто хитойлик, тибетлик ва қадимги турк бахши табиб-шомонлари билан ҳам тил топишиб, тадқиқотлар олиб борди. Мазкур ҳаддан ташқари турфа этноконфессионал муҳитда илмий ҳамкорликлар яхши йўлга қўйилган, бирон-бир миллий-этник ёки диний-конфессионал низо-нифоққа йўл қўйилмас эди.

Зеро, мумтоз араб-мусулмон тамаддуни — илм-фани, маданияти, сиёсий-мафкуравий муносабатлари ўзининг “олтин даври”ни бошдан кечирар, тадқиқотчилар орасида эркин, диний бағрикенглик асосидаги илмий руҳият, ҳур фикрлилик, илмий ҳолислик ва ақлий танқидчилик қатъиятларига анчагина кенг кўламда, юксак савияда ва жиддий бир тарзда амал қилинар эди. Худ-

ди шу фазилат Фарбий Оврупонинг шарқшунос, манбашунослари Э. Катрмайер, Э. Захау, Б. Розен, И Крачковский, Ж. Сартон. Э. Гибб ва бошқаларни лол қолдирган.

Ибн Сино ҳали Бухорода, Беруний эса Журжонда (Каспий бўйидаги бу ўрта аср шаҳри ҳозир ҳам бор), Хоразмда, Рай, Ҳамадон, Нишопурда яшаган ёшлик йилларидаёқ давомли ёзишмалар орқали ўзаро баҳс-мунозаралар олиб борган. Ибн Синонинг ҳамадонлик, шерозлик, бағдодлик мантиқ илми устозлари билан ҳам мантиқ, мантиқий силлогизм назариясининг энг қийин, мураккаб масалалари бўйича ёзишмалар қилгани маълум (Қаранг: *акад. М.М.Хайруллаев, А.Захидов. Малоизученные страницы наследия Ибн Сины. О переписке и посланиях Ибн Сины — ж. “Вопросы философии”, № 7, 1980, с. 76—83*).

Маҳмуд Фазнавий Хоразмни босиб олгач, олимларнинг бир қисмини олиб кетди. Қолганлари ҳар томонга тарқади. Лекин бу илм маскани анъаналари XI аср давомида Ўрта ва Яқин Шарқнинг илм-фан, маданият барқ урган Фазнин, Ҳирот, Ҳамадон, Рай, Нишопур, Бағдод шаҳарларида давом эттирилди.

Шу маънода, фан тарихининг йирик мутахассиси, америкалик Ж.Сартоннинг Берунийнинг жаҳон илм-фани, маданияти, цивилизацияси тараққиётидаги буюк хизматларини эътироф этиш рамзи сифатида XI асрнинг бутун биринчи ярмини инсоният тамаддуни, илм-фани ва маданияти тараққиётида “Беруний даври” деб таърифлаш таклифи тасодифий эмас.

Шундай қилиб, Ватанимиз мумтоз араб-мусулмон тамаддуни, илм-фани ва маданияти тараққиётининг “олтин даври”-даёқ халқаро илмий ҳамкорлик ўчоқларидан бири бўлиб қолди.

ЖАВОНДАГИ ЖАВОҲИР

Umarali Normatov
mutolaa qiladi

Р.Уэллек, О.Уоррен. Теория литературы. М., 1978.

Филология факультетида таълим олган мутахассислар яхши билади: адабиёт назарияси бўйича улар асосан рус тилида чоп этилган “Теория литературы”, “Основы теории литературы”, “Введение в литературоведении” китобларини ўқиб савод чиқарган. Кейинчалик булар ёнига ўша китоблардан андоза олиб битилган, миллий адабиёт намуналаридан келтирилган мисоллар, шунингдек, миллий шеър тузилиши, аруз ҳақидаги маълумотлар билан тўлдирилган ўзбек муаллифларининг китоблари ҳам қўшилди. Уларни ўқиб назариядан савод чиқариш ниҳоятда осон ва қулай. Ижодий метод ва услублар — классицизм, романтизм, реализм, социалистик реализм; адабий тур ва жанрлар — эпос, лирика, драма тушунчалари шунчалик содда, мулойим қилиб чайнаб ўқувчининг оғзига солиб қўйиладики, шу ёзилганлари рост бўлса, назариячи бўлиш сартарошлик хунаридан ҳам осонроқ эканда, деган хулосага келади киши.

Назарий китоблардан бир-икки мисол. Ҳикоя жанрига берилган таърифларга қаранг: “Унинг мазмуни эртақдагидан ортиқроқ ҳаётийдир. Ҳикояда фантастик ва мифологик элементлар йўқ ёки жуда кам бўлади... Ҳикоя латифа мазмунига кирган воқеадан каттароқ, аммо қиссага мазмун берувчи воқеадан кичикроқ саргузаштни, кўпинча киши ҳаётида бўлган бир эпизодни тасвир этади”; “Ҳикоя бу – инсон ҳаётидаги унча катта бўлмаган бир воқеа тасвиридир”.

Повесть жанрининг таърифи эса мана бундай: “Бир киши ва у билан ҳаёти боғлиқ бўлган бир неча кишининг тақдири ўртача ҳажмда тасвир этилган, аммо ҳаётнинг кенг манзарасини чизиб беришни ўз олдига вазифа қилиб қўймайдиган асарлар повесть жанрига мансубдир”.

Драма — театр саҳнасида қўйиш учун ёзилган бадиий асар; “адабий ижоднинг материали — тилдан фойдаланади ва ада-

Р.Уэллек и О.Уоррен

ТЕОРИЯ
ЛИТЕРАТУРЫ

Издательство «Прогресс»

бий ижоднинг умум қонунлари асосида яратилади”, дея таърифланади.

Қолган жанрлар таърифи ҳам шу тахлит. Соддадил талаба бу хил таърифларга (агар уларни таъриф деб аташ мумкин бўлса!) тўлиқ ишонади, бир умр ҳикоя, повесть деганда шу қоидалар ёдига тушади; диплом олиб мактабларда адабиётдан дарс берганида ҳикоя ва повестни ўқувчиларга шу тарзда тушунтиради. Бир оз эркин, мустақил мушоҳадага мойил талаба эса бу таърифларни ўзи мутолаа қилган ҳикоя ва қиссалар билан муқояса этиб кўрганида, улар бу таъриф мезонларига сигмаслигидан таажубга тушади.

Шахсан ўзимнинг ҳам ана шу назарий китобларни ўқиб “тилим” чиққан. Кейинчалик Р.Уэллек билан О.Уорреннинг 1978 йили рус тилига таржима қилиниб чоп этилган китоби кўлимга тушиб қолди. Бу китоб ўша пайтга қадар назариядан олган, билган барча сабоқларимни остин-устин қилиб юборди. Энг қизиғи, бу китобда бирорта адабий ҳодиса, чунончи жанр, тур, оқимларга узил-кесил таъриф бериш даъвоси йўқ. Масалан, ҳикоя, қисса, роман ҳақида жаҳон адабиётшунослигидаги энг характерли бир эмас, бир неча қарашлар, таърифу тавсифлар келтирилади, ҳар бирининг мақбул ва заиф, зиддиятли жиҳатлари айтилади, улар ҳақида ҳукм чиқариш эса китобхон — талаба ихтиёрига қолдирилади... Бу хил дарслик, қўлланмани ўқиган китобхон истеъмолчи эмас, чин меҳнаткаш, заҳматкаш — фикрловчи **ШАХС**-га, бинобарин, ижодкорга айланади.

Мени қувонтирадиган ҳолат шундаки, бизда ҳам таълим тизими айна шу “жаҳон стандартлари” даражасига кўтарила бошлади. Афсус, минг афсуски, замонавий герменевтика, синергетика таълимоти қарор топган бугунги кунда ҳам назариядан талабаларга тақдим этилаётган қўлланма ва дарсликлар (Дилмурод Куроновнинг 2004 йили чоп этилган “Адабиётшуносликка кириш” китобини мустасно этганда) аҳволу манзараси эски ҳаммом, эски тос қабилида.

Ўйлаб қоласан киши: бизда ҳам фаннинг ҳар бир соҳасида қарашлар, концепциялар хилма-хиллигини эътироф этадиган, унга амал қиладиган етук олимлар бўлган-ку! Менинг университетдаги талабалик йилларим —1952-1957 йиллар тоталитар режимнинг тафаккурдаги асоратлари энг авжига чиққан ва догматик қарашлар тагига сув кета бошлаган бир даврда кечган. I-II курсларда ўқиган кезларимиз дарсликларда, жумладан, “ВКП(б) тарихи”да ёзилган барча гапларни ҳақиқат деб билганмиз. Сталин вафотидан кейин секин-аста бошқача гаплар чиқа бошлади. Сарғайиб, титилиб кетган, махсус идораларнинг тасдиғидан ўтган маъруза матнларини бош кўтармай ўқиб берадиган, аниқроғи, айтиб туриб бизга ёздирадиган домлалар ҳам, ниҳоят, матндан бош кўтариб ўз сўзларини айта бошлади. Шу орада яқиндагина номзодлик диссертациясини ёқлаган ёш тилшунос олим Шавкат Раҳматуллаев ўзбек тилидан бизга дарсга кирди. Ҳеч қанақа матн-патинсиз тил муаммоларидан сўз бошлади. Ўша пайтга қадар она тилидан билганларимизни — сўз туркумлари, гап бўлаклари ҳақида биз ёд олган қоидаларнинг ҳаммасини бирин-кетин чирпирак қила кетди. Шавкат домла она тилимининг бойлиги аслида “улуғ оға” тилшунослигидан олиниб ўзбекчалашти-

рилган андозаларга асло сигмаслигини рад этиш мушкул бўлган далиллар орқали кўрсатиб, исботлаб берар эди. Бошда у кишининг бу хилдаги гаройиб дарслари, илмий жасорати ҳаммамизни довдиратиб қўйди, домладан шикоят қилиб деканатга кирганлар ҳам бўлди. Кейинроқ бошдан дўппини олиб мушоҳада қилиб кўрсак, устознинг даъволарида асос жиддий экан; тил илмида ҳам ўйлаб кўрадиган, баҳслашадиган муаммолар бисёр экан. Секин-аста Шавкат ака ёнига Озод Шарафиддинов, Матёқуб Қўшжоновлар қўшилди. Сокин дарсхоналар баҳс-мунозара ўчоғига айланди. Афсуски, ана шу жўшқин ижодий руҳ тил ва адабиёт фанларидан дарслик, ўқув қўлланмаларига ниҳоятда секинлик билан кириб келарди. Зотан, мустабид тузум шароитида бунинг иложи йўқ — китоб устидан ниҳоятда қаттиқ назорат ўрнатилган эди.

Бугун унақа тўсиқлар йўқ-ку! Йўқса, бу борадаги сусткашликнинг боиси не? Мазали-мазасиз озиқларни ўқувчи оғзига чайнаб солиб қўйишдек ибтидоий усулдан қачон воз кечамиз?!

Теория литературы. Том IV. Литературный процесс. М., 2001.

Р.Уэллек ва О.Уоррен китобидан қарийб чорак аср ўтиб чоп этилган 600 саҳифадан ортиқ бу салмоқдор китобда сўз санъатининг илк ёзма намуналаридан тортиб ҳозирги кунга қадар босиб ўтган йўли, тараққиёт босқичлари замонавий методология асосида назарий жиҳатдан теран ёритиб берилган. Бу китобда ҳар бир адабиётшунос учун ибрат, сабоқ бўладиган жиҳатлар кўп. Айниқса, ундаги икки жиҳат мени ўйлантириб қўйди. Биринчидан, сўз санъати инсон даҳосининг ниҳоятда тез ўзгарувчан, бетиним янгиланиб турадиган яратилган экан. Иккинчидан, даҳо санъаткорлар ижоди ҳамма даврларда ҳам муайян оқим, фалсафа, мафкуравий қарашлар доирасига сигмас экан. Ҳар бир янги оқим ўз даврида улкан сўз санъаткорларини, нодир асарларни бериши мумкин, бироқ миллий адабиёт ўша оқим, аънаналар доирасида керагидан узокроқ туриб қолдимиз, бас, адабий жараёнда турғунлик, бир хиллик, такрорлар бошланар экан. Мен Чўлпоннинг ўтган аср бошларида, бадиий ижодда илк қадамларини қўяётган кезлари мумтоз адабиётимизни беҳад ҳурмат қилгани ҳолда унинг йирик намояндаларини бирма-бир санаб, афсус-надоматлар билан “бир хил, бир хил, кўнглил янгиллик қидирадир” деган исёнкорона сўзлари маъносини “Теория литературы” мутолааси жараёнида теранроқ англаб етгандек бўлдим. Яшириб нима қиламиз, Навоийдек, Бобурдек буюк даҳоларни берган мумтоз адабиётимиз улардан кейинги тўрт асрлик тараққиёти давомида Машраб, Оғаҳий, Муқимий, Фурқатлар меросини асло камситмаган ҳолда нега Навоий, Бобурга тенглаша оладиган даҳо санъаткорларни бермади? Бунинг бош сабаби, биздаги миллий-адабий тафаккур, жараён эски ўзандан, аънаналар доирасидан чиқиб кетолмагани, бадиий тафаккур тараққиётида кескин бурилиш, янгиллик яратилмагани бўлса ажаб эмас.

“Теория литературы”да “Шарқ адабий жараёнида қонунқоида барқарорлиги” боби бор; унда, жумладан, форс-тожик, ўзбек мумтоз адабиёти қоидалари ўзгармас эканлиги айтилади. Улкан сўз усталари, жумладан, ҳазрат Навоий ҳам қонун тусини олган аънаналарни ҳурмат қилган, чунончи, аруз

қоидаларидан салгина бўлсин четга чиқишни нуқсон санаган, ҳатто бу борада устоз шоирларни ҳам танқид қилган. Ажаб, ана шундай аллома мана бундай сатрларни-да битган:

*Ани назм этки, тарҳинг тоза бўлғай,
Улусқа майли беандоза бўлғай.
Йўқ эрса назм қилгонни халойик,
Муқаррар айламак сендин не лойиқ.
Хуш эрмас эл сўнгинча рахш сурмак,
Йўликим, эл югурмиштур югурмак.
Биравким бир чаманда сойир эрди,
Нечаким гул очилгон кўрди, терди.
Ҳамул ерда эмас гул истамак хўб,
Бу бўстон саҳнида гул кўп, саман кўп.
Чу бу сўзларга фикр этти замирим,
Кўрунди борча маъни дилпазирим.
Қилиб кўнглумни бу андиша шайдо,
Таворих айладим ҳар сори пайдо...*

(Алишер Навоий. Хамса. Т., 1960, 164-165-бетлар)

Ўзгармас адабий қоидалар устуворлиги шароитида бу сўзларни айтиш-битиш чинакам жасоратнинг ўзгинаси эди.

“Лайли ва Мажнун”, “Лисон-ут тайр”, айниқса, ундаги Шайх Санъон қиссасини ҳар гал қайта мутолаа қилганимда ҳазратнинг мислсиз жасорати олдида лол қоламан. Мажнун билан Шайхнинг ҳам дунёвий, ҳам илоҳий ишқ йўлида жунун ҳолига тушиб, халқ-миллат удумлари, шариат аҳкомлари доирасидан чиқиб, ўзларини ҳам, ўзгаларни ҳам кўп ноқулай — танг аҳволга солиб кўйишлари фаройиб ҳол! Мажнуннинг-ку ҳолини тушунса бўлар, у ҳали қайнаб куйилмаган ошиқ йигит. Аммо ёши бир жойга етиб, Каъбадек муқаддас масканда неча йиллар кўплаб муридларга бош бўлган, у ердаги барча шайхларнинг шайхи даражасига етган пирнинг тарсо қизга ошиқи беқарор бўлиб, ақл-хушини йўқотиб, маъшуқасининг ҳамма шартларига сўзсиз кўниши — эътиқодидан қайтиб, шайхлик либосини ташлаб белига зуннор тангиши, ўғит-илтижоларга қулоқ тутмай бутхонани, оташгоҳни ватан тутиши, Куръони каримни ўтда ёқиши, май ичиши, чўчкабоқарлик қилиши — булар айтишга осон!.. Мен ҳам бошқа ҳамкасбларим қатори Шайхнинг бу хил хатти-ҳаракатларини даҳрийликка йўйишдан йироқман; булар рамзий маънога эга эканини, замирида олий, яъни илоҳий ишққа чексиз садоқат ётганини озми-кўпми тушунаман. Бироқ, нима бўлганда ҳам, Шайхнинг халқ удумларига, шариат аҳкомларига зид хатти-ҳаракатлари ўзини мусулмон санаган бандани мўминда таажжуб уйғотиши табиий.

Шуниси қизиқки, Мажнун қисмати тасвирида бўлгани каби Шайх тақдирини, хатти-ҳаракатлари талқинида ҳам ҳазрат Навоий қаҳрамонини асло танқид қилиш, фош этиш йўлидан бормади, балки энгил, латиф бир табассум билан уни англаб, авайлаб-ардоқлаб қалам тебратади. Бу жиҳатдан Шайх Санъон қиссаси жаҳон адабиётининг энг нодир намунаси деб тан олинган “Дон Кихот”ни эслатади.

Бу ҳам ўз даври учун буюк ижодий жасорат, мислсиз исён! Ҳазрат Навоий машхур қитъасида бежиз ёзмаган:

Қилибмен онча исёнким, агар дўзах аро кирсам,
Менинг беҳад гуноҳим бирла дўзах сарбасар тўлғай.
Худоё, афв осонроқдурур, йўқса, ғазаб қилсанг,
Магарким ўзга дўзах, ўзга ўт, ўзга азоб ўлғай.

(Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. IV том,
504-505-бетлар)

Бу ёғи энди Аллоҳнинг ҳукмига, марҳаматига ҳавола!

Э.Аҳмедова, Р.Габидулин. Культурология. Мировая культура. Т., 2001.

Бу китоб ҳақида республика матбуотида тақризлар чиқди, илиқ гаплар айтилди. Мен китобнинг “Импрессионизм ва жаҳон маданияти”, “XX аср маданиятидаги асосий бадиий йўналишлар” бобларини бир эмас, бир неча бор қайта мутолаа қилганман. Мазкур боблардаги XX аср жаҳон маданияти, санъатининг етакчи йўналиши бўлмиш модернизм талқинида аввалгидек бу ҳодисага нописанд, юзаки танқидий муносабат йўқ, муаллифлар бу шаклий-бадиий ҳодиса моҳиятини теран англаган ҳолда қалам тебратган. Клод Моне, Пьер-Огюст Ренуар, Эдгар Дега, Поль Сезанн, Эдуард Мане, Поль Гоген, Ван-Гог, Пабло Пикассо, Василий Кандинский, Сальвадор Дали каби тасвирий санъатнинг янги оқимларига мансуб буюк намояндалари асарлари таҳлили орқали модернизмнинг инсоният бадиий тафаккури ривожидagi беқиёс ўрнини очиб берган. “Импрессионистлар, — дея хулоса чиқаради муаллифлар, — санъат маънавий фаолиятнинг мустақил соҳаси эканини амалда исбот этди. Постимпрессионистлар эса санъатни маънавий фаолиятнинг бошқа турларига қараганда анча юксакликка кўтарди, санъаткорни ҳам баланд мақомга олиб чиқди; улар назарида бадиий нафосат энг юксак маънавий ҳодисага, санъат эса маънавиятнинг энг олий шаклига айланди” (208-бет). Муаллифлар давом этиб модернизм, постмодернизмни маънавиятнинг бир кўриниши сифатида баҳолайди, “гўзаллик жаҳонни кутқаради” деган машҳур ақида модерн санъат намуналарида ҳам яққол намён бўлганини, бундай санъат ҳам амалда жаҳонни асрамоққа улуш кўшаётганини таъкидлайди (225-бет).

Мени бир ҳолат таажжубга солади: миллий адабиётимизда модерн шеърият ва наср аллақачон адабий ҳодиса тусини олган, бу жараён теварагида қизгин баҳс-мунозаралар кетяпти. Модерн шеърият, наср муаммоларига бағишланган бир қатор диссертациялар ҳимоя қилинди, улар муҳокамаси, ҳимоясида қатнашиб тураман. Модерн йўлида ижод қилаётган шоир, носирлар, ёш тадқиқотчилар билан суҳбатлашганда, уч-тўрт ёзувчи-шоир, ёш мунаққидни мустасно этганда, аксарияти модернизм бобида ёндош санъат турлари – кино, тасвирий санъат, муסיқа оламида бу борада нималар бўлгани, бўлаётганидан бехабар. Модерн адабиёт муаммоларини улардаги, айниқса, тасвирий санъатдаги жараёнлардан айри ҳолда англаш мумкинми, ахир! Боз устига тажрибалироқ мунаққидларнинг модернизмга муносабати ҳам кўнгилдагидек эмас...

Устоз Озод Шарафиддинов эътироф этганларидек, модернизм жўн ҳодиса эмас, уни англаш хийла мушкул. Лекин қийин, мураккаб деб ундан қўл сил-таш керакми?! Уни англаш, ўрганиш йўлида биз нима қилдик, қиялпмиз? Жаҳон санъатшунослиги, адабиётшунослигида маодернизмга оид юзлаб, минглаб китоблар бор. Юқорида тилга олинган “Теория литературы” тадқиқотининг юз эллик саҳифаси модернизм тадқиқига бағишланган. Шунингдек, китобда “Модернлашган реализм” деб номланган салмоқдор бир боб ҳам бор.

Шуниси ачинарлики, сўнгги йилларда “Адабиёт назарияси асослари”, “Адабиёт назарияси”, “Адабиётшуносликка кириш” номи остида бизда чиққан ўқув қўлланма, дарсликларда бу мавзуга лоақал бир саҳифа ҳам ўрин ажратилган эмас.

Бизда модернизм теварагида кечаётган гоҳ жўшқин, гоҳ сокин баҳс-мунозаралар, Абдулла Қаҳҳор айтмоқчи, юз йиллар бурун гугурт ихтиро қилинганидан беҳабар, икки чақмоқтошни бир-бирига уриб учкун-олов чиқаришга уринишдай гап. “Культурология” китобидаги каби модернизм тўғрисида она тилимизда ҳолис, теран таҳлилий асарлар яратиш пайти келди.

Гуннар С к и р б е к к, Нилс Г и л ь е. Фалсафа тарихи. Т., 2002.

Бу китобнинг ҳам русча, ҳам ўзбекча нусхалари, мана, икки-уч йилдирки иш столим устида. Деярли ҳар куни, кунора уни варақлаб тураман. Бундай нодир китобни чинакам она тилимда ўқигим келади, афсуски, таржима яхши чиқмаган, ўзбекчада тушунмаган жумлаларни русча ўқийман. Ницшедан тортиб Хайдеггер, Гадамер, Деррида, Хабермас каби файласуфлар таълимотига бағишланган бобларни қайта-қайта мутолаа қилишдан чексиз завқ, табиийки, маънавий-маърифий озиқ оламан. Айни пайтда шундай китоб етмиш ёшдан ошган чоғимда қўлимга тушганидан ўкинаман. Бундан қирқ-эллик йил олдин шу хил “Фалсафа тарихи” билан танишганимда борми, менинг фандаги тақдирим бутунлай ўзгача йўллардан кетган бўларди-ку! Таалаблик йиллари бизга дунёда биргина тўғри, энг мукамал таълимот бор, қолган бари нотўғри, реакцион деб ўргатилган. Бизнинг ёш умримиз марксча-ленинча сохта, асл илмга ёт фалсафа тарихини ўрганиш йўлида увол кетди... Биз яшаб, илм билан шуғулланиб юрган кейинги ярим аср мобайнида жаҳонда нақадар ранг-баранг, бой тафаккур дурдоналари яратилган экан!

Шундай доруломон замонда шу каби ноёб китобларни ўқимай, улардаги янгича қараш, талқинлардан беҳабар ҳолда ижтимоий-гуманитар соҳада, публицистика, адабиётшунослик бобида қалам тебратаётган айрим ҳамкасб дўстларимизнинг мақолаю китобларидаги ғаройиб мулоҳазаларга дуч келиб, таажжубдан ёқа ушлайсан киши. Адабиётшунос Дамин Тўраев “Давр ва ижод масъулияти” китобида ёзади бундай: “Ф.Ницше супер-инсонни тарғиб қилиб, бутун инсоният бошига ҳақоратлар ёғдирган. Фашизм Ф.Ницше ғояларини ўзига шиор қилиб олган эди” (22-бет). Шунга яқин қарашни ёзувчи Ғаффор Ҳотамовнинг “Тарихнинг қонли ва кўзёшли саҳифалари” бадиасида ҳам учратамиз (“Жаҳон адабиёти”, 2004 йил, 9-сон, 33-34-бетлар).

Бу хусусда “Фалсафа тарихи” китобида, мана нималар дейилган: “Ницше ўзидан кейин бир қанча нашр этилмаган кўлэзма ва мақолалар қолдирди. Унинг антисемит кайфиятдаги, кейинроқ нацист бўлиб қолган синглиси Элизабет Ферстер-Ницше (Elizabeth Forster-Nietzsche, 1846-1935) уларни таҳрир қилди ва нашр эттирди. Ницшенинг антисемит ва миллатчи экани тўғрисидаги афсоналар ҳам синглиси билан боғлиқ. Ницшени нацизмнинг салафи сифатида тасвирлашга бўлган уринишлар ҳам унинг асарларини нашр этишда синглиси қилган ўзгаришлар тужайлидир” (“Фалсафа тарихи”, 534-бет).

Шу хил ҳақиқатлардан беҳабар ҳолда “Зардушт таваллоси”-дек нашр асар муаллифи, фалсафа тарихида улкан бурилиш ясаган буюк сиймо ҳақида бирёқлама мулоҳаза юритиш публицист ёки олимни ноқулай аҳволга солиб қўйиши турган гап...

“A Beautiful Mind”. (“Тафаккур ўйинлари”) АҚШ, 2001. Режиссёр — Рон Ҳовард. Бош ролда — Рассел Кроу.

“The Passion of the Christ”. (“Исо Масих изтироблари”) АҚШ, 2004. Режиссёр — Мэл Гибсон. Бош ролда — Жэймс Кавизел.

Кейинги йилларда жавондаги китоб шаклидаги жавоҳирлар ёнига видеокассеталар ҳам қўшилди. Бозорларга бир қур кўз ташланг, китобларга қараганда кассеталар бир неча бор кўпчилигига иқрор бўласиз. Ҳозир китоб дўкони тансиқ бўлиб қолди, аммо ҳар қадамда кассета дўконларига дуч келасиз; видеокассеталарнинг бозори эса китобларга қараганда хийла чаққон...

Менинг китоб жавонимда ҳам бугунги жаҳон киносининг бир талай нодир асарлари тўпланиб қолди. Шулардан айримларини визуал мутолаа — томоша қилиш асносида кўнглимдан кечган ўй-мушоҳадаларни айтсам дейман.

“Тафаккур ўйинлари”ни ўн мартадан ортиқ томоша қилдим, шекилли. Ҳар гал фильмнинг икки жиҳати мени лол қолдиради. Биринчиси, асарда улкан шахс табиати, қисмати билан боғлиқ ниҳоятда нозик, қалтис ҳолат — юксак маънавий заковат, доҳиёна ақл-идрок билан жисмоний хасталик, телбалик жазаваси. Ҳар гал фильмни томоша қилаётганда юрак ҳовучлаб тураман: даҳо олим тутқаноқ жазавасига тушиб ақл-ҳушини йўқотган кезлари у ҳақда томошабинда ўзгача, нохуш таассурот туғилиб қолмасмикан? Йўқ, актёр режиссёрларнинг маҳоратини қарангки, қахрамонни ана шундай қалтис вазиятлардан бир неча бор унинг шаънига заррача бўлсин доғ туширмасдан олиб чиқиб кетади. “Тасанно!” дейман. Мана буни чинакам санъат дейдилар.

Иккинчиси, биз кўпинча Фарб санъати, адабиётида, аниқроғи, замондошлар ҳаётидан олинган асарларда улкан муҳаббат тасвири йўқ бўлиб кетди деган хаёлда юрардик. “Тафаккур ўйинлари” бу борадаги тасаввурларни тубдан ўзгартириб юборади. Бу фильмда улкан муҳаббат, севгига садоқатнинг мислсиз ҳаётбахш кучи ниҳоятда табиий, самимий бир тарзда чин санъаткорона тараннум этилган. Фильм томошаси чоғи кўнгила яқин, таниш оҳанглар оғушида хаёл сураман: асар нимаси биландир ўзимизнинг мумтоз

шеърятимиздаги оташин севги тароналарини, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён” қаҳрамонлари кечмишини ёдга солади. Дарвоқе, фильм Зулфия Назарнинг “Ёрқин тафаккур” деган китоби асосида суратга олинган. Муаллифнинг ота қонидан ўтган шарқона-ўзбекона руҳ “Тафаккур ўйинлари” фильмига ҳам кўчган бўлиши табиий-ку, дейман; унинг жаҳоний доврўғида ўзбекона руҳнинг ҳам ҳиссаси борлигидан фахр этаман...

“Исо Масиҳ изтироблари” томошаси асносида тарихий шахс ифодаси, талқини бобида кино санъати тарихий романчиликка қараганда анча илгарилаб кетганига амин бўласиз. Исо Масиҳнинг сўнги ўн икки соатлик ҳаёти, унинг жоҳил мутаассиблар, мустабидлик тузум жаллодлари қўлида чеккан мислсиз жисмоний ва руҳий азоб-укубатлари ифодасини томоша қилиш осон эмас. Биринчи гал телеэкран қаршисида охиригача ўтиролмадим, юрагим дош бермади. Иккинчи-учинчи марта аранг чидадим. Жаллодларнинг қилмиши маълум, уларнинг қўлидан келадиган юмуш — шу. Мустабид режим етиштирган оломоннинг ҳолига қаранг: Оллоҳ таоло халоскор этиб юборган Пайғамбарнинг дилидагини тушунишни асло истамайди, тоқат қилиш имконсиз бўлган жазо пайтлари ҳам унинг қаршисида жимгина томошабин бўлиб туради! Бугина эмас, жаллодлар қутқуси билан уюштирилган сазойи чоғи шу қабиҳ жараёнда фаол иштирок этади. Энг ачинарлиси – икки жинояткордан бирини озод қилиш имкони туғилганида, нотавон оломон чинакам халоскорни эмас, қип-қизил жиноятчи, тубан бир кимсани танлайди! Ана сизга оломоннинг чин қиёфаси! Оломон орасида Исо Масиҳни тушунадиган, унга қайишадиганлар ҳам бор, бироқ уларнинг қўлидан ҳеч иш келмайди, бундайлар фақат алам-изтироб, кўзёши тўкиш билан чекланади...

Ҳар қандай қилмишнинг охир-оқибат жазоси бор; пировардида балохўрларни ер ютади, Исо Масиҳ руҳи эса мангу тирик қолади.

Фильм томошалари чоғи ўйга толаман: адабиёт ва санъатни шунчаки эрмак, ўйин деган гаплар қуруқ сафсатабозлик эканига яна бир карра иқрор бўламан. Улуғ адибимиз Абдулла Қаҳҳор “Адабиёт атомдан кучли, лекин унинг кучини ўтин ёришга сарф қилиш керак эмас” деганида нақадар ҳақ эканини мана шу фильм ҳам яна бир бор тасдиқлайди. Эшитишимча, Америка аҳолисининг қарийб 80 фоизи бу фильмни бевосита кинотеатрда томоша қилибди. 2004 йил ёзида Тошкент шахрининг айрим кино залларида бу фильм намойиш этилди. Бироқ Америкадагидек шуҳрат қозонмади. Холбуки, фильм қаҳрамони Исо Масиҳ насронийларгагина эмас, биз мусулмонлар учун ҳам азиз. Исо Оллоҳнинг каломи нозил этилган пайғамбарлардан. Қуръони каримда бир неча бор унинг табарруқ номи эҳтиром билан тилга олинади. Унга нозил бўлган “Инжил” кейинчалик аслиятдан узоқлашиб кетгани, ўзгаришлар, бузилишларга учрагани рост. Бунинг учун Исо Масиҳ айбдор эмас. Бу фильм бизни бугунги кунда улуғ зотларнинг инсоният олдидаги буюк хизматларини қадрлашга, улар ишончини топтаган мустабид кимсалар, мутаассибларнинг асл башарасини таниб олишга чорлаши билан ҳам қадрлидир.

Азиз журналхон! Умарали Норматов адабиётшунос-мунаққид бўлатуриб нега бадиий асарлар устида махсус тўхталмабди деб ажабланманг. Матбуот саҳифаларида чиққан мақолаларимга, кейинги йилларда чоп этилган китобларимга кўзингиз тушган бўлса, уларда миллий адабиётимизда пайдо бўлаётган, қўлга олишга арзирли китоблар ҳақида баҳоликудрат ўй-мулоҳазаларимни айтишга интилганман.

Inson omilining faollashuv asri

Бозор иқтисодиётига ўтаётганимиз рост. Бозорнинг эса ўз талаблари бор. Жумладан, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг янги шакллари топиш, меҳнат заҳираларидан самарали фойдаланишнинг ноанъанавий усуллари қўллаш ва ҳоказо. Лекин баридан мақсад — инсон, унинг жамиятда тутган мавқеини ошириш.

Инсоннинг меҳнат салоҳиятини ўстириш, муаммоларини ҳал этиш, унинг жамият тараққиётига хос энг муҳим кўрсаткичлар миқёси ва динамикасида кўрсатадиган таъсирини тадқиқ этиш, тадбиркорликни ривожлантириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш, турмуш даражасини юксалтиришга қаратилган муайян чора-тадбирларни амалга ошириш — замон талаби. Чунки ишлаб чиқариш ва тараққиётнинг асосида, диққат марказида инсон, унинг манфаатлари ва эҳтиёжлари ётади.

Инсон жамиятдаги ислохотларни ҳаракатга келтирувчи кучдир. Президент Ислом Каримов таъкидлаганидек, ҳар биримиз, қайси соҳада раҳбар ходим ёки тадбиркор-мулкдор бўлмайлик, “ислохот — ислохот учун эмас, балки инсон ва унинг манфаатларини қондириш учун” ўтказилаётганини унутмаслигимиз, меҳнаткаш инсоннинг фаровон турмуш кечиришини таъминлаш йўлида жонбозлик кўрсатишимиз лозим. “Бутун дунёдаги энг яхши тадбир — бу инсон саодати учун курашиш, бутун жаҳонга эркинлик-озодликни ёйишдир”. АҚШ президенти Жорж Бушнинг ушбу сўзлари Юртбошимиз фикрлари билан ҳамоҳанг (*Аргументы и факты. 2005 йил январь, 4-сон*).

Жамиятнинг энг олий бойлиги бўлган инсон иқтидорини ва салоҳиятини эъзозлаш, юзага чиқариш тараққиётнинг бош омилidir. Шахснинг шаклланиши, камолга етиши жамиятнинг ижтимоий ривожланиши, иқтисодий тараққиётига ҳам боғлиқ. Мамлакатимизнинг бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнлари таҳлили шуни кўрсатадики, аҳолининг муайян қисми билими ва малакаси замонавий бозор талабларига жавоб бермаслиги оқибатида ишсизлик, касбий билим ва малаканинг пастлиги каби ўта муҳим ижтимоий муаммо-

лар юзага чиқмоқда. Бу муаммолар айна пайтда фуқароларда бозор муносабатлари кўникмаси шаклланмагани билан узвий боғлиқдир. Шу сабабли меҳнат самарадорлигини ошириш, инсон салоҳиятини юксалтириш орқали аҳоли ижтимоий фаолигини кучайтириш зарурати мавжуд.

Демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этиш каби стратегик мақсадларни инсон омилига аҳамият бермай туриб амалга ошириб бўлмайди. Инсон омили ва унинг жамият тараққиётида тутган ўрни масаласи илмий-методик жиҳатдан етарли даражада ўрганилмаган. Бинобарин, бозор иқтисодиёти қарор топиши шароитида инсон омилининг жамият тараққиётига таъсири қонуниятлари ва хусусиятларини тадқиқ этиш долзарб аҳамиятга эга.

Ишлаб чиқариш жараёнида меҳнат салоҳиятининг юксалиши ҳам инсон омилига боғлиқ. Шундай бўлгач, инсон омилининг ишлаб чиқариш тараққиётига таъсирини, бу жараёндаги ижтимоий-иқтисодий шароитларни таҳлил қилиш аҳолининг фаровонлигини таъминлашда, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига ўтишда жуда ҳам муҳимдир.

Бозор иқтисодиёти шароитида тадбиркорликни ривожлантириш, бунда инсон омилига алоҳида аҳамият бериш устувор вазифалардан. Кичик ва ўрта бизнеснинг инсон салоҳиятини мустаҳкамлашга қўшган ҳиссаси унинг мамлакат ялпи маҳсулотини яратишда қатнашиши, ижтимоий соҳада ресурс аҳамияти унинг фаолияти жараёнида аҳоли бандлигини таъминлаш ва даромадларни бир текисда тақсимлаш, мулкдорлар синфини кенгайтириш ва унинг мевқеини мустаҳкамлаш, шунингдек, салбий экологик оқибатлар олдини олиш каби қатор ижтимоий муаммоларни ҳал қилишдан иборатдир. Инсон омилининг кичик ва ўрта бизнес шаклланиши ва такомиллашуви жараёнига таъсирини ўрганиш шу жиҳатдан ҳам муҳим.

Хуллас, инсон омилини фаоллаштириш жараёнини, унинг меҳнат самарадорлигини ошириш йўналишларини белгилаш ҳамда республика аҳолиси фаровонлигини ўстиришга

таъсирини ўрганиш объектив заруриятдир. Бозор иқтисодийёти муносабатлари шароитида кучли ижтимоий сиёсат юритиш, яъни аҳолининг кенг қатламини ташкил этган нолор ва кам таъминланган фуқароларни ҳар томонлама ҳимоялаш муҳим аҳамиятга эга. Шу жиҳатдан ҳам инсон омилини фаоллаштириш-

нинг илмий асосларини ишлаб чиқиш, бу борада аниқ тавсия ва таклифлар бериш ҳамда уларни амалиётга жорий этиш замон тақозосидир.

Муҳаббат ИСАЕВА,

педагогика фанлари номзоди

Ekologik barqarorlik omillari

Агар сўнги йигирма-йигирма беш йил мобайнида экологик муаммолар, атроф-муҳит ҳолати, экологик онг ва маданият ҳақида чоп этилган асарлар бир жойга жамланса, улкан кутубхона ҳосил бўлар эди. Лекин, афсусланарли жиҳати шундаки, ушбу мавзу бўйича нашр қилинган илмий, публицистик, бадиий асарлар, турли даражада (умумжаҳон ҳамда турли минтақалар миқёсида) ўтказилган анжуманлар миқдори кўпайган сари, экологик вазият барқарорлашиш ўрнига тобора кескинлашиб бормоқда. Масалан, 1980 йили "Рим клуби"да чоп этилган "Тараққиёт чегараси" деб аталган машҳур маърузада сайёраимиз иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ривожига хавф тугдираётган энергетик ва хомашё захираларининг тугаб бораётгани ҳақида сўз юритилган бўлса, бугун масала одамзод ҳаётига жиддий хавф солаётган табиат ва атроф-муҳит ҳолатининг кескин ёмонлашуви, биосферага техноген таъсирнинг кучайиши, кўплаб жонивор ва ўсимликлар турларининг йўқолиб кетиши оқибатида инсоният генофондида тузатиб бўлмас ўзгаришлар рўй бераётгани тўғрисида бормоқда.

Президент Ислон Каримов "Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт тамойиллари" асарида минтақамиздаги экологик беқарорлик омиллари хусусида тўхталиб, инсон — табиатнинг хўжайини, деган сохта социалистик мафкуравий даъво, айниқса, Марказий Осиё минтақасида кўплаб одамлар, бир қанча халқлар ва миллатларнинг ҳаёти учун фожиага айланди", дея таъкидлаган эди.

Тўғри, мустақиллик йилларида юртимизда экологик барқарорликнинг ҳуқуқий асосларини яратиш (табиатни муҳофаза этиш ва ундан оқилона фойдаланиш, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини асраб-авайлаш, кўриқхоналар

ташкил этиш, Давлат экологик экспертизасига доир ўнлаб қонунлар), халқаро ва минтақавий ташкилотлар иштирокида Орол муаммоси, чўллашув жараёнига қарши, шунингдек, сув ва бошқа табиий захиралардан оқилона фойдаланиш бўйича махсус дастурларни ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этиш борасида салмоқли ишлар амалга оширилди. Натижада, 1991-2003 йилларда атмосферага чиқарилаётган зарарли чиқиндилар миқдори 1,7, оқава сувлар — икки баробар, қишлоқ хўжалигида қўлланаётган зарарли кимёвий моддалар (пестицидлар) миқдори эса тўрт баробар камайди (*Просто пишем о среде. Экологический альманах. Т., "Янги аср авлоди", 2004. Стр. 13*). Аммо, мавжуд маълумотларга кўра, турли даражадаги экологик таҳдидлар (глобал таҳдидлар — иқлим ўзгариши, озон туйнугининг кенгайиб бораётгани, Орол муаммоси; минтақавий таҳдидлар — Оролбўйи минтақасида истиқомат қилаётган аҳоли саломатлигининг ёмонлашуви, сув тошқини, кўчки, зилзила сингари техноген офатлар, Қирғизистондаги ядровий чиқиндилар, Тожикистон алюминий заводи томонидан атмосферага чиқарилаётган ўта зарарли кимёвий моддалар; маҳаллий таҳдидлар — сув захираларининг тақчиллиги, ерларнинг шўрланиши, Тошкент, Олмалик, Фарғона, Навоий каби шаҳарларда ҳаво бўшлигининг ифлосланиши) мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиёти ва инсон саломатлигига жиддий таъсир этаётганидан далолат беради. Бизнингча, Ўзбекистоннинг экологик барқарорлиги куйидаги омиллар билан белгиланади:

1. Иқтисодий омил. Мамлакат иқтисодий-тини модернизация қилиш борасидаги ишхотлар экологик талабларга қатъий риоя қилиш, ишлаб чиқаришга технологияларни жорий этиш, мавжуд табиий захиралардан

оқилона фойдаланиш, табиий генофондни сақлаб қолиш ва бойитишга йўналтирилмоғи даркор. Бошқача айтганда, инсоннинг иқтисодий фаолияти экотизимнинг бузилиши ва емирилишига эмас, унинг такомиллашуви, таъбир жоиз бўлса, гўзаллашувига хизмат қилиши шарт.

2. Сиёсий омил. Минтақа миқёсида экологик хавфсизликни таъминлаш учун шу ҳудудда жойлашган барча мамлакатлар ҳамда нуфузли халқаро ташкилотлар имкониятлари ва инвестициялари жалб этилиши, бу борада қабул қилинган барча битимларнинг бажарилишига эришиш лозим. Айрим мутахассислар мазкур соҳада кўзга ташланаётган тўсиқлар экологик таҳдидларни бартараф этишга имкон бермаётганини эътироф этмоқда. Масалан, Оролни қўқариш Халқаро жамғармаси агентлиги раҳбари Рим Гиниятуллин минтақадаги бирорта ҳам давлатда сувни тежаш имконини берадиган технологияларнинг жорий этилмаётгани, “тежамкорлик” асосан қозда акс этаётгани, обихаётга муносабат тубдан ўзгармаётганини таъкидлайди. *(Просто пишем о среде. Стр. 121-122)*

3. Маданий-мафкуравий омил. XX асрда инсоният тамаддуни рўбарў келган экологик муаммолар антропоген хусусиятга эга экани (яъни одамзод ўзи “ўтирган” шохга болта ураётгани) илмий асарларда ҳам, бадиий адабиётда ҳам атрофлича акс эттирилган. Шунга қарамай, бугун — XXI аср бошларида “табиат — инсон” муносабатларида ахлоқий-маънавий кадрятлар эмас, моддий, иқтисодий баъзи ҳолларда сиёсий манфаатлар устуворлик қилаётгани ачинарлидир. Шу боис файласуфлар, социологлар, ахлоқшунос ва маданиятшунослар “табиат — инсон” муносабатларининг уйғунлашуви, ўсимлик ва ҳайвонот

олами асраб-авайлаш, юксак экологик маданият кўникмаларини шакллантириш механизмларини изламоқда. Масалан, экоцентризм назариясини илгари сурган америкалик олим О.Леопольд назарида, “инсон — табиат ҳукмдори” деган ваҳшиёна ғоядан воз кечиб, органик ва ноорганик материянинг ўзаро уйғунлиги, бир-бири билан узвий боғлиқлигини, экотизим инсон сингари бетакрор, ноёб экани, унинг ҳам “жон”и борлигини тан олиш лозимлигини уқтиради. Норвегиялик олимлар Арнс Нейс ва Жорж Сессионнинг фикрича, Ердаги ҳаётнинг барча шакллари, инсониятга фойда келтириши ёки келтирмаслигидан қатъи назар, беқиёс қиммат касб этиши боис кишиларнинг табиий жараёнларга аралашувини чеклаш, турмуш даражасини оширишга эмас, унинг янги сифат босқичига кўтарилишига интилиш лозим. Мазкур ёндашувларнинг аҳамияти шундаки, улар негизда экофалсафа, экоэстетика, биоэтика, экомаданият сингари кишиларнинг табиатга нисбатан онгли ва оқилона муносабати шаклланишига хизмат этадиган янги, истиқболли илмий йўналишларнинг вужудга келишига тўртки берди.

Ўйлашимизча, биздаги экологик тарбия тизимида ана шундай йўналишларни жорий этиш вақти етди. Чунки кишиларда замонавий илм-фан натижаларига таянган экологик маданият кўникмаларини шакллантирмай туриб, мамлакат жамоатчилигини ташвишга солаётган жиддий экологик муаммоларнинг ҳал этилишига, демакки, инсониятнинг порлоқ келажагига умид боғлаш қийин.

Элдор УСМОНОВ,

ЎзФА Шарқшунослик институти директорининг ўринбосари

Baxt berarmi odamga odam?

XX асрнинг иккинчи ярми — XXI аср бошлари ўзбек адабиёти тараққиётини Абдулла Орипов шеърятисиз тасаввур этиш мушкул. Шоирнинг ўтган аср 60-йилларидаги ижоди, айниқса, бадиий тафаккурда кескин бурилиш ясади.

Абдулла Орипов шеърятининг ўзига хос-

лиги шундаки, унда Шарқ ва Фарб фалсафаси ажиб бир уйғунликда ифодаланади. Бу шеърятдаги инсон дардини тинглаш, оғриқларига малҳам бўла олиш қудрати, миллатни ҳур ва озод кўриш орзуси, ижтимоий руҳнинг исёнкорона тажассуми, эҳтироснинг шекспирона ифодаси, жамиятдаги иллатларга муро-

сасизлик миллий адабиётга тоза бир руҳ олиб кирди, янги уйғониш фалсафасининг пойдеворини қўйди.

Шоирнинг илк шеърларидан бири “Куз хаёллари”да унинг соҳир овози, ўзига хос олами намён бўлади. Инсон — табиатнинг бир бўлаги. У табиатни кузатиш жараёнида ўз мавжудлигининг асл моҳиятини англашга уринади. Куз — хазон фасли, инкироз рамзи. Дарахтлар — ҳаёт, япроқлар — бани башар, одамзод. Баҳор замирида куз дараги, яшнаш ва яшариш моҳиятида эса хазон аломати яширин.

Шоирнинг маҳзун куз лаҳзаларини тасвирлашдан мақсади ўқувчи шуурини табиатнинг сирли қўшиғидаги пинҳон нола сари етакламоқдир:

*Нимани хоҳлайман? Истагим нима?
Чангалзор шовқинин тинглаб тураман,
Япроқлар бандида кезган жимгина;
Маъюс ва безовта кузни кўраман.
Унинг қўшиғида, унинг охида,
Сезаман одамзод қалбин гоҳида.*

Шоир табиат тасвири орқали моҳиятни англашга, одамзоднинг қалб изтиробларини тинглашга уринади. Ҳаётини қарашларини тасдиқлашга, яшашнинг маъно ва мазмунини топишга ҳаракат қилади. “Яшагину, япроқ бўлма сен” дея ўз олдида талаб қўяди. У табиатнинг айрилиққа ошно фаслига термулиб, мангу яшил гулшанни орзу қилади: “Мангу яшилликнинг маскани қайда, қайдадир хазонни билмаган баҳор?”. Табиатни инсон қалб, хатти-ҳаракатлари моҳиятини кўрсатадиган ойна деб тушунган шоир “Нечун уйғонади қайтадан баҳор”, “Нечун инсон умри бўлмаган тақрор?” дея “йигит ёши”да “кексалик қисмати”ни ўйлайди. Куз Абдулла Орипов шеърлятида фақатгина туйғулар ифодаси эмас, балки тафаккурни фалсафий мушоҳадага ундовчи фасл ҳамдир:

*Кўряпсанми гавжум бутуқдан
Чирт узилиб тушди бир япроқ,
Барглар йиғласа-да фироқдан,
Кутқаролмас дўстини бироқ.
Бахт кутмасман ўзгадан зинҳор,
Бировга бахт беролмасман ҳам.
Сен бахтисан демагил, дилдор,
Бахт беролмас одамга одам.*

Дарҳақиқат, одамни одам том маънода бахтли қилиши мушкул. Бахт инсон учун ҳамisha қўл етмас буюк орзу бўлиб қолади.

Бутун бошли тузум, жамият инсонга бахт ваъда этаётган, одамлар кимдир, қачондир беражак бахтга ишониб, фаолиятсизлик ботқоғига ботган ўша даврда бу шеър инсонни ўз бахти учун курашга чорлаган эди десак, муболага бўлмас. Бу кураш шоир лирик қаҳрамони бўғзига тикилаётган истиқлол соғинчи, унга тезроқ етиш умидидаги “энг порлоқ инсон” орзусидан тугилган эди. Чунки инсон не учундир мудом адашади, ҳақ йўлини тополмай саргардон бўлади:

*Кимларки яхшилик донин экдилар
Ёмон деб ном олди ўзи оқибат.
Наҳотки дунёда ҳақсизлик мангу,
Наҳот ўша Фрейд ҳақ бўлса, ёху,
Наҳот қотил бўлса ўсиб чақалоқ.*

Инсоннинг эртаси гамида, уни тубсиз тубанлик чоҳига қулашдан асраш қайғусидаги шоир нажотнинг ягона йўлини, чорасини ахтаради:

*Она халқ бахти деб ҳар вақт, ҳар қачон,
Истайман, бир сафда турса одамлар.*

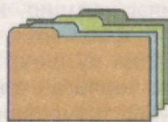
Бу миллий ўзлиқни англаш, миллат қадрини тиклаш изтироблари, замон билан мурося қила олмаётган огоҳ қалб безовталикларидир. Шу боис шоир шуурини “Нега?” деган савол тинимсиз таъқиб этади.

Бу оғриқ тўла мисралар музлаган тафаккурларга кураш ҳароратини улашгани рост. Шоирнинг самимий орзу-истаклари миллат истиқболи умиди билан яхлитлик касб этгандир. “Шоир сунъий мафкура ҳоким бўлган ва кўпгина шоирларни маълум андозалар асосида фикр айтишга ўргатиб қўйган бир даврда ҳам умуминсоний, халқ манфаатига мос келадиган фикр ва мушоҳадалар айтишни ўз бурчи деб билди” (М.Кўшжонов. *Беназир истеъдод. “Совет Ўзбекистони” газетаси, 1991 йил 29 март*).

Дарҳақиқат, шоирнинг илк шеърлариёқ у шеърлятни мафкура ташвиқотчиси эмас, инсон руҳияти тадқиқотчиси деб билишидан дарак берар эди. Абдулла Орипов ҳур фикрга, юксак образлиликка, инсонпарварлик ва эзгуликка асосланган Шарқ шеърлятининг янги бир шакл ва мазмундаги кўриниши сифатида намён бўлган шеърлари билан ҳақли равишда ўзбек миллий адабиётининг йирик сиймолари қаторидан ўрин олди.

Гулноза ЭРНАЗАРОВА,

Қарши Давлат университети доценти

Ruhning estetik manzaralari

Баъзи ижодкорлар, айниқса, шоирлар ҳақида гап кетганда, мухлислар уларни ҳаёлпараст, ўзгача бир оламда яшайдиган одамлар қаторига қўшади. Лекин аслида-чи? Асар қандай туғилишини, ижодкор яратган асарнигина эмас, унинг ижод жараёнидаги руҳиятини таҳлил қиладиган илмий изланишлар ёки кашфиётлар қилинганми? Нима учун Фарбда муаллифни эмас, унинг асарини танқид қилишади? Нега гарблик тадқиқотчиларнинг фикрига кўра асар учун муаллиф жавоб бермаслиги керак?

Бу каби саволларга, ижодкор руҳиятини билмасдан туриб жавоб бериш қийин. Зеро инсон ўзини англасагина ҳақиқатни англайди. Буюк мутафаккир, шайх Азизиддин Насафий ўзининг “Зубдат ул-ҳақойиқ” (“Ҳақиқатлар қаймоғи”) асарида инсонни олами сугро — кичик олам деб атайди. “Эй дарвеш, сен кичик оламсан, бутун оламнинг ўзи эса улуғ оламдир. Сен ҳар икки оламнинг нусхаси ва тимсоли — белгисан. Улуғ оламда бор нарсалар кичик оламда мавжуддир. Эй дарвеш, улуғ оламнинг аввалу охири, зоҳиру ботини моҳият ва шакллари ни идрок этиш учун ўзининг моҳиятининг, зоҳир ва ботинингни англаб етгин. Бундан бошқа йўл йўқ” (Азизиддин Насафий. *Зубдат ул-ҳақойиқ*, Т., Камалак, 1995, 5-бет).

Айрим Фарб олимларининг фикрича, санъаткор, қай жиҳатдан олиб кўрилмасин, асаб касаллигини бошидан кечирган руҳан заиф шахс ёхуд бадий ижодни невроз касалидан қочиш воситаси деб билувчи инсон бўлиб кўрилади. АҚШнинг машҳур руҳшуносларидан Франц Александр эса руҳан заиф билан руҳан соғлом одамлар ўртасида деярли фарқ мавжуд эмас, руҳан бемор киши ўз ҳаёлотини дунёсида доимий равишда яшайди. Соғлом одам ва санъаткорларда эса бу муддат муайян вақтни ташкил этади, деб ҳисоблайди.

Инглиз санъатшуноси Ҳерберт Рид санъаткорни руҳий бемор сифатида кўриш лозим ва санъат асари орқали у ўз шахвоний ҳирси ҳамда худбинликларидан озод бўлади, деган фикрни билдиради. Савол туғилади: модомики, санъат инсон руҳий хасталиги туфайли вужудга келса ёки невроздан қутулиш воситаси бўлса, руҳий хасталик нима учун санъат орқали даволанмайди? АҚШ руҳий таҳлилчиларидан бири бўлмиш Эрнест Крис “Руҳий таҳлил

чегаралари ҳамда ютуқлари” деган мақоласида Фрейднинг санъат дунёсига қўшган ҳиссасини таъкидлаш баробарида, руҳий таҳлилнинг ижодий истеъдод масалаларини тадқиқ этишга ҳали қодир эмаслигини айтиб ўтади.

Дарҳақиқат, бадий ижод ва инсон руҳияти муносабатлари ўта мураккаб ҳамда етарлича тадқиқ этилмаган.

Карл Юнгнинг “Руҳий типлар” китобида эстетикага доир қатор муаммолар таҳлили кенг ўрин олган. Юнг инсон руҳий ҳаётида санъатнинг катта ўрин эгаллашини таъкидлагани ҳолда, гўзалликни ҳис қилиш доирасини ва гўзалликка бўлган турлича муносабатларни қаламга олади, бу борадаги бошқа эстетиклар фикрларига кўп ўринларда танқидий ёндашади: “Асаб касалликлари билан орғиган беморлар билан тиббий муолажалар олиб бориш мобайнида, бундан анча бурун, инсон руҳиятида кўпгина индивидуал фарқлар билан бир қатор типик фарқлар (руҳий типлар) ҳам мавжудлигига эътиборни қаратган эдим. Авваламбор бунда икки тип ажралиб туради ва уларни мен экстраверт ва интроверт типлар (шахслар) деб номладим” (Юнг К. “Психологические типы”. Минск. “Попурри”, 1988, стр. 20).

Олимпнинг фикрича, экстраверт шахс бирон бир машғулот танлар экан, қайси бирига макон ва замон яхши имкониятлар яратиб берса, ўшанисига майл билдиради. Ё шундай нарса тақлиф этадики, у жамият эҳтиёжига жавоб беради. У кўпроқ ўзининг эмас, балки бошқаларнинг фикри билан ҳисоблашади. Бу, албатта, унинг учун яхши, лекин айни пайтда экстраверт одам ўз “мен”ини назарга олгани натижасида “мен”и заифлашиб қолади. Аниқроқ қилиб айтганда, экстраверт киши руҳида одамлар наздида ҳар томонлама баркамол бўлишга кучли интилиш пайдо бўлади. У қандай бўлмасин, жамият ҳурматини қозонишга интилади. Ўз “обру-этибор”ига гард юқтирувчи ҳар қандай ҳаракатдан қочади. Энг ёмони шундаки, унинг шахсий майли шу қадар ташқи дунёга қаратиладики, руҳий ҳолати у ёқда турсин, ҳатто ўз вужудига ҳам баъзан етарли эътибор бермайди. Бу нуқсон кўпинча оиласидаги ҳиссий муносабатларда яхши сезилади. (Масалан, у иш жойида, қўшнилари, маҳалла ва умуман уни ўраб турган муҳит вакиллари олдида

ширинсўзлиги, юксак маданияти, чақон ва меҳнаткашлиги билан катта хурматга эга, аммо ўз яқинларига кўрс, қаттиққўл ва кўпол муносабатда бўлади.)

Интроверт шахс эса, экстравертдан фарқли ўлароқ объект эмас, субъектив омилларага таянади. Объект унинг наздида керакли даражада эътиборга молик эмас. Аммо объект шундай нарсаки, ундан воз кечиб бўлмайди. Индивид қанчалик объектдан узоқлашиб, эркинлик томон ҳаракат қилмасин, барибир объект ўзининг кучли таъсирини сақлаб қолади.

Хуллас, экстраверт шахс ташқи олам билан банд бўлса, интроверт шахс ҳаддан ташқари ботиний оламга эътибор қилади. Бироқ К.Юнг, инсонлар фақат бир типга мутлақ тегишли бўлмайдилар, баъзан у ёки бу тарафга оғадилар, деган фикрни билдиради. Чунончи, интроверт шахс, ҳаётий тажриба туфайли экстравертга айланиши ёки аксинча бўлиши мумкин.

Санъат ва санъаткор ҳам икки руҳий типга ажралади. Интроверт ижодкорнинг ижод жараёни Юнг ўсимлик билан тупроқ орасидаги алоқадорликка қиёслайди. Унинг фикрича, бадий асар авлоддан авлодга ўтмайди, у худди ўсимликка ўхшайди. Ўсимлик — ер маҳсули, ундан озиқа олиб, унинг бағрида ўсади. Лекин тупроқнинг табиати билан унинг ҳеч қандай умумийлиги йўқ, тирик, мустақил жараёнга эга бўлган биологик ҳодиса. Шунга ўхшаб, санъат асарининг бетакрор ўзига хослиги ҳам ташқи дерминантларда эмас, балки унинг ўзида жойлашган. Бадий асар ўз ижодий мақсади йўлида муаллифдан, озиқа сифатида инсондан фойдаланади. Асар ўсимлик бўлса, муаллиф — тупроқ. Асарнинг вужудга келиши ҳам табиий ҳодиса; истеъдодли ёзувчи қўлига қалам олиши биланоқ асар бевосита қоғозга туша бошлайди. Бундай жараёнда вужудга келадиган асарлар ўз қудрати билан муаллифни жиловлаб олади ва унинг қаламини шундай бошқарадики, ҳар қандай истеъдод эгаси ҳам бундан лол қолади. Асар муаллифнинг онгига ўз шакл, услуб ва қонуниятларини олиб киради; ижодкор киритмоқчи бўлган нарсалар инкор қилиниб, у четлаб ўтмоқчи бўлган жиҳатларни қамраб олади. Бундай фавқуллодда бадий ҳодиса билан курашиб уни енгилга улгурмаган муаллиф асарнинг етовида юришга мажбур бўлади; агар ихтиёр ўз қўлида бўлганида эди, ижодкор ҳеч қачон асар талаб қилган ўзгаришларга йўл қўймасди. Карл Юнг бунга мисол қилиб, Гётеннинг "Фауст"ини келтиради. Зеро, унда асар маҳсули муаллифга бўйсунмаганини аниқ кўриш мумкин. Санъатда бундай ҳодисалар жуда кўп. Чунончи, Анна Каренинанинг ўлимини истамаган, лекин асар талаби билан уни ўлдиришга мажбур бўлган Лев Толстойнинг из-

тиробрлари, Кумушбибини "ўлдириб" қўйганидан йиғлаб, кўзлари шишиб кетган Абдулла Қодирийнинг руҳий ҳолати бунга далилдир. Бундай ҳолатни баъзан илмий ижодда ҳам учратиш мумкин.

Экстраверт ижодкор асари замон билан ҳамнафас, даврнинг долзарб муаммоларини акс эттиради. У оддий халқ томонидан яхши қабул қилинади, оммага тушунарли бўлади. Бироқ бундай асарлар вақт ўтиши билан жонли асарга хос хусусиятни йўқотиб тарихга айланади. Интроверт ижодкор асари эса кўп ҳолларда оммага тушунарсиз бўлади. Чунки уларда нафақат замон, балки бутун борлиқ ва коинот муаммолари акс этади. Уни идрок этган киши бундай ифода қошида қай даражададир довдираб қолади. Бунга мисол қилиб Жалололдин Румийнинг "Ичиндаги ичиндадир" асарини ёки Франц Кафканинг "Қаср" романини келтириш мумкин. Шунга таъкидлаш жоизки, айнан интровертлашган ижодий фаолиятга мойил санъаткорлар асарлари асарлар мобайнида барҳаёт бўлиб қолади. Интровертлашган бадий ижодда биз қандайдир бетакор нарсага дуч келамиз. Кўп маъноли ва образларга бой бўлгани учун уни интуитив равишда илғаб олувчи одамгина тушунади. У гўёки номаълум қирғоққа ташланган кўприкка ўхшайди.

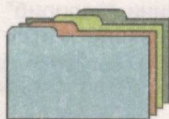
Интровертлашган бадий жараённинг иккинчи жиҳати шундаки, у жамиятга унинг қусурларини бошқача тарзда тушунтиришга ҳаракат қилади. Бу усул халқимизнинг "коса тагида нимкоса" деган иборасига тўғри келади. Бунда ижодкор ўз норозилигини жамият томонидан англанишига йўл қўйилмайдиган зарқоғозга ўраб тортиқ қилади.

Экстраверт ижод жараёнида асар муаллифнинг хоҳиши асосида вужудга келади. Санъаткор маълум бир мақсадни амалга ошира бориб, асар хужайрасига ниманидир қўшиб, ундан ниманидир олиб, ўз маҳсулоти вужудга келишини қатъий равишда бошқаради, ўзи танлаган қонун-қоида ва шакл-шамойилга кучли эътибор беради. Асар бус-бутун муаллифнинг бадий мақсадига бўйсунди. Шундай қилиб, интровертлашган бадий ижод жараёнида субъектнинг мақсади объект тасдиғи билан характерланса, экстравертлашган бадий ижод жараёни учун эса объект қўйган талабларга субъектнинг бўйсунуши хос.

Ушбу фикрларнинг ўзи ҳам кўрсатиб турибдики, руҳий таҳлил эстетикаси асримиз кишиши учун ҳали-ҳануз кашф этилмаган кўплаб ижодкорларнинг "сирларини", улар ижодий маҳсулларининг ботиний хусусиятларини очиб беражак.

Феруза ОБИДЖОНОВА,

ЎзМУ аспиранти

Etnik stereotip

Стереотип атамаси грекча "stereo" — қаттиқ, "tip" — нусха, намуна сўзларидан ташкил топган бўлиб, "набордан металл, резина ёки пласмассага кўчирилган нусха, босма қолип" сифатида аслий маънони билдирса; кўчма маънода "этник" сўзи билан биргаликда инсонга хос доимий ва ўзгармас хусусиятларнинг муайян миллатга мансуб жиҳатини англатади. Демак, этник стереотип — муайян миллатга (этнос) хос бўлган турғун, бир маромда такрорланиб турувчи одатий хулқ-атвор, муомала ва юриш-туриш тарзидир. Стереотип терминини биринчи марта илмий муомалага 1922 йилда У.Липпман олиб кирган. "Фарбда (ундан сал олдинроқ Америкада) ижтимоий социал стереотизация ҳодисасини эмпирик ўрганиш билан ижтимоий психологияда шов-шов бошланиб" кетади. (Трусов В.П., Филиппов А.С., *Этнические стереотипы/ Этническая психология*, М., 1984, с. 3-18.) Бугунги кунда бу атама тарих, социология, этнография фанларида ҳам кенг истеъмолга кирган. Этнографияда (у орқали фольклоршуносликда) психологиядаги каби муомала ва юриш-туриш тарзи маъносида қўлланса; тарих, социология фанларида "догматик онг" билан боғлиқ догматик характер, яъни "сиёсий жиҳатдан қотиб қолган онг" маъносида ишлатилади.

Характер ва стереотип бир-бирига яқин тушунчалар бўлган боис баъзан уларни ўхшаш деб изоҳлаш ҳам мумкин. Лекин бу тушунчалар кўлами жиҳатидангина эмас, маъно нозиклиги билан ҳам бир-биридан фарқ қилади.

Стереотип — характерга нисбатан кенг қўламли илмий атама бўлиб, бир (ягона) шахс орқали кўпчиликнинг (яъни миллатнинг) бошқа миллатларда учрамайдиган доимий ўзига хос хусусиятини англатади. "Этник стереотип тушунчаси остида, — деб ёзади Л.Байбурун, — турғун ва мунтазам такрорланувчи хулқ шакллари тушунилади". Шу ўринда "этник ахлоқий стереотип"га аниқлик киритиш зарур. Чунки "ахлоқий" деганда кўп ҳолларда одоб (ижобий) жиҳати англашилади. Лекин инглизларга хос вазминлик билан бирга ўта расмиятчилик, испанларга хос жўшқинлик билан бирга сергаплик, финларга хос индамаслик билан бирга совуққонлик ҳам стереотип ҳисобланади.

"Характер — инсон хулқи намоён бўлади-

ган ва унга одат бўлиб қолган энг муҳим рухий ҳолатлар мажмуи, феъл-атвор" дейиш орқали "Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да (II том) "хулқ-атвор"га ҳам айна изоҳ берилган. Аммо тилимизда "характерим шундай", "фалончининг шундай яхши бир характери бор" деган гаплар ишлатилганда бутун хулқ-атвор эмас, балки хулқнинг бир таркибий қисми ёки элементи назарда тутилади. Демак, фарқлаш керакки, хулқ — кишининг муомала ва рухий хусусиятлари мажмуи; характер эса унинг бир жиҳати, элементидир. Этник стереотип эса бир миллатга хос (нисбатан) тур-ғун ва мунтазам, шунингдек, бошқа миллатда учрамайдиган муомала, рухий хусусият ва юриш-туришлар дея изоҳлаш мумкин.

Шунингдек, стереотипнинг "турғун ва мунтазам"лигига ҳам тўхталиб ўтиш зарур. Чунки тарихда баъзи халқларга хос қадимий хусусиятлар борки, ижтимоий ва мажбурий сиёсий шароитда "турғунлик ва ўзгармаслик" ўз аҳамиятини йўқотади. Масалан, жуда қадимда мавжуд бўлган меҳмон қутиб олиш билан боғлиқ келган кишини таниса-танимаса уч кунгача иззатини жойига қўйиш шаклан ўзгарган бўлса-да, моҳият мавжуд. Бугунги урбанизация ва техник тараққиёт шароитига бу одат — танимаган-билмаган одам келса, уйдан жой бериб, меҳмон қилиш тўғри келмайди; ёки ўтган асрнинг 20-йилларигача хотин-қизларнинг паранжига ўраниб юришлари ва бегона (ёки номахрам) эркак киши билан гаплашмаслиги; ҳатто аёлларнинг эрига ҳурмат маъносидаги "сиз"нинг (II шахс, бирлик) ўрнида III шахс, бирликдаги "у киши" сўзини ишлатиши, шунингдек, таниган-танимаган ёши улуғларга (ёки умуман) салом бериш маълум бир даврларда ўзбеклар учун этник стереотип бўлган. Бунини "шартли рефлекс тизими" (*Словарь практического психолога*, Минск, 1998, с.648) деб изоҳлаш тўғрироқ. Чунки "этник стереотиплар социал психологик хусусият остида шаклланади, бир томондан, у кўп миллатли аҳолининг этно-психологияси асосларини акс эттиради". Масалан, собиқ шўро даврида турли миллат вакилларини бирлаштиришга асосланган сохта "ягона миллат" сиёсати ана шу тенденцияга асосланган эди. Унга кўра, "этник онг йўқ бўлиб кетиши билан бир қатор этник реал воқеа-ҳодисалар сақланиб қолса ҳам шахслар (миллатлар — **Р.Э.**) асси-

милияцияси" бўлади деб ишонилган эди. Аммо бунинг қай даражада тўғри эканини вақт кўрсатди.

Маълумки, ҳар бир миллатнинг этник стереотиби уларнинг маънавий хазиналари — адабиёт ва санъатнинг бошқа турларида акс этади, бу табиий ҳол. Шу маънода "Алпомиш" дос-

тони ҳам ўзида этник (миллий) стереотипларни акс эттирган. Ҳатто бу Ўзбекистон ҳудудида яшовчи халқнинг этнолокал жойлашуви билан боғлиқ равишда акс эттирилиши мумкин.

Раъно ЭГАМШУКУРОВА,

ЎзФА Тил ва адабиёт институти аспиранти

Olis-olislar da k'orinar yog'du...

Маълумки, 1918 йилнинг февралида ташкил этилганига эндигина икки ой бўлган Мухторият тор-мор этилиб, Фарғона водийси қонга ботирилади. Озодлик, сиёсий дахлсизлик йўлида курашган мухториятчиларнинг бир қисми ўлдирилгандан сўнг, уларнинг аксарияти "босмачилар", яъни миллий истиқлолчилар ҳаракати сафига қўшилиб кетади. Кўзи қонга тўлган большевиклар эса мазлум ва ожиз халқни қиличдан ўтказга бошлади. Шўро давлатининг ваҳшийлиги ва адолатсизлигидан безор бўлган халқ ўз нажоткорлари бўлмиш миллий истиқлолчилар ҳаракатини қўллаб-қувватлайди, улар сафини кенгайтиради.

XX асрнинг 20-30-йилларида яшаб ижод қилган, қатагон қурбони бўлган эрксевар шоир Шокир Сулаймоннинг илк шеърларидан бири — "Қутилиш алангаси" (Фарғонага бағишланган) 1919 йили ёзилган. Шеърда тасвирланишича, юртда олис-олислардан бир ёруғлик кўринади. Бу — ботирлар юрагидаги лаҳча чўғ, озодликка интилаётган халқ қалбида ўт олай деб турган аланга. Бу чўғнинг алангага айланishi гуноҳсиз тўкилган қонлар учун олинажак интиқомга ишорадир.

Шеърдаги "ботирлар", аслида шўро тарихчилари узоқ йиллар давомида "босмачилар" деб атаб келган мухториятни зўравонлик билан тор-мор этиб, Фарғона водийсини вайрон қилган большевиклар ва дашноқларга қарши мардона кураш бошлаган кишилардир. Бу шеър ёзилган вақтда улар том маънода ботирлар эди. Шунинг учун ҳам шоир улар олиб бораётган кураш натижасига катта умид билан қарайди. У ватандошларининг мустақиллик йўлидаги курашини аланга образи орқали акс эттиради.

Шоир назарида, кураш алангаси битмас-

туганмас бир кучга эга. Шу боис у аланга образини янада ривожлантира бориб, бу аланга манбаи халқ эканини айтади ва халқ вулқон — ёнартоғ тимсолида тасвирланади.

Ш.Сулаймон бу шеъри билан ўзининг Октябр тўнтарышига, большевиклар ҳукумати-га, унинг Туркистондаги мустамлакачилик ва шовинистик сиёсати-га бўлган кескин муносабатини ифодалаган эди.

Ўтган асрнинг 20-йилларида Фарғона фожияларига бағишлаб ёзилган асарларнинг аксари Чўлпон қаламига мансуб. Унинг "Бузилган ўлкага" (1921) номли шеърда Фарғона бошига ёғилган фалокатларнинг ёрқин бир тасвири, дард-аламининг, дил оғрининг аниқ ифодаси берилган.

Ҳар икки шоир шеърда ҳам булут, кўланка, аланга образлари мавжуд. Агар Чўлпон ўз туйғуларини "зўр ўлка"га хитобан ифода қилган бўлса, Ш.Сулаймон ўша ўлка "бош"ини қоплаган қуюқ булут — кўланкага мурожаат этади. Ҳар икки шоирнинг ижтимоий воқеликка муносабатларида ҳам, ифода услубида ҳам, ўхшашлик, ўзаро яқинлик яққол сезилади.

Ш.Сулаймон "Фарғона" номли шеърда ҳам 1918 йили Туркистон мухторият ҳукумати-ни тугатиш баҳонасида ўн мингдан зиёд тинч аҳолиси қирилган ("Сирдарёси кучсизлар қони билан тўлиб тошган"), чақалоқларига найза санчиб, кексалари эса жодуда чопиб ўлдирилган, ўндан зиёд қишлоғига ўт қўйилган, озиқ-овқат ва саноат моллари билан тўла дўкон ва омборлари таланган Фарғона воқеаларини тасвирлаган. Ораддан тўрт йил ўтгандан кейин ҳам у Кўқонга бориб, ўша воқеаларнинг қонли изи билан танишганида, энди бу воқеаларни худди даҳшатли эртакдек айтиб юришларига гувоҳ бўлган. Ана шундай "эртакчилар" билан учрашувлар таъ-

сирида ёзилган бу шеър бошдан-оёқ зулм ва золимларга нафрат руҳида.

XX аср бошида Туркистон бўйлаб истибдод ва зулм ҳукм суради эди. Ана шу эрксизликка қарши кураш аланга олмоқда. Бу ўт, бу аланга истиқлол учун сўнгги ёниш, сўнгги интилиш... Денгиз каби тўлиб-тошаётган халқ руҳида ҳар дам ўзгариш, фикрида, онгида, шуурида кураш руҳи... Ҳатто, денгиз ҳам бундай кучли кўзғалиш қаршисида ожиздир...

“Нега кучли, булғонли ёнар тоғ!

Қутилиш алангасидир у!

Мангу ёнар, тўхтамас асло.

Мазлумларнинг қони — дил ўтлари англа”

(Сулаймон Ш. Қутилиш алангаси. Сайланма асарлар тўплами. Ўздавнашр, 1934, 29-бет)

Шафақда, уфқда, борлиқда ловиллаб ёнаётган ўт мазлумларнинг ноҳақ тўкилган қонлари, дил нолалари, чеккан изтиробларидир. Фарғона водийсига бағишлаб ёзилган сочма-

ларда кураш, ўлим, аланга, тўкилган қонлар учун олинажак интиқом, халқ руҳиятида кечаётган жараёнлар тасвирланган. Ушбу асарларнинг юзага келиши XX асрнинг биринчи чорагида Туркистонда кечаётган зиддиятли жараёнлар: мамлакатда рўй бераётган ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар, мустақилликка интилган халқнинг алдангани, синфий ва ички сиёсий курашлар, миллий истиқлолчилик ҳаракати билан боғлиқ.

Эрксиз, кишанланган, зиндонда ётган кимса, озодлик, эрк қадр-қийматини яхши билади. Шу маънода, босқинчилар қўли остида эзилаётган миллатнинг эзгу истаги озодлик ва истиқлол бўлади. Чўлпон, Шокир Сулаймон ва уларнинг замондошлари шу орзу-истакни шеърий мисраларга жойлади. Худди шу нисбатда биз учун мустақилликнинг нақадар қадрли неъмат эканини англаш, ҳис қилиш қийин эмас.

Нилуфар МИРСАИДОВА,

ЎзФА Тил ва адабиёт институти аспиранти

Mustamlaka strategiyasining bir ko'rinishi

Россия империяси Туркистонни ўз мустамлакасига айлантиргач, ўлканинг иқтисодий имкониятларини метрополия манфаатларига бўйсундиришга ҳаракат қилди. Ушбу мақсаднинг ҳал қилувчи омили сифатида аграр соҳага алоҳида эътибор қаратди. Бунинг учун мустамлака маъмурияти маҳаллий шароитда аънанавий ер-сув муносабатларини, мулкчилик шакллари, уларнинг ҳуқуқий асосларини, эгаллик ва тасарруфнинг жамоачилик тамойиллари билан боғлиқ аънаналарни, ердан ундириладиган солиқлар тизimini атрофлича ва чуқур ўрганишга ҳаракат қилди. Табиати, аҳолисининг турмуш тарзи, ишлаб чиқариш ресурслари, ижтимоий шароити бошқача бўлган ўлкада маҳаллий аънаналарни ҳисобга олмаслик мумкин эмас эди. Шунга қарамай, мустамлака сиёсати аграр соҳага жиддий таъсир кўрсата бошлади.

Россия империяси Туркистон ерларининг асосий қисмини ҳазина ерлари тоифасига қиритишга ҳаракат қилди. Айниқса, чорвадор чўл минтақалари, ўтлоқ ва яйловлар, ўрмон-

лар азалий жамоа тасарруфидан чиқарилиб, Россиянинг хазина ерлари деб расмийлаштирилиши чорвадан, жамоа мевазорларидан келади дарамад шубҳасиз хазинага тушишни таъминлаши лозим эди. Туркистон ўрмон ва бутазорлари, мевали дарахтлари ҳосили, улардан чиқадиган қайта ишланган маҳсулотлар ҳам мустамлакачилар диққат марказида турганини архив материаллари ҳам тасдиқлайди. Улар Чор Россияси Туркистондан манфаат кўришга ниҳоятда катта эътибор қаратганидан, фойда келади деган бирор соҳани назардан қочирмаганидан далолат беради. Таҳлил қилинаётган ҳужжатлар Туркистоннинг турли ҳудудларида ўрмон хўжалиги маҳсулотларидан фойдаланиш ҳамда мулкий ҳуқуқ масалалари қай аҳволда бўлганини ўрганишга ёрдам беради.

Жумладан, Андижон ўрмон хўжалиги бошқарувининг масъул раҳбари номидан 1902 йил 29 декабрда, Туркистон генерал губернаторлигининг зироатчилик ва давлат мулки бошқармасига жўнатилган ахборотнома бошдан

оёқ бир масалага — ёнғоқ дарахтининг тана-сида ҳосил бўлувчи пўкакни ҳисобга олиш, кесиб йиғиш ва экспортга тайёрлашга бағишланган. Хужжатда кўрсатилишича, рўйхатга олинган пўкакнинг бир қисми қирқиб олингунгача “пишиб” ўтиб кетган ва экспорт талабига жавоб бермайдиган ҳолга келган. Қисман бу гуруҳ пўкаклар ичдан чирий бошлаган. Бунга кўпинча текшириш мақсадида пўкакларни ўйиб кўриш сабаб бўлаётгани таъкидланган.

Бу хужжат яна бир муҳим масалани аниқлашга имкон беради. Унда ёзилишича, 1885 йили Андижон ўрмончилик бошқармаси ёнғоқзорларни айрим шахсларга сотишни ташкил қилган. Ёнғоқ пўкагининг “пул” бўлиб қолганини билган мулкдорлар уни ҳисобга олиш, ўйиб сифатини текшириб кўришга киришиб кетган. Натижада пўкаклар зарарлана бошлаган. Ҳолбуки, текшириш учун ўйилганда ҳосил бўлган чуқурча махсус қоришма билан тўлдирилиши лозим бўлган-у, аммо бунга амал қилинмаган.

Шунингдек, хужжатда ёзилишича, ёнғоқ пўкаги хомашё сифатида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, “қимматли товар” сифатида экспорт қилинган. Экспорт ёнғоқ пўкаги дастлаб Батуми портига, ундан Қора денгиз, Ўрта ер денгизи орқали Марсель портига етказилган. Марсель бозоридан улгуржи товар Парижга келтирилган. Германиянинг Гамбург бозори-га, афтидан, қуруқлик орқали ёки Болтиқ денгизи орқали етказилган. Қизиги шундаки, 1896-1902 йиллар мобайнида ёнғоқ пўкагининг нархи мазкур шаҳарлар бозорида пасаймасдан бир меъёрда турган. Юқори сифатли пўкакларга эса талаб ортиб борган.

Хужжатда ёнғоқ пўкакларини сифатли тайёрлаш юзасидан бир қатор таклифлар ҳам баён этилган. Масалан, уларни ёнғоқ дарахтидан

кесиб олишда сифатини аниқлаш, ҳажмига қараб пўкакларни бўйи 7 вершок шаклида тахлашга мўлжаллаб қалинлиги бир хил 10 вершок ўлчамда қирқиб пўкакларнинг сифати яхшилигига, ичи айнамаганлигига харидорни ишонтириш учун зарур. Қизиги шундаки, ўрмон хўжалигининг рус нозири ёнғоқ пўкакларини тайёрлашда Кавказдан бу иш билан кўп йиллар давомида шуғулланган билагон мутахассисларни чақириб ишлатишни таклиф этади ва бундай усталар камлигини, агар Батумидан уларнинг иккитаси бир-бир ярим ойга чақирилса, 1902 йил хомашёсини ўз вақтида йиғиб олиш мумкин бўлишини таъкидлайди.

Ахборотда ёнғоқ пўкагининг йўл харажати тоғлардан Андижонга келтириш бир пуди учун 2 рубл 50 копеек, поезд йўли орқали Батумигача 1 рубл 80 копеек, кемада Марселгача 40 копеек бўлиши кўзда тутилган. Юкни суғурталашга 2%, бозор ва даллолларга тўлов 1-1,5% сарфни талаб қилган.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, чор Россияси Туркистон ўлкасининг табиий ресурсларидан максимал даражада фойдаланган, бойликларни асосан хомашё сифатида ташиб кетган. Баъзи ҳолларда мустамлакачилар Туркистон ўлкаси неъматларини шу ернинг ўзида қайта ишланган хомашё кўринишида жаҳон бозорига чиқаришга ҳам ҳаракат қилган. Хусусан, бу ўринда Туркистоннинг кучли бўёқ моддаси берувчи ёнғоқ пўкаклари Европа бозорларига чиқарилгани мустамлакачиларнинг шафқатсиз ва улкан иқтисодий стратегиясидан бир кичик кўриниш эди, холос.

Ойгул СУЮНОВА,

*Тошкент давлат Шарқшунослик
инститuti доценти*

Xos Hojibning hukmdorga o'g'itlari

Фарб ва Шарқ олимлари шу пайтгача “Қутадғу билиг”ни асосан тилшунослик, адабиётшунослик ва тарих нуқтаи назаридан ўрганиб келган. Ваҳоланки, асар сиёсатшунослик учун ҳам бой манба бўла олади. Чунки асарда давлат сиёсий тузуми, унда асосий роль

ўйновчи раҳбар ва раҳбарият тўғрисида ҳам муҳим фикрлар мавжуд.

Юсуф Хос Ҳожиб фикрича, фуқароларнинг билимлари ақл-заковати, укув ва идрокига қараб турли даражададир. Одамларнинг жамиятдаги ўрни ҳам шунга мувофиқ. Яъни,

чукур билимли одамлар бошқарувчи — раҳбар, саёз билимлилар эса бошқарилувчи — фуқаро. Жамият аъзоларининг мавқеи ана шу билим, ақл-заковат, укув-идрок даражасига кўра белгилансагина чинакам тараққиётга эришилади.

Юсуф Хос Ҳожиб раҳбар танлашда тил ва муомалани билимдан кейинги ўринга қўяди. Чунки давлат бошқарувида билим ва ақл-заковат қанчалик аҳамиятли бўлса, муомала маданияти ҳам шунчалик муҳим.

Улуғ мутафаккирнинг таъкидлашича, давлат бошқарувида муайян даражада муваффақиятга эришмоғи учун раҳбар амалда ҳам, сўзда ҳам эзгуликка интилоғи зарур. Сўзи ва амали бир-бирига зид бўлган раҳбар эл назаридан қолади. Оқибатда, мамлакатда парокандалик келиб чиқади, давлат таназзулга юз тутади.

Юсуф Хос Ҳожиб ҳукмдор ҳақида сўзлашдан олдин дунёнинг бевафолиги, ўткинчилиги хусусида фикр билдиради. Бу билан раҳбар шахс буни доим ёдда тутмоғи лозимлигини таъкидлайди. Алломанинг фикрича, ҳукмдорнинг мол-давлат йиғишга, фақат ўз бахтини кўзлаб яшашга интилиши халқнинг қашшоқлашувига, айни вақтда раҳбарнинг обрўсизланишига олиб келади. Раҳбар ўзини халқ хизматига бағишлаши, ўздан эзгу ном қолдиришга интилиши зарур.

Юсуф Хос Ҳожиб ҳукмдорни рамзий маънода Кунтуғмиш деб атайтиди ва унинг адолат тимсоли эканини таъкидлайди. Ҳукмдорнинг адолати шундай бўлмоғи керакки, ундан бой ҳам, фақир ҳам, аъло ҳам, адно ҳам баравар баҳра оломоғи зарур. Раҳбар қуйи ёки юқори табақани ажратмаслиги, кўрилаётган ишнинг муҳимлигига қараб ҳар икки табақа вақилини ҳам албатта қабул қилиши, тинглаши шарт. Ҳатто тинглабгина қолмай, уларнинг муаммоларини ҳал этиши лозим.

“Кутадғу билиг” муаллифи ҳукмдорда яна қуйидаги хусусиятлар бўлиши шарт деб ҳисоблайди. Булар — олий насаб, илм-маърифат, ҳарбий салоҳият, ташаббускорлик (шижоат, абжирлик), саховат, хушфеелик, хушёрлик, илмпарварлик, уддабуронлик, ҳиммат, бағрикенглик, хилм, қаттиққўллик, эътиқод, парҳезкорлик. Муаллиф бу хусусиятларнинг раҳбарга келтирадиган фойдаларини қуйидагича баён этади:

1. Давлат раҳбарининг феъл-атвори, характер-хусусиятлари ундан қуйи поғонада турувчи барчага таъсир кўрсатади. Раҳбар ва раҳбарият амалда қандай иш тутса, халқ ҳам ўз аъмолини шунга мувофиқлаштиради, яъни улар юрган йўлдан боради.

2. Раҳбарлик энг масъулиятли иш сифатида доим машаққат келтиради. Унинг хурсандчилиги оз, қайғуси кўп, раҳмати кам, лаънати мўлдир. Раҳбарни ёқтирмайдиганлар кўп бўлади, уни яхши кўрадиганлар — кам. Ташвиши ҳаддан зиёда, роҳати эса арзимас. Раҳбарга ишонч оз, ундан шубҳаланиши эса меъёридан ортиқ. Раҳбар учун хатар кўп, душмани мўл, ҳаловати ва дўсти жуда оздир. Ҳукмдорга нисбатан салбий қарашларнинг ягона чораси мазкур фазилатларга эга бўлишдир. Жамият шундай тузилганки, унда ёмонлик тез ёйилади ва авж олади, яхшиликка эса жуда секин одатланилади.

3. Раҳбардаги бундай фазилатлар жамиятда хайрихоҳлик ва ишонч кайфиятини уйғотади. Бу — бошқарувдаги энг ишончли услуб. Жамиятдаги иллатларнинг тез барҳам топиши шу орқали бўлади.

4. Ҳукмдорнинг феъл-атворидан аёнлар улғу олади. Бу эса фуқаронинг ҳеч қандай ортиқча ваъз-даъватларсиз ҳақ йўлдан боришига олиб келади. Бундай ҳукмдорнинг қўллаб-қувватловчиларга эҳтиёжи бўлмайди. Аксинча, унга қарши бўлган фикр ёки ҳаракатга одамларнинг ўзи зарба беради.

Юсуф Хос Ҳожиб раҳбар масаласида шу каби кўплаб мулоҳазалар баён қилган ва уларда раҳбар кадрлар танлашга хос хусусиятларга етарлича тўхталиб ўтган. XI асрдан кейин яратилган “Сиеъатнома”, “Қонуннома”, “Темур тузуқлари”, “Хумоюннома”, “Дастурул мулук” каби бевосита раҳбаршуносликка доир асарларда ҳам биринчи навбатда маънавий етукликка эътибор қаратилган ва бу фазилат инсонни тўрт қусурдан — бевафолик, ёлгончилик, баднафслик ва ёвузликдан асровчи омил сифатида баҳоланади. Раҳбар танлашда ҳар бир давр ва ҳар бир давлат учун ҳам маънавий камолот даражасининг юксаклиги муҳим омил бўлиб қолаверади.

Фазлиддин РАВШАНОВ,
филология фанлари номзоди

RESUME

In his article entitled “Constructive dialectics” Fakhridin Musaev conveys his views about studies of dialectics, its historical types. Through lots of evidences the author concludes that the principles of communistic ideology that were in power for 70 years are destructive dialectics, but the ideology that has been formed after the independence, which represents all dreams and hopes of the nation, is an example of constructive dialectics.

The issue of enlightenment and its opposite — cruelty has been on the centre of attention of all intellectuals of all periods. The more enlightenment leads the humanity to peak, the less cruelty pulls it to the meanness. In his article “What is enlightenment, what is cruelty?” literary scientist Nurboy Abdulkhakim meditates on these two controversial concepts and tries to discover why they always come together.

Abdurahim Erkaev’s “Freedom of thought” is about the origin of the ancient type of thought — mythological thought, its development, qualities and the process of its transformation to traditional thought. The author muses on the similarities and dissimilitude of mythological and traditional thoughts, as well.

“My childhood” — is a symbolic work of love and respect of friends, brothers-in-arms and admirers dedicated to a well-known writer Chingiz Aytmatov. It is written on the base of the writer’s childhood memoirs and describes his adventures in a Kyrgyz village when a child, stories about his grandma, parents and relatives, threatening 37th year of the past century, events that took place during the World War II.

Father of Turkistani jadids”, outstanding enlightener and patriot Mahmudkhodja Behbudiy sacrificed his life on the way to gain liberty for his fatherland. But, however, nobody knows about his mystic death. Investigations, discussions on this matter and identification of the place of his death are still on track. Literary scientist Naim Karimov’s “Last days of Behbudiy” is devoted to this issue and the author, relying on some facts, tries to draw attention to some new possible suppositions about the patriot’s death.

Many believed that Ahmad Donish was like Saadiy Sheroziy in poetry, Behzod and Moniy in painting, Ulughbek Kuragoniy in astrological science, Avicenna in medical science. He was a penman, musician, perfect historian and statesman, as well. Literary scientist Ibrohim Haqqul’s essay entitled “Ahmad the Brain” is about a troublesome life experience and working activity of this celebrity who “fought with a gentle courage against lots of problems caused by an intellectual invalidity.”

Famous French philosopher and writer Jean Paul Sartre, who wrote a lot of novels, dramas and philosophic essays, moved forward the view that “A human educates himself; the existence is composed of human life and his activity”. In his article “Father” of the existensialism” Philosopher Viktor Alimasov gives information about the writer’s personal life and creative work.

Literary scientist Sultonmurod Olimov in his article “I write in Chigatay language” talks about terms like “Chigatay people”, “Chigatay language”, “Chigatay literature” that still cause many discussions among intellectuals. The author, relying on some sources, expresses his views on these terms.

Эртанги кун ёғдуси

mun. 1260 c

Нашр кўрсаткичи: 869/870
Баҳоси келишилган нарҳда

ТАҒАККУР

ТАҒАККУР 3/2005

